

1/2009

Raporta/Rapport

Sámi logut muitalit 2

Čielggaduvvon sámi statistikhka 2009

Sámi allaskuvla
Sámi University College

norden

Raporta/Rapport 1/2009

Sámi logut muitalit 2

Čielggaduvvon sámi statistihkka 2009

Ovdasátni

Dát girji lea nubbin *Sámi logut muitalit* Ráiddus. Vuosttaš girji almmuhuvvui 2008. Sámi statistihka lađastallanjoavku man Sámediggi Norggas ja Bargo- ja searvadahtindepartemeanta nammadeigga 2007, lea bargin dáinna jahkegirjjiin.

Sámi logut muitalit 2 joatká daid fáttáiguin máid vuosttaš girjjis leat almmuhuvvon. Jahkásaš mearkkašumiiguin daid fáttáide, de geahččalat čájehit rievdadusaid mat sámi servodagas lea dáhpáhuvvan. Dasa lassin maid guoskkahit ođđa fáttáid.

Odas dán jagáš girjjis lea ahte leat sierra kápihtalat dearvvašvuoda ja ealáhusdoaimmaid birra. Dearvvašvuodakápihtal lea čoahkkáigeassu dearvvašvuodaiskkademiin mat leat čádahuvvon sápmelaččaid gaskkas Norggas. Lea vuosttaš geardde go dákkár čoahkkáigeassu ráhkaduvvo. Kápihtal čilge iskkademiid duogáža, gallis leat leamašan mielde iskkadeamis ja máid sii leat gávnahan. Kápihtal guoskkaha maiddái makkár dutkamuš váílu dán dehálaš suorggis.

Rune Fjellheim luobai lađastallanjoavkku lahttun maŋŋil go nammaduvvui Sámedikki hálddahusa direktevran. Siv Kvernmo maiddái luobai bargodilálašvuodaidis dihte. Sudno sadjái nammaduvvuiga Magritt Brustad ja Johan Ailo Kalstad.

Guovdageaidnu, 2009 čakčamánnu

Sámi statistihka fágalaš lađastallanjoavku

Else Grete Broderstad

Magritt Brustad

Johan Ailo Kalstad

Paul Inge Severeide

Jon Todal (jodjiheaddji)

Čoahkkáigeassu

Bohtosat mat dán raporttas almmuhuvvojit čájehit ahte eai leat gávdnon stuora erohusat dearvvašvuodas sámiid ja dážaid gaskkas, nu movt diedihuuvvo muhtun álgoálbmotjoavkkuin.

Sámi ássanguovlluid vuodđoealáhusain boazodoalus, eanandoalus ja guolásteamis lea bargiid lohku njiedjan majimus logi jagiid.

Jahkebargguid lohku sámi boazodoalus lea gaskamearalaččat njiedjan 16 proseanttain gaskal 1990–2008. Seamma áigodagas guolásteddjiiid lohku eanas suohkaniin SUF-guovllu siskkobealde njiejai gaskal 50 ja 60 proseanttain. Eanandoalus lea dálloodoaluid lohku njiedjan lagabui 60% SUF-guovllu siskkobealde 1989 rájes gitta 2005 rádjai ja lea mearkan dasa ahte maiddái bargiidlohu sakka lea njiedjan maiddái dán ealáhusas.

2006 rájes gitta 2009 rádjai vuodđoskuvlaohppiid lohku geain lea sámeigiella nubbingiellan njiejai 593 ohppiin. Dát mearkkaša ahte fága lea massán 29% ohppiin majimus golmma jagis. Seamma áigodaga sámi mánáidgárddiid lohku niejai 67 proseantas 60 prosentii. Oppalaš mánáidlohu geat ožžo sámeielat mánáidgárdde fálaldagaid, maiddái njiejai veaháš, muhto vuodđoskuvlla ohppiid lohku geain lea sámeigiella vuosttašgiellan lea bisson oalle seamma dásis dáin áigodagas.

Oahppodássi 24 ja 65 jahkásacčaid gaskkas SUF-guovllus (Sámedikki guovlu man siskkobealde juolludit doarjagiid) čájeha ahte leat eanet geat eai leat čádahan joatkkaskuvlla riikka gaskamearalaš logu ektui. Nuppi bealis lea nissonolbmuin SUF-guovllu siskkobealde oalle alla oassi geat leat čádahan universitehta- dahje allaskuvlla oahpahusa. Biđgosis báikkiin dát oassi stuorit go riikka gaskamearri, ja veaháš vuolábealde čoahkkebáikkiin. Dievdduid gaskkas SUF-guovllus lohku geain lea universitehta- dahje allaskuvlaohppu, vuolábealde riikka gaskameari, earenoamážiid čoahkkebáikkiin.

Čádaheames joatkkaskuvlla logut čájehit ahte SUF-guovllus hárvelohkosaš oassi čádahit joatkkaskuvlla dábálaš áiggis ja oallugat heitet skuvllas. Dát lea dilli earenoamážiid bártniid gaskkas. Dát dilli lea oalle čielggas fitnofágalaš oahpposuorggis. Dát dilli lea áiggi badjel rievdan.

Evttohusat

Dearvvašvuoda ja dearvvašvuodabálvalus dutkan berre ain vuoruhuvvot ovddasguvlui. Bohtosat mat dán kápihtalis leat almmuhuvvon duodaštit miellagiddevaš erohusaid máid berrešii eanet dutkat. Dákkár dutkan lea maiddái árvvolaš dohkálaččat fállamis dearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii.

Dehálaš oassi vuoddoealáhusain sámi ássanguovlluin lea ahte dárbbašuvvojít eanet diedut lotnlasealáhusaid birra. Nu movt namuhuvvon leat iešguđetlágan lotnlasealáhus heiveheamit ain dábálačča sámi ássanguovlluin.

Dárbbašuvvojít maiddái vuoddodieđut sihke ulbmiliid birra ja dan birra maid gohčodit árjadagaldagat (omd. sierranas juolludeamit) vuoddoealáhusaide. Árjadagaldagat sáhttet leat sihke leat sihke našunála áŋgiruššamat (omd. davviguovluáŋgiruššan ja guovllupolitikhalaš áŋgiruššamat) ja sámepolitikhalaš, fylkkasuhkanlaš ja suohkanlaš áŋgiruššamat.

Ráhkadir statistihka mánáidgárddiin iešguđet giellafálaldagaid birra. Iešguđet fálaldagaid dahje modeallaid berre danin čilget.

Ráhkadahtit statistihka joatkkaskuvllain ohppiidloguiguin iešguđet dásis, gullevačča iešguđet suopmaniid ja fylkkaid ektui gos dákkár oahpahus fállojuvvo.

Berre ráhkaduvvot statistihkka mas vuoddun lea alit oahpahusa álggaheapmi ja čádaheapmi alit oahpahusšlája, sohkabeali ja geográfalaš guovllu ektui daid guovlluin gos dákkár oahpahus fállojuvvo.

Sisdoallu

Ovdasátni	2
Čoahkkáigeassu	3
Evttohusat	4
1 Vuodđu ja fápmudus	14
1.1 <i>Guorahallanjoavkku fápmudus</i>	14
1.2 <i>Ráddádallamat gaskal stáhta eiseválddiid ja Sámedikki</i>	15
1.3 <i>Máhttovođu dárbun</i>	15
1.4 <i>Guorahallanjoavku</i>	16
2 Sámi álbmoga dearvvašvuohta – mágħtočoahkkáigeassu ovdalis almmuhuvvon bohtosat álbmotguorahallamiin Norggas	17
2.1 <i>Álgu</i>	17
2.1.1 Álgoálbmoga dearvvašvuodadutkkus davvin.	17
2.1.2 Ovdalaš nállespesialisttalaš perspektiiva dálkkaslaš dutkamis	18
2.1.3 Čearddalašvuohta dálkkaslaš dutkamis	18
2.1.4 Diehtogáldut	19
Finnmárkku-guorahallamat	19
Nuorra Davvin	19
SAMINOR guorahallan	20
Álbmotguorahallamat nationála diehtovuođu vuodđul	20
2.1.5 Buozalmasuđat/riskavárat mat lea oassin dán kápihtalis	21
2.2 <i>Jámolašvuohta</i>	22
Čoahkkáigeassu	22
2.2.1 Álgaheapmi	22
2.2.2 Gáldut	22
2.2.3 Jámolašvuodalogut	22
2.2.4 Njuoratmánáidjámolašvuohta	25
2.3 <i>Varra- ja varrasuotnavigit</i>	26
Čoahkkáigeassu	26
2.3.1 Álgu	26
2.3.2 Gáldoávdnasat	26
2.3.3 Váimmo ja varradávddat sápmelaččain	26
2.4 <i>Boras</i>	29
Čoahkkáigeassu	29
2.4.1 Álgu	29
2.4.2 Gáldoávdnasat	29
2.4.3 Borasšlájat	29
2.4.4 Vejolaš čilgehusat borasslája gávdnoštumi erohusain	30
2.4.5 Boras ja biras	30

<i>2.5 Diabetes Mellitus šlädja II</i>	32
Čoahkkáigeassu	32
2.5.1 Álgu	32
2.5.2 Gáldut	32
2.5.3 Diabetes II šlädja sápmelačain	33
<i>2.6 Ástmá ja allergija</i>	34
Čoahkkáigeassu	34
2.6.1 Álgu	34
2.6.2 Gáldut	34
2.6.3 Ástmá sápmelačain	34
<i>2.7 Čoarbbeallađasvihki ja Bechterews dávda</i>	36
Čoahkkáigeassu	36
2.7.1 Álgu	36
2.7.2 gáldut	36
2.7.3 Čoarbbeallađasvihki sápmelačain	36
2.7.4 Bechterews dávda sápmelačain	37
<i>2.8 Biebmodoallu ja biebman</i>	38
Čoahkkáigeassu	38
2.8.1 Álgu	38
2.8.2 Gáldodiedut	38
Biebmominsttarlađastallan	39
Biebmodoalu minsttar	39
Ruvdevátni ja biebmodoallu	42
Ruvdde-árvu sápmelačain	42
Biebmu ja eallinvuohki váikkuha ruovdderádjosiidda	43
<i>2.9 Duhpát ja alkohola</i>	44
Čoahkkáigeassu	44
2.9.1 Borgguheapmi	44
2.9.2 Alkohola	44
2.9.3 Gálđoávdnasat	45
Borgguheapmi sápmelaččaid gaskkas	45
Alkoholageavaheami	48
<i>2.10 Silolaš dearvvašvuohta</i>	51
Čoahkkáigeassu	51
2.10.1 Álgu	51
2.10.2 Gáldut	51
2.10.3 Silolaš dearvvašvuohta sámi álbmogis.	52
Nuorat	52
Mánát	52
Psykiátralaš dikšu	53
<i>2.11 Iešsoardin ja iešsoardingeahčcaleapmi</i>	54
Čoahkkáigeassu	54
2.11.1 Iešsoardimatt Norggas	54
2.11.2 Gáldut	54
2.11.3 Iešsoardin sápmelaččaid gaskkas	54
<i>2.12 Dálkkasgeavaheapmi (nagirdandálkkasat)</i>	56
Čoahkkáigeassu	56

2.12.1	Álgu	56
2.12.2	Gáldut	56
2.12.3	Dálkkasgeavaheapmi sápmelaččaid gaskkas	56
2.12.4	Oaddinváttisvuodat ja nagirdandálkasiid geavaheapmi	57
2.13	<i>Duhtavašvuhta doaktárbałvalusaiguin sápmelaččaid gaskkas</i>	59
	Čoahkkáigeassu	59
2.13.1	Álgu	59
2.13.2	Gáldut	59
2.13.3	Buhciid duhtavašvuhta go deaivvadit dearvvašvuodabálvalusaiguin	59
	Vuodđodearvvašvuodabálvalus	59
	Psykiatrija	61
2.14	<i>Čoahkkáigeassu, hástalusat ja dutkandárbu</i>	62
3	Vuodđoealáhusat boazodoallu, eanandoallu ja guolásteapmi	66
3.1	<i>Álgu</i>	66
3.2	<i>Soames dábalaš ovddidandovdomearkkat</i>	66
3.2.1	Rievdadusat ealáhusstruktuvrras ja siskálidasat ealáhusain	66
3.3	<i>Boazodoallu</i>	68
3.3.1	Hárvelohkosaš siidaosit	68
3.3.2	Hárvelohkosaš jahkebarggu	70
3.3.3	Eanet olbmot siidaosiin	71
3.3.4	Sohkabealli- ja ahkejuohku	73
3.3.5	Molssašuddi boazolohku	74
3.3.6	Boazolohku juohke siidaosis	76
3.4	<i>Eanandoallu</i>	78
3.4.1	Hárvelohkosaš ja stuorit doalut	78
3.4.2	Hárvelohkosaš jahkebarggu	82
3.4.3	Ahki ja sohkabealli	83
3.5	<i>Guolásteapmi</i>	83
3.5.1	<i>Hárvelohkosaš guolásteaddjít</i>	84
3.5.2	Lassáneaddji gaskamearalaš ahki guolásteddjiin	88
3.5.3	Hárvelohkosaš fatnasat ja smávit fatnasiid lohku eanemusat njedjan	89
3.5.4	Hárvelohkosaš bovdoearit	91
3.6	<i>Čoahkkáigeassu</i>	91
3.7	<i>Viidáset ovdánahttimis sámi ealáhusstatistikka</i>	93
3.7.1	Lotnolasealáhusaid statistikhka?	93
3.7.2	Logut vuodđun buohtastahttimidda	93
3.7.3	Viiddideames sámi ealáhusstatistikka?	94
4	Sámeigiella mánáidgárddis ja skuvllas	100
	Čoahkkáigeassu	100
4.1	<i>Statistikka ja giellaplánen</i>	100
4.1	<i>Sámeigiella mánáidgárddis</i>	101
4.1.1	Sámegielat mánáidgárdefálaldagaid logu rievdadusat	101

4.1.2	Rievdadusat logus galli mánás lea sámegielat mánáidgárdefálaldat	102
4.1.3	Mánáidgárdefálaldagat juhkkojuvvon gielade davvi-, julev- ja lullisámegillii	102
4.1.3.1	Davvisámeigiella	102
4.1.3.2	Julevsámeigiella	103
4.1.3.3	Lullisámeigiella	104
4.1.4	Čielggadeapmi mánáidgárddi loguide	105
4.2.1	Rievdadusat logus galli oahppis lea sámeigiella oassin fágain	106
4.2.2	Oahppit fágas sámeigiella vuosstašgiellan	106
4.2.3	Oahppit fágas sámeigiella nubbingiellan	107
4.2.4	Nubbingiellaohppiid juohkin <i>Nubbingiella 2</i> ja <i>Nubbingiella 3</i> mielde	107
4.2.5	Oahppit lullisámegielas	108
4.2.6	Oahppit julevsámeielas	109
4.2.7	Oahppit davvisámeielas	110
4.2.8	Oahppit geain lea sámeigiella oassin fágain gávpotsuohkaniin	111
4.2.10	Čielggadeamit vuodđoskuvlla loguide	114
4.3	<i>Sámeigiella joatkkaskuvllas</i>	114
4.4	<i>Čoahkkáigeassu sámeielas mánáidgárddiin ja skuvllain</i>	116
4.4.1	Sámeigiella mánáidgárddis	116
4.4.2	Sámeigiella vuodđoskuvllas	116
4.4.3	Sámeigiella joatkkaskuvllain	117
5	Oahppu SOF-guovllus	118
	Čoahkkáigeassu	118
5.1	Álggahus	119
5.2	<i>Oahppodássi 1994:s ja 2008:s</i>	119
5.3	<i>Joatkin vuodđoskuvllas álbmotallaskuvlii ja joatkkaoahppui</i>	121
5.4	<i>Ohppiidmolsašupmi joatkkaoahpahusas</i>	122
5.5	<i>Joatkkaoahpu čadaheapmi oahpposuorggi válljema mielde</i>	124
5.6	<i>Njuolrgo joatkin joatkkaskuvllas (lohkangelbbolašvuodđaaddi) universitehtaoahppui</i>	126

Figuvrrat

Figuvra 2.1	Man jálkehahttin lea ahte iešguđet geográfalaš guovlluid 15-jahkasačcat ollejít deavdit 75 lagi mas vuodđun leat dievdduid iešguđet áigodaga jámolašvuodatalogut.	23
Figuvra 2.2	Man jálkehahttin lea ahte iešguđet geográfalaš guovlluid 15-jahkasačaid ollejít deavdit 75 lagi mas vuodđun leat nissoiid iešguđet áigodaga jámolašvuodatalogut.	24
Figuvra 2.3	Iešguđet geográfalaš guovlluid gaskal 15 ja 59 jahkásaš dievdduid jámolašvuodatalogut (2001-2005).	24
Figuvra 2.4	Biebmominstarjoavkuid juohku siseatnama ja rittu gaskkas čearddalašvuoda ektui. (2003-2004).	41
Figuvra 2.5	Nissoiid lohku geain ledje guoros ruovdderádjosat biebmominstara ektui.	43
Figuvra 2.6	Beaivválaš borgguheapmi čearddalašvuoda ektui Finnmarkku-guorahallama loguid vuodul 1974/75 (Dáru I = olbmot geat orrot fylkkas, muho riegádan olggobalde Finnmarkku, Dáru II = olbmot riegádan Finnmarkkus, Suoma = suopmelačcat riegádan Finnmarkkus, Sámi = unnimusat áhkku ja áddjá geat humpaba sámegiela)	45
Figuvra 2.7	Borgguhanvierut dievduin geat ásset siseatnamis SAMINOR 2003/2004 dutkamuša čearddalašvuodadieduid. (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)	46
Figuvra 2.8	Siseatnan nissoiid borgguhanvierut SAMINOR 2003/2004 čearddalašvuoda dieduid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)	46
Figuvra 2.9	Riddoguovllu dievdduid borgguhanvierut SAMINOR 2003/2004 čearddalašvuoda dieduid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)	47
Figuvra 2.10	Riddoguovllu nissoiid borgguhanvierut 2003/2004 SAMINOR čearddalašvuodadieduid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)	47
Figuvra 2.11	Alkoholageavaheapmi rittus ássi dievdduid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)	48
Figuvra 2.12	Alkoholageavaheapmi siseatnamis ássi dievdduid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)	49
Figuvra 2.13	Alkoholageavaheapmi rittus ássi nissoiid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)	49
Figuvra 2.14	Alkoholageavaheapmi siseatnamis ássi nissoiid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)	50

Figuvra 2.15	Iešsoardingeahčaleamit sámi nuoraid gaskkas mas Nuorra Davvin dutkamuša bohtosat leat vuodđun (1994/1995)	55
Figuvra 2.16	Álbumga oassi geat geavahit oađđindálkasiid čearddalašvuoda ektui. 2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámegielagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuohtha, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullevašvuohtha.	57
Figuvra 2.17	Oaddiváttut čearddalašvuoda ektui. SAMINOR, 2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámegielagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuohtha, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullevašvuohtha.	58
Figuvra 2.18	Oaddindálkasiid geavaheapmi ja oađđinváttut čearddalašvuoda ektui. SAMINOR, 2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámegielagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuohtha, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullevašvuohtha.	58
Figuvra 2.19	Duhtavašvuohtha doaktárbálvalusaiguin ruovttugielas ektui, siskkobealde sámi hálddašanguovllu	60
Figuvra 2.20	Duhtavašvuohtha doaktárbálvalusain ruovttugielas ektui, olggobealde hálddašanguovllu.	61
Figuvra 3.1	Aktiiva siidaosiid lohku Finnmarkkus gaskal 1990 ja 2008	69
Figuvra 3.2	Aktiiva siidaosiid lohku lulábealde Finnmarkku 1990-2008 áigodagas (Romssa, Nordlánndda, Davvi-Tröndelaga ja Lulli-Tröndelaga/Hedemárkkku) boazodoalloguovlluin.	69
Figuvra 3.3	Meroštallojuvvon jahkebargguid lohku boazodoalus 1990 rájes gitta 2008 rádjai; Nuorta-Finnmárku, Oarje-Finnmárku ja eará guovllut, mm. Romssa rájes gitta Lulli-Tröndelaga/Hedemárkkku rádjai.	70
Figuvra 3.4	Meroštallojuvvon jahkebargguid lohku boazodoalus 1990-2008 áigodagas; Romssas, Nordlánnddas, Davvi-Tröndelagas, Lulli-Tröndelagas/Hedemárkkus	71
Figuvra 3.5	Olbmuid lohku gullevačča aktiiva siidaosiide 1990-2008 áigodagas; Nuorta- ja Oarje-Finnmárkkus ja eará guovlluin oktiibuot	71
Figuvra 3.6	Olmmošlohu aktiiva siidaosiin 1990-2008; Romssas, Nordlánnddas, Davvi-Tröndelagas, Lulli-Tröndelagas/Hedemárkkus	72
Figuvra 3.7	Boazologu rievdan 1980 gitta 2008 rádjai. Oppalaččat, Nuorta-Finnmárku, Oarje-Finnmárku ja eará boazodoalloguovllut (Romssas-Lulli-Tröndelaga/Hedemárkkku rádjai)	74
Figuvra 3.8	Boazologu ovdáneapmi 1980-2008 rádjai Romssa, Nordlánndda, Davvi-Tröndelaga, Lulli-Tröndelaga/Hedemárkkku boazodoalloguovlluin	75
Figuvra 3.9	Boazolohku juohke siidaosis Nuorta-Finnmárkkus, Oarje-Finnmárkkus ja Romssas gitta Tröndelaga/Hedemárkui oktiibuot	76
Figuvra 3.10	Doaibmi eanandoallofitnodagat eanandoalloareálaid sturrodaga mielde	
Figuvra 3.11	Bohcuid lohku juohke siidaosis gaskal 1988-2008 Romssas, Nordlánnddas, Davvi-Tröndelagas ja Lulli-Tröndelagas - Hedemárkkus SUF-guovllus 1989-2005	79
Figuvra 3.12	Dállodoalut (eanandoallofitnodagat) eanandoalloeatnamiid sturrodaga mielde SUF-guovllus Davvi-Romssa válgbiires, 1989 ja 2005	80
Figuvra 3.13	Dállodoalut (eanandoallofitnodagat) eanansturrodagaid mielde mat leat geavahusas SUF-guovllus Porsáŋggu válgbiires, 1989 ja 2005	81
Figuvra 3.14	Bargoárja (1000 diimmu) eanandoallo- ja gilvvagárdedoaluin, Nordlánnddas, Romssas ja Finnmarkkus. 1998-1999 ja 2006-2007	82

Figuvra 3.15	Guolásteddjiid lohku válljejuvvon SUF-suohkaniin Finnmárkkus 1990-2008	85
Figuvra 3.16	Váldoealáhusguolásteaddjit válljejuvvon SUF-suohkaniin Finnmárkkus 1990-2008	86
Figuvra 3.17	Oalgealáhusguolásteaddjit soames suohkaniin Finnmárkkus gaskal 1990-2008	86
Figuvra 3.18	Guolásteddjiidlohu oktiibuot válljejuvvon SUF-suohkaniin Romssas ja Nordlánddas 1990-2008 áigodagas	87
Figuvra 3.19	Guolásteddjiid lohku geain guolásteapmi lei váldoealáhussan válljejuvvon suohkaniin Romssas ja Nordlánddas gaskal 1990-2008.	
Figuvra 3.20	Guolásteddjiid lohku geain guolásteapmi lei oalgealáhus válljejuvvon suohkaniin Romssas ja Nordlánddas 1990-2008	88
Figuvra 3.21	Registrerejuvvon fatnasiid lohku soames SUF-suohkaniin Finnmárkkus 1990 – 2008 rádjai.	90
Figuvra 3.22	Registrerejuvvon fatnasiid lohku soames SUF-suohkaniin Romssas ja Nordlánddas 1990-2008	90

Tabeallat

Tabealla 2.1	Lohku riegáduvvon ja jápmán vuosttaš eallinjagi ja njuoratmánáid jámolašvuodalogut iešgudet geográfalaš guovlluin Davvi-Norggas davábealde Sáltoduoddara gaskal 1991 ja 2006. (gávpogat Romsa, Harstad, Áltá eai leat miele)	25
Tabealla 2.2	Borasdutkama čoahkkáigeassu borasgávdnoštumi birra Davvi-Norgga sampelaččain čujuhusjoavkku ektui.	30
Tabealla 2.3	Ástmá ja allergija gávdnoštupmi (%) sámi ja dáža mánáin Davvi-Norggas 1985 ja 1995.	35
Tabealla 2.4	Ástmá ja allergija gávdnoštupmi (%) čearddalašvuoda ektui bártniin ja nieiddain Davvi-Norggas 1985 ja 1995.	35
Tabealla 2.5	Čoarbbealladasvhiki gávdnoštupmi (%) sápmelaččain (1987)	37
Tabealla 2.6	Biebmominsttar iešgudet mihtilmasuodaid ektui. Logut leat proseant almmuhuvvon. (2003/2004)	40
Tabealla 2.7	Etniid ja oahpaheddjiid dieđiheapmi meanno- dahje dovdováttisvuodaid birra 11- ja 12 jahkásáš mánáin. Logut leat proseantahámis. (2002-2003)	52
Tabealla 2.8	Dálkkasgeavaheapmi čearddalašvuoda ektui Finnmárkkus (n=11061). Logut leat proseanta hámis. 1987-1988	57
Tabealla 2.9	Duhtavašvuhta doaktárbálvalusaguin man vuodđun leat vástdáusat 15612 nissoniin ja dievduin geas ásse dain guovlluin gos eanet go 5% álmogis diedihedje sámi čearddalašvuoda 1970-olmmošlohkamis. Logut leat almmuhuvvon proseantan. 2003-2004.	60
Tabealla 4.1	Lohku galli mánáidgárddis lea sámegiella giellafálaldahkan jagiid 2002–2008	101
Tabealla 4.2	Lohku galli mánás lei sámegielfálldat mánáidgárddis jagiid 2002-2008.	102
Tabealla 4.3	Lohku galli mánáidgárddis lea davvisámegielat giellafáladat jagiid 2002-2008.	102
Tabealla 4.4	Lohku galli mánás lea davvisámegielat fálldat mánáidgárddis jagiid 2002-2008	103
Tabealla 4.5	Lohku galli mánás lea julevsámegielat fálldat mánáidgárddis jagiid 2002-2008	103
Tabealla 4.6	Lohku galli mánáidgárddis lea lullisámegiella giellafálaldahkan jagiid 2002-2008	104
Tabealla 4.7	Lohku galli mánás lea lullisámegielat fálldat mánáidgárddis jagiid 2002-2008	104
Tabealla 4.8	Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis oktiibuo lea sámegiella oassin fágain.	106
Tabealla 4.9	Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea sámegiella vuosttašgiellan	106
Tabealla 4.10	Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea sámegiella nubbingiellan	107
Tabealla 4.11	Nubbingiellaohppiid juohkáseapmi sámegielas fágaplánaid Nubbingiella 2 ja Nubbingiella 3 gaskkas, skuvlajahki 2008/09. Vuodđoskuvla.	108

Tabealla 4.12 Lohku galle vuodđoskuvlaoahppis lea lullisámeigiella oassin fágain 1997/98–2008/09	108
Tabealla 4.13 Lullisámeigela nubbingiellaohppiid juohkáseapmi fágaplánaid <i>Nubbingiella 2 ja Nubbingiella 3</i> gaskkas, skuvlajagi 2008/09. Vuodđoskuvla.	109
Tabealla 4.14 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea julevsámeigiella oassin fágain 1997/98–2008/09.	109
Tabealla 4.15 Julevsámeigela nubbingiellaohppiid juohkáseapmi fágaplánaid <i>Nubbigiella 2 ja Nubbigiella 3</i> gaskkas, skuvlajagi 2008/09. Vuodđoskuvla.	110
Tabealla 4.16 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea davvisámeigiella oassin fágain 1997/98–2008/09	110
Tabealla 4.17 Davvisámeigela nubbingiellaohppiid juohkáseapmi fágaplánaid <i>Nubbigiella 2 ja Nubbigiella 3</i> gaskkas, skuvlajagi 2008/09. Vuodđoskuvla.	111
Tabealla 4.18 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis gávpotsuohkaniin lea sámeigella oassin fágain 1997/98–2008/09.	112
Tabealla 4.19 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lei sámeigella vuosttašgiellan gávpotsuohkaniin 1997/98–2008/09	112
Tabealla 4.20 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea sámeigella nubbingiellan gávpotsuohkaniin	113
Tabealla 4.21 Giellaválljen sámi joatkkaskuvllain Guovdageainnus ja Kárášjogas	115
Tabella 5.1 Alimus čádahuvvon oahppu olbmuin 16 jagis ja boarraseappuin SOF- guovllus, vástideaddji geográfalaš guovlluin Sáltoduoddara davábealde ja olles riikkas. Proseanta.	119
Tabella 5.2 Alimus čádahuvvon oahppu olbmuin agis 24–65 lagi SOF-guovllus, vástideaddji geográfalaš guovlluin Sáltoduoddara davábeale ja olles riikkas. Proseanta.	120
Tabealla 5.3 Njuolggjo joatkin vuodđoskuvllas álbmotallaskuvlii ja joatkkaohppui 1994, 2000 ja 2007. Proseanta.	121
Tabealla 5.4 Oahppit geat álge vuoddokursii vuohčan 1994:s ja 2002:s, dan mielde man muddui leat ollen joatkaoahpahusain maŋjil vihtta lagi. Sohkabealit ja geográfalaš guovllut. Proseanta.	123
Tabealla 5.5a Oahppit geat álge vuoddokursii vuohčan 1994:s, dan mielde man muddui leat ollen joatkaoahpahusas maŋjel vihtta lagi. Oahpposuorgi, sohkabealli ja geográfalaš guovlu. Proseanta.	124
Tabealla 5.5b Oahppit geat álge vuoddokursii vuohčan 2002:s, dan mielde man muddui leat ollen joatkaoahpahusas maŋjel vihtta lagi. Oahpposuorgi, sohkabealli ja geográfalaš guovlu. Proseanta.	125
Tabealla 5.6 Njuolggjo álgjin joatkaoahpus (<i>lohkangelbolašvuodaaddi</i>) universitehta- ja allaskuvlaoahppui 1994, 2000 ja 2007. Proseanta.	127
Tabealla 5.7 Njuolggjo álgjin joatkaoahpus (<i>lohkangelbolašvuodaaddi</i>) universitehta- ja allaskuvlaoahppui 1994, 2000 ja 2007. Absoluutta logut.	127

1 Vuodđu ja fápmudus

2005 miessemánu 11.beaivvi *Ráddádallanprosedyraid vuodđul gaskal stáhta eiseválldiid ja Sámedikki*, mearriduvvon gonagaslaš res. bakte 2005 suoidnemánu 1.beaivvi, mearridii Bargo-ja searvadahttindepartemeanta 2007 geassemánu 22. beaivvi ásahit sámi statistihka guorahallanjoavkku. Mearrádusa ulbmiliin lei nannet árvvoštallama ja mearrideami fáktavuođu ráddádallamiid oktavuođas gaskal stáhta eiseválldiid ja Sámedikki.

1.1 Guorahallanjoavkku fápmudus

Sámi statistihka fágalaš guorahallanjoavku galgá jahkásacčat ovdal golggotmánu 1.beaivvi ovddidit rapportta Bargo- ja searvadahttindepartementii ja Sámediggái. Raporta galgá govvitit sámi servodaga dálá ovdánan hámii. Raporta adnojuvvo ráddádallamiid vuodđun gaskal stáhta eiseválldiid ja Sámedikki.

Guorahallanjoavku ovddasvástádussan lea ovdánahttit ja buoridit vuogi movt ovdanbuktit dieđuid guorahallanbohtosiid jahkásaaš rapporttain. Lea sávahahti ahte rapportta sáhttá buohtastahttit ovđđit lagi rapporttain.

Ráhkadeames rapportta galgá geavahit gávdni statistihka ja/dahje eará heivvoláš diehtovuođu ja muđui čohkkejuvpon dieđuid árvvoštallan-, čielggadan- ja dutkanbargguin.

Fápmudusas ovdanboahztá ahte čuovvovaš servodatsurggiid lea áigeguovdil giehtadallat:

- Giela
- Bajásšaddan, oahpahusa ja dutkama
- Dásseárvvu
- Dearvvašvuoda ja sosiála, dákko bakte olmmošlogu rievdan, demografijja, dienas
- Ealáhusat, dákko bakte barggahus, ealáhusstruktuurvra, á árbeviroláš ealáhusat
- Biras- ja resursahálddašeapmi, ávnناسلاš kulturuđu rievdadusat, searvan ja váikkuheapmi
- Kulturbargu ja dábálaš kultuvra, dákko bakte dáiddašlája, media
- Siviila sámi servodat, dás organisašuvdna- ja ásahusovvdáneapmi

Guorahallanjoavku sáhttá maiddái giehtadallat eará fáttáid.

Earret guorahallamis gávdni statistalaš ávdnasiid galgá joavku maiddái čujuhit vejolaš váilevašvuodaide mat ležjet gáldo- ja máhttovuođus ja čujuhit guđe fáttáin dahje surgjiin joavkku mielas lea dárbbashaš ovdánahttit statistihka.

Lea vejolaš ahte guorahallanjoavku šaddá čadahit lassi árvvoštallama ja ahte sii giehtadallet oasi čohkkejuvpon dieđuin vejolaš earenoamáš dárbbuid ektui mat Ráddéhusas ja Sámedíkkis sáhttet čuožžilit.

1.2 Ráddádallamat gaskal stáhta eiseválldiid ja Sámedikki

Sápmelaččain lea álgoálbmogiin dat vuogatvuohta ahte singuin galgá ráddádaljojuvvot buot áššiin mat njuolga váikkuhit sin dillái. Dát vuogatvuohta lea sis *ILO-konvenšuvnna nr. 169 álgoálbmogiid ja olmmoščearrdaid birra iešheanalis stáhtain* 6. artihkkala mielde.

Bargovugiid ulbmiiliin lea:

- Váikkuheames stáhta geatnegasvuoda ollášuhttimis das ahte ráddádallat álgoálbmogiiguin.
- Očcodit ovttamielalašvuoda gaskal stáhta eiseválldiid ja Sámedikki go árvvoštallojuvvo ásaheames lágaid dahje doaimmaid mat sáhttet váikkuhit sámiid beroštumiide.
- Láhčet vejolašvuoda ovdánahttit guimmešvuoda gaskal stáhta eiseválldiid ja Sámedikki man váikkuhus lea ahte sámiid kultuvra ja servodagat nannejuvvojít.
- Ovdánahttit oktasaš ipmárdusa sámi servodaga dili ja ovdánahttindárbbuid birra.

Ráddádallanbargovugiin gaskal stáhta eiseválldiid ja Sámedikki čállojuvvo ná 5. paragráfas bistevaš čoahkkimiid birra:

- Ahte galget lágiduvvot jahkebeallasaš politihkalaš čoahkkimat gaskal sámi áššiid stáhtaráđi ja Sámediggepresideanta. Fágastáhtaráđđi searvá čoahkkimiidda dárbbu mielde. Bistevaš jahkebeallasaš čoahkkimiin galget ságastallat servodaga dili ja ovddidandárbbuid, dehálaš prinsihpalaš áššiid ja doaibmi proseassaid.
- Ahte galget lágiduvvot jahkebeallasaš čoahkkimat gaskal Sámedikki ja departemeanttaid gaskasaš sámi áššiid ovttastahttinlávdegotti. Čoahkkimiin galget earret eará boahttevaš áigodaga áigeguovdilis sámpolitihkalaš áššiid.

1.3 Máhttovuođu dárbun

Stáhta eiseválldiid ja Sámedikki gaskasaš ráddádallanvuogádaga 8.paragráfa prosedyrat meannudit čielggadan ja máhttovuođu dárbbuid. Máhttovuođu birra čuožžu ná:

- Gielda- ja guolvlodepartemeanta ja Sámediggi nammadit ovttas fágalaš guorahallanoavkku mii earret eará sámi statistihka vuodul jahkásacčat ovdddida rapporta sámi servodaga dili ja ovddidandovdomearkkaid birra. Raporta geavahuvvo vuodđun go dihto áššiid birra leat ráddádallamat ja ráddádallamiin sámi servodaga ovddidandárbbuid birra ovta dain jahkebeallasaš čoahkkimiin gaskal sámi áššiid stáhtačálliid ja Sámediggepresideanta.
- Go stáhta eiseválldit dahje Sámediggi oaivvildit ahte čielggadeapmi dárbbašuvvo vai nanne árvvoštallama ja mearrideami fáktavuodu dahje formálalaš vuodu de dan berrejít diedihit nu fargga go vejolaš, ja bealit galget ovddidit gažaldagaid mat gusket vejolaš čielggadeami fápmudussii ráddádallamiid oktavuodas. Stáhta ja Sámediggi galget bargat olaheames ovttamielalašvuoda ovddas sihke fápmudusa ektui ja das geat galget čáđahit vejolaš čielggadanbarggu. Stáhta ja Sámediggi geatnegahttojuvvojít fuolahit dieđuid ja ávdnasiid mat dárbbašuvvojít čielggadeami čáđaheames.

Dán oktavuodas nammaduvvo sierra guorahallanoavku man bargun lea ovddidit jahkásá rapportta.

1.4 Guorahallanjoavku

Bargo- ja searvadaahttin departementta ja Sámediggi leaba searválaga ásahan Sámi statistihka fágalaš analysajoavkku golggotmánu 1. b. 2007 rájes ja leat nammadan jođiheaddji, nubbinjođiheaddji ja golbma miellahtu geain lea doaibmanáigi 4 jagi. Analysajoavkku miellahtut čakčamánu 30. b. 2011 rádjai leat:

Jon Todal, jođiheaddji (Sámi allaskuvla)

Magritt Brustad, nubbinjođiheaddji (Sámi dearvvašvuodadutkama guovddáš)

Else Grete Broderstad (Romssa universitehta)

Paul Inge Severeide (Statistalaš guovddášdoaimmahat)

Johan Ailo Kalstad (Geelmuyden.Kiese)

Guorahallanjoavkku prošeaktajojđiheaddjin lea Yngve Johansen, guhte bargá beallevirggis.

2 Sámi álbmoga dearvvašvuohta – máhttočoahkkáigeassu ovdalis almmuhuvvon bohtosat álbmotguorahallamiin Norggas

Magritt Brustad (Dr. Scient.)

*Sámi dearvvašvuodadutkama guovddáš, servodatdálkkaslaš Instituhtta, Romssa
Universiteahta*

2.1 Álgu

Dán kápihtalis ovdanbuktit ja čielggadit dieđuid almmuhuvvon dearvvašvuodaguorahallamiin mat leat čađahuvvon sámiid gaskkas Norggas. Kápihttal čalmmustahttá dávddaid ja dávdariskadagaldagaid álbmotvuodustuvvon dutkamiin ja mas sámiid čearddalaš gullevašvuoda lea oassin.

2.1.1 Álgoálbmoga dearvvašvuodadutkkus davvin.

Dutkamis davviguovllu álgoálbmogiid dearvvašvuoda lea čalmmustahttán fáttáid mat leat adnojuvvon earenoamás relevántan dáid olmmošjoavkuide. Almmuhuvvon diedalaš girjjálašvuodas ovdanboahztá ahte dearvvašvuodadutkamis álgoálbmogiid gaskkas davviguovlluin leat máŋga aktasašvuoda vaikko leatge viiddis geografalaš guovllut ja stuora erohusat sosioekonomálaš dilálašvuodain ja eallineavttuin riikkaid gaskkas.

Dutkosat vejolaš dearvvašvuodaváikkhuhusaid birra go orru dakkár guovlluin gos leat vuollegris temperaturvrat lei ovdal guovddážis dán dearvvašvuodadutkamis. Iešgudetlágan logahasdávdda gávdnoštumi lea maiddai dutkojuvvon earenoamážiid daid riikkain gos leat hejos eallineavttut ja dearvvašvuodafálldat dan dili ektui mii omd davvirrikkaid álgoálbmogiin lea. Čađahuvvon dutkamis álgoálbmogiid gaskkas váibmo- ja varrasuotnavigiid birra leat deattuhan dan doaivaga ahte borramis árbevirolaš mearraborramušaid nugomat njuorjjo- ja fálisbuktagiid ja eará buktagiid main lea guolevuodja eastada váibmo- ja varrasuotnavigiid. Dán oktavuođas dávjá čejuhuvvo dutkamii mii lea čađahuvvon Ruonáeatnamis.

Mayimus áiggiid lea guhkilmas dávddaid ja vigiid birra dutkan šaddan áigeguovdilin danin go eallinvuohki, doaibmadássi ja biebmodoallu lea rievdan. Diabetes II, váibmo- ja varrasuotnavigit ja buoidivuoda lassáneaddji gávdnoštumiid leat dagahan fuolastuvvama mii lea vuolggahan dutkama vai oahppat eanet dáid guovlluid álgoálbmoga biebmodoalu- ja dearvvašvuodadili birra.

Dutkamis leat maiddai kárten man ollu birasmirkot leat árbevirolaš biepmuin ja iskan makkár váikkuhusaid dát dagaha davviguovlluid olmmošjoavkkuide. Dán leat earenoamážit deattuhan go leat dutkan álgoálbmotjoavkkuid geat borret biepmuid main sáhttet leat ng. njozett suddi birasmirkot.

Dutkan iešoardima birra, ja dutkan alkohola ja eará gárihuhttinmirkkuid geavaheami birra lea maiddai fáttalaš suorggit mat leat leamašan áigeguovdilat dearvvašvuodadutkamiid davviguovlluin.

2.1.2 Ovdalaš nállespesialisttalaš perspektiiva dálkkaslaš dutkamis

1900 vuosttaš jahkečuodi álgojahkebeali lei dat ahte mihtidit oaiveskálžju guhkkodaga ja govddodaga sihke eallí ja jápmán olbmuin oassin dan ng. nállespesialisttalaš dutkamis man muhtun dutkanbirrasat vuoruhedje. Jurdda lei ahte dalá olmmošceardda galge sirret ja mapnjálastit olbmuid ovdánandási mielde. Dieðalašvuoda beroštupmi náliin lei álggahuvvon juo 1700-logus, go luondduhistorjjálaš vuogádathuksejeaddjít álge juohkit olbmuid biologalaš dásíide olgguldas fysalaš dovdomearkkaid vuodul. 1800-logus dát lei stuora ja dehálaš diedalaš suorgan man vuodul juhke Eurohpá álbumoga náliid mielde. Davvi Eurohpá dutkit áinnas bidje čuvgesvuovttat, alitčalmmat ja guhkesoavvat germánalaš dahje davviriiKKalaš náli ovdánandási bajibužžii. Dán dutkama vuodđojurdda mii lea leamašan guovddážis lea earret eará ahte ng. nálleseaguhus sáhtti dagahit ahte allaseahtu olbmuid ovdii. Soames nállespesialistat oaivvildedje ahte dán dutkama váldoulbmilin lei seailluhit davvirikkaid náli buhtisvuoda.

Gaskasoalteáiggis čaðahuvvojedje nállespesialisttalaš guorahallamat miehta riikka. Davvi-Norggas vuoruhedje dutkat sápmelaččaid ja kvenaid. Báikkálaš olbmuid gaskkas lei stuora eahpádus ja vuosteháhku dáid guorahallamiidda.

Velá odnege lea, bures ipmirdahti, oaiveskálžju mihtideapmi hearkkes fáddán mángga báikkis ja leage danin šaddan oktasaš negatiiva historjjálaš dearvvašvuodadutkama muitun dasa mas čearddalašvuhta lei fáddán. Vaikko dálá dutkanbirrasat hilgot dan vuodđojurdaga mii lei guovddážis nállespesialisttalaš dutkamis, de dattege dát historjjálaš noaddi mielddisbuktá ahte otná dutkiin geat dutket sápmelaččaid dearvvašvuoda lea earenoamáš ovddasvástádus fuolahit ahte dutkanbargu lea ehtalaččat dohkálaš ja dálá lágaid mielde.

Čujuhus [1]

2.1.3 Čearddalašvuhta dálkkaslaš dutkamis

Váldohástalussan sápmelaččaid gaskas dearvvašvuodadutkamis lea das movt meroštit sámi álbumoga Norggas. Leat máŋga dilálašvuoda mat dan dahket váttisin. Vuosttažettiin lea máŋga báikkia leamašan mealgadaš "seaguhuvvon" čearddalaš álbtom. Maiddai lea guhkit ja ulbmilaš dáruiduhttinpolitikhka, lassin dasa ahte sámegiella molssašuddi ládj lea ceavzán

iešguđet guovlluin, dilálašvuoda ovdamearkan mii lea dagahan ahte giellagullevašvuohta ii dárbaš leat buorre reaidun mii govvida sápmelašvuoda gullevašvuoda.

Norggas ii gávdno čearddalaš logahat. Norggas dearvvašvuodadutkama várás iige leat lohpi geavahit Sámedikki jienastuslogu. Iešguđet dutkamat mat leat vuoddun dán kapihtala čearddalašvuoda ja dearvvašvuoda birra leat giedahallojuvvon ja juhkkojuvvon iešguđet lágje. Dat sáhttá ipmirduvvot eahpečielggasin, muhto duodašta maiddái ahte juohkit álbmoga čearddalaš siskkáldas čuldojuvvon joavkkuide sáhttá dagahit váttisvuodaid. Bohtosiid máid dás almmuhat berre dulkot dutkama gáržzideami ektui.

Oppanassiige leat geavahuvvон golbma iešguđetlágan gažaldaga čohkkemis dieđuid čearddalaš gullevašvuoda birra: Sohavuohta, giella ja iešvásihuvvон čearddalašvuohta. Juohke vuolit kapihtalis lea čilgejuvvon movt čearddalašvuohta lea šláddjejuvvon daid dutkamušain masa čujuhuvvo.

2.1.4 Diehtogáldut

Oppalačcat leat Norgga áibbas unnán dearvvašvuoda dutkamušat almmuhuvvон mas sámi čearddalašvuohta lea dutkojuvvon. Vuosttažettiin lea dán kapihtala vuoddun bohtosat čuovvovaš dearvvašvuodaguorahallamiin: Finnmárkku-guorahallamat, Nuorra Davvin, Dearvvašvuoda ja birgenlági guorahallan dain guovlluin gos lea seaguhus sámi ja dáro ássan (SAMINOR-dutkamuš) ja soames registerepidemiologalaš dutkamat mat leat čadnojuvvon 1970 logu álbmotlohkamii. Buot dát dearvvašvuoda dutkamuša bohtosat leat iešguđet lágje guorahallojuvvon čearddalašvuodašláddjema ektui. Kápihtal čujuha maiddái soames ovttaskas iskkademiide mas čearddalašvuohta lea oassin.

Finnmárkku-guorahallamat

Jagi 1974 rájes gitta 2003 rádjái čádahuvvojedje oktiibuot guhutta iešguđetlágan álbmotvuoduštuvvón iskkadeami mas iske váibmo- ja varrasuotnavigiid riskadagaldaga Finnmárkkus Álbmotdearvvašvuodainstituhta ja Romssa universitehta Servodatmedisiinnalaš instituhta ovddas. Dadistaga iskkadeapmi viiddiduvvui nu ahte maiddái fátmasta eará dávdaid go dušše váimmo ja varrasuonaid. Buot Finnmárkku suohkanat ledje mielde iskkadeamis ja dain suohkanin olbmot gaskal 20 ja 68 jagis serve, muhto muhtun dain iskkademiin ledje dušše muhtun suohkanat mielde ja ahkejoavkkut geat bovdejuvvoyedje searvat. Finnmárkku-guorahallamis čohkknejuvvojedje diedut čearddalaš gullevašvuoda birra go jerre áhku/ádjá čearddalaš gullevašvuoda birra ja sin, váhnemiid ja áhku/ádjá gielalaš duogáža birra.

Nuorra Davvin

Dieđuid čohkkemis Nuorra Davvin dutkamušas čádahuvvui 1994/1995 ja čuovvolandutkamušain golbma lagi manjgil (1997/1998). Guorahallama ulbmilin lei dutkat čearddalašvuoda, meannováttisvuodaid, psykalaš dearvvašvuoda ja gárihuhttinirkkuid návddašeami Davvi Norgga nuoraid gaskkas. 21 joatkkaskuvlla Nordlánddas, Romssas ja

Finnmárkkus bovdejuvvodje searvat. Buot skuvillat ledje stuorit dahje smávit čoahkkebáikkiin. Stuorit gávpogiin ii oktage skuvla lean bovdejuvvon searvat. Oktiibuot 3186 olbmo serve vuostas̄ iskkadeapmái (vástidanproseanta: 85%) ja 1670, mii mearkkaša 55 % dain geat serve álgoiskkadeapmái, serve maiddái čuovvolaniskkadeapmái. Sámi čearddalašvuhta šláddjejuvvui dan mielde ahte leigo unnimusat okta váhnen dahje áhkku/ádjá geat hupme sámegiela dahje ahte sis lei sámegielat gelbbolašvuhta.

SAMINOR guorahallan

Dearvvašvuoda- ja birgenlágí guorahallan guovlluin gos lea seaguhuvvon sáme-dáru ássan (SAMINOR guorahallan) čádahuvvui 2003-2004. Guorahallan čádahuvvui Sámi dearvvašvuodadutkama guovddážis, Romssa universitehtas lagas ovttasbarggu bakte Nationála Álbtodearvvašvuodainstituhtain.

Guorahallamis geavahuvvojedje gažadanskovit lassin dearvvašvuodaguorahallamin oktan varraiskosiin. Dát guorahallan čuovui seamma málle mii lei váibmo- ja varrasuotnaiskkadeami man Álbtodutkaninstituhtta máŋgii lei čadahan iešgudet guovlluin Norggas. Lassin dása de gažadanskovis jerrojuvvui earret eará čearddalašvuoda ja sámi kulturgullevašvuoda birra.

Guorahallan čádahuvvui oktiibuot 24 suohkaniin Finnmárkkus, Romssas, Nordlánddas ja Tröndelagas. 1970 olmmošlohkama dieduid mielde ledje buot dain suohkaniin mat ledje mielde guorahallamis unnimusat 5 % sámit. Muhtun suohkanin ledje dušše soames biret váldon mielde guorahallami. Guorahallanguovllus leat buohkat geat leat riegádan gaskal 1925-1967/68 ja 1973/74 bovdejuvvon searvat. 16 865 olbmo serve dutkamii. Dát mearkkaša ahte 61 % vástidedje ja serve. Čearddalašvuodadiedut SAMINOR-dutkamis fátmasta almmuhuvvon čearddalaš duogáža, iežas, váhnemiid ja áhku/ádjá giella ja oasseváldiid iešmearriduvvon čearddalašvuoda.

Álbtodguorahallamat nationála diehtovuođu vuodul

Jápmínártta ja borasdávdda registarat leat našunála registarat mat leat ollu geavahuvvon álbtodutkamušain Norggas. Registarat leat maiddai geavahuvvon soames dutkamušain go leat dutkan buozalmasyvuodaid ja jápmima sápmelaččaid gaskkas. Diedut dain registariin leat, diehtobearráigeahču ja dálkkaslaš ehtalaš lávdegottiid dohkkeheami vuodul, vuostazettiin laktujuvvon oktii 1970-olmmošlohkama čearddalašvuoda registariin. Gažaldagat mat ledje dán olmmošlohkka čearddalašvuoda juohkima vuoddun lei iežas, váhnemiid ja áhku/ádjá giella ja iešmearriduvvon čearddalašvuhta. Dat gažaldagat ledje oassis 1970 olmmošlohkamis soames báikiin Nordlánddas, Romssas ja Finnmárkkus.

Statisttalaš guovddášdoaimmahat lea maiddái almmuhan álbmoga jámolašvuoda dieduid ja dát lea maiddai dutkojuvvon geográfalaš ássanbáikki ektui sihke siskkobealde ja olggobealde sámi ovdánahttinfoandda (SUF) doaibmaguvllu.

2.1.5 Buozalmasvuodat/riskavárat mat lea oassin dán kápihtalis

Dán kápihtala fáttát leat vuosttažettiin mearriduvvon dán rádjai almmuhuvvon álbmotvuodustuvvon dearvvašvuoda-guorahallamiid hivvodaga (logu) mielde Norgga sápmelaččaid gaskkas. Soames spiehkastagain, lea daid dutkamušaid vuodđun masa čujuhuvvo viiddis diehtovuodđu; jna. ahte dutkamušas leat máŋga oasseváldi. Kápihttal danin maiddái duođašta dárbbu joatkit dutkamušain vai dákida ja oažju ovddastuslaš loguid norgga sápmelaččaid dearvvašvuodđadili birra.

Kápihtalis lea diedut mat gusket stuorit álbmotdearvvašvuodđadávddaid birra nugomat borasdávdda, váibmo- ja varrasuotnavigit ja diabetes II, ja jámolašvuodđaminsttar. Ástmá ja allergija gávdnoštupmi mánáin ja čoarbbealladasvihki (vihki) ja Bechterews dávda rávesolbmuin lea maiddai oassin. Viidáset lea čujuhuvvon biebmodoalu ja biebman dutkamušaide, ja dutkamuš alkohola ja duhpáha geavaheami birra. Mielalaš dearvvašvuohtha mas iešsoardimin ja eará nagirdálkasiid geavaheapmi guoskkahuvvo. Kápihttal loahpahuvvo soames bohtosiin ng. dearvvašvuodabálvalus dutkamušas ja dasa lassin čoahkkáigeasuin ja ahte lea dárbun joatkit dutkamušain.

2.2 Jámolašvuohta

Čoahkkáigeassu

Jámolašvuoda logut sápmelaččaid gaskkas dážaid ektui duođašta smávva jámolašvuoda erohusaid. Dattege lea čađahuvvon dutkamuš mii geazuha ahte sápmelaččaid gaskkas lea veahás stuorit jámolašvuohta. Sivvan sáhttá leat stuorit jámolašvuohta vuoiŋŋamašvardima dihte nissonolbmuid gaskkas ja iešsoardin ja lihkohisvuodat dievdduid gaskkas. Siseatnan sámi guovlluid nissoniid gaskkas lea guhkit áiggi leamašan rievddakeahthes jámolašvuohta. Muho ain lea dár bun leat áicavaš alla jámolašvuoda ektui sámi guovluid nuorra dievdduid gaskkas ja geográsalaš erohusaid njuoratmánáid jámolašvuodas.

2.2.1 Álgaheapmi

Jámolašvuohta lea geavahuvvon álbmoga birgenlági ja dearvvašvuoda dili mihtádussan. Jámolašvuohta. Álbmoga jámolašvuohta sáhttá almmuhuvvot iešguđet láđje. Eanemus geavahuvvon lea dat go mihtidit galle iešguđet agi olbmot juohke 1000 dahje 100 000 olbmos leat jápmán.

Njuoratmánáid jámolašvuohta lea definerejuvvon nu ahte leat buot mánát mat jápmet ovdal go devdet ovttä lagi juohke 1000 eallin riegádan mánáidlogu ektui. Vurdojuvvon eallinahki lea maiddái álbmoga jámolašvuoda mihtádussan. Norggas lea jápmínártta registtar man sáhttá ávkkástallat álbmotdutkamušaid oktavuođas.

2.2.2 Gáldut

Jámolašvuohta sápmelaččaid gaskkas lea dutkojuvvon 1998 rádjai jápmínártta registara loguid vuodul mii lea čadnojuvvon 1970 olmmošlohkama čearddalašvuoda-diedáhussii. Sámi čearddalašvuohta dán dutkosis lea definerejuvvon dan ektui ahte juogo áhkku dahje áddjá hupme sámegielä dahje ahte olmmoš ieš atná iežas sápmelažžan.

Dievaslaš jápmín sihke olggobealde ja siskkobealde sámi ovdánahttinfoandda doaibmaguovllu lea geavahuvvon sámi čearddalašvuoda buhtadusmihtádussan, ja buohtastahttojuvvon 1991-2006 áigodagas.

2.2.3 Jámolašvuodalogut

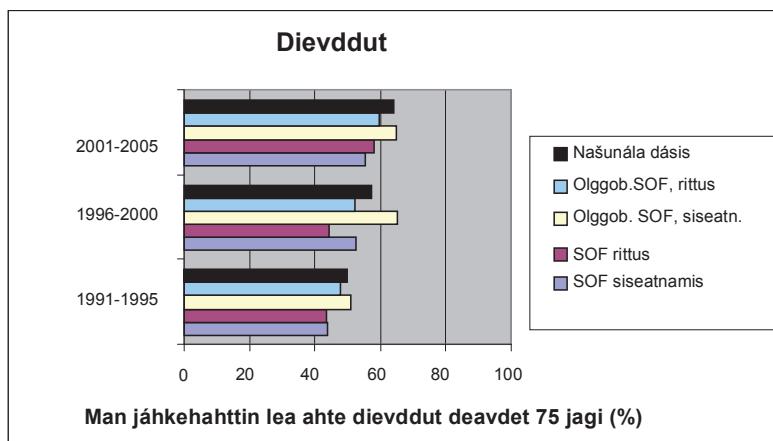
Go leat veardidan 1970-1998 áigodaga jámolašvuodastatistikha 1970 olmmošlohkama čearddalašvuodadiedáhusain leat gávnahan veahás stuorit jámolašvuoda sámi dievdduid gaskkas (6 %) ja nissoniid gaskkas (10 %) guovlulaš referánsaálbmoga ektui. Nissoniid

gaskkas stuorit jámolašvuohta vuoiŋŋašvardima dihte sáhttá dán erohussii leat čilgehussan. Dievdduid gaskkas gávnnaimet dávjjibut ng. ilgadis jápmima, earenoamážit lihkohisvuodat ja iešsoardin.

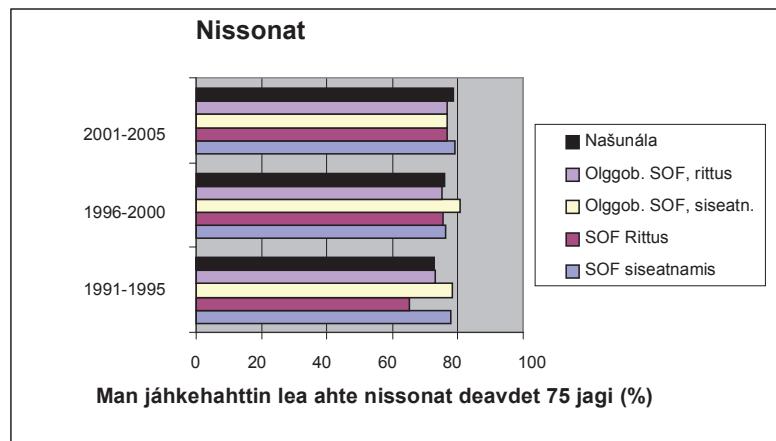
Figuvra 1 ja 2 čajehit man veadjehahti lea ahte dálá 15 jahkáš nissonat ja dievddut vásihit deavdimis 75 lagi mas iešgudet áigodagaid jápmínminsttar lea vuoddun. Figuvrrat earuhit ássiid geat orrot siskkobealde ja olggobéalde sámi ovdánahtinfoandda (SUF) doaibmaguovllu ja rittus ja siseatnamis.

Dáiñ figuvrrain maiddái ovdanboahtá ahte nissoniin eai leat leamašan stuora erohusat geografalaš guovlluid gaskkas iige áiggú dáfus ge. Dán áigodagas gal orruleamen ahte dievdduid vurdojuvvon eallinahki lea guhkkon, masa čilgehussan sáhttá leat ahte váibmo- ja varrasuotnajámolašvuohta lea unnon ja man dievddut ožžo dávjjibut go nissonolbmot. Viidáset orruleamen nu ahte SUF-guovllu dievdduin lea leamašan alit jámolašvuohta go mii lea našunála ja olggobéalde SUF-guovlluid loguid ektui (Figuvra 3). Dása sáhttá leat čilgehussan ahte SUF-guovluin lea alla jámolašvuohta ng. “ilgadis sorpmí” dihte.

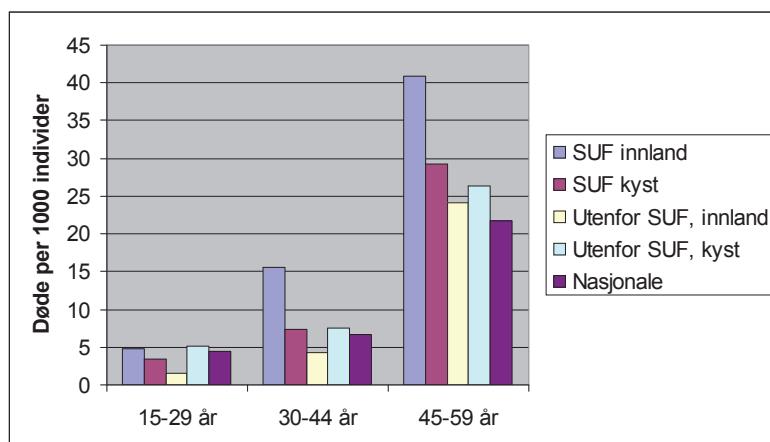
Figuvra 2.1 Man jáhkehahttin lea ahte iešgudet geografalaš guovlluid 15-jahkasačcat ollejít deavdit 75 lagi mas vuoddun leat dievdduid iešgudet áigodaga jámolašvuodalogut. Gáldu: Brustad et al 2009, Scandinavian Journal of Public Health.

Figuvra 2.2 Man jálkahahttin lea ahte iešgudet geográfalaš guovlluid 15-jahkasaččaid ollejít deavdit 75 lagi mas vuodđun leat nissoiid iešgudet áigodaga jámolašvuodđalogut. Gáldu: Brustad et al 2009, Scandinavian Journal of Public Health

Figuvra 2.3 Iešgudet geográfalaš guovlluid gaskal 15 ja 59 jahkásaš dievdduid jámolašvuodđalogut (2001-2005). Gáldu: Brustad et al 2009, Scandinavian Journal of Public Health.

Oppalačcat sáhttá dadjat ahte jámolašvuodaloguin sápmelaččaid gaskkas dázaid ektui čájehit smávva jámolašvuoda erohusaid. Dát sáhttá duođaštit ahte jámolašvuodaminsttar lea dássejuvvon daid geográfalaš guovlluid gaskkas gos orrot unnán dahje ollu sápmelaččat. Dásá lea čilgehussan ahte dáin guovlluin lea measta sullásáš eallindilli, oahpahus ja dearvvašvuodafálaldat ja eará sirkumpolára álgoálbmotjoavkkuin fas áibbas nuppeládje.

Ain lea gal dárbašlažjan áicilit čuovvut dan alla jámolašvuoda mii lea sámi guovlluin nuorra dievdduid gaskkas.

2.2.4 Njuoratmánáidjámolašvuhta

Iskkadeamit mat čadahuvvojedje Guovdageainnus 40- ja 50-loguin duodaštii hirbmat alla njuoratmánáidjámolašvuoda dan ektui movt lea muđui fylkka ektui ja riikka gaskameari ektui. Dán áigodagas eai gávdno registrerejuvvon čearddalašvuodalaš dieđut njuoratmánáid jámolašvuoda birra.

Tabealla 1 čájeha njuoratmánáidjámolašvuoda juohke 1000 eallin riegádan mánáidlogus sihke siskkobeadle ja olggobealde sámi ovdánahtinfoandda doaibmaguovllu lagi 1991 rájes gitta 2006 rádjái ja lea juhkkojuvvon siseanan ja riddu Norggas davábeale Sáltoduoddara. Tabeallas eai leat gávpogat Áltá, Romsa ja Harstad mielde. Danin go tabeallas lea gáržzes lohkovuodđu de ferte ferte jámolašvuodaloguid dulkot várrogasvuodain. Eanet dutkan guhkit áiggegeahčasteami vuodul lea danin dárbašlaš ovdal go sáhttá dadjat maidege dasa ahte leago siseatnamis SOF guovllu olggobealde, duodaid vuolit njuoratmánáidjámolašvuhta eará namuhuvvon guovlluid ektui.

Tabealla 2.1 Lohku riegáduvvon ja jápmán vuosttaš eallinjagi ja njuoratmánáid jámolašvuodalogut iešguđet geográfalaš guovlluin Davvi-Norggas davábealde Sáltoduoddara gaskal 1991 ja 2006. (gávpogat Romsa, Harstad, Áltá eai leat mielde)

Gáldu: Brustad et al 2009, Scandinavian Journal of Public Health

	SOF siskkobeadle			SOF olggobealde	
	Oktiibuot	Siseatn.	Riddu	Siseatman	Riddu
Oktiibuot riegádan	49799	1471	6152	2577	39599
Jápmán vuosttaš eallinjagi	266	10	35	7	213
Jápmán vuosttaš eallinjagi juohke 100	5.3				
eallin riegádan logu ektui		6.8	5.7	2.7	5.4

Čujuhusat

[2-4]

2.3 Váibmo- ja varrasuotnavigit

Čoahkkáigeassu

Sámi álbmoga váibmo- ja varrasuotnavigit lea dutkojuvvon. Muhtun dutkamušat leat geažidan ahte dákkár dávdat leat hárvvibut sámiid gaskkas go čujuhusálbmogis vaikkovel leatge eanet dovddus riskabealit. Eará dutkamušat gal eai lean dán duoðaštan. Danin lea dárbbášlaš eanet dutkan dán beali vai sáhttá dutkat vástitkeahthes gažaldagaid mat gullet sápmelaččaid riiskii oažzut váibmo- ja varrasuotnavigiid.

2.3.1 Álgu

Váibmo- ja varrasuotnavigit leat dávdat váimmus ja varrasuonain rupmašis. Jápmin váibmo- ja varrasuotnavigiid dihte lassánií garrisit Norggas 1950 rájes gitta 1970 logu rágjai. Earret eará systemáhtalaš eastadandoaimmat dihte, mat álggahuvvojedje 1970-logu álggogeháchen dovddus riskafaktoriid ektui, de leat váibmo- ja varrasuotnavigiid lohku beliin njiedjan Norggas. Stuorámus njiedjan lea leamašan manjimus 15 jagiid.

Dehálaš váibmo- ja varrasuotnavigiid riskafaktorat leat buoiddeávdnasat varas, borgguheapmi, varradeatta, badjelmearálaš deaddu ja fysalaš doaimmahisvuoda.

2.3.2 Gáldoávdnasat

Váibmo- ja varrasuotnavigit sámi čearddalašvuoda ektui lea dutkojuvvon ng. Finnmárkku- ja Romssa-guorahallamiin maid riskafaktorat lea kártejuvvon. Dieđut Finnmárkku- guorahallamiin ja 1970- olmmošlohkamiin leat maiddái laktojuvvon oktii jápminártta registariin Norggas.

Dán dutkamušain lea vuosttažettiin giellagullevašvuhta ja sámi sohkavuohta geavahuvvon mearrideames sámi oassálastiid dutkamušas.

SAMINOR-dutkamušas leat buoidde-ávdnasat varas guorahallojuvvon čearddalašvuoda ektui. Dás čearddalašvuhta juhkkojuvvui njelljii joavkkuide: 1) golmma buolvvaid sámegielat olbmot, 2) olbmot geain lei unnimusat okta sámivuoda dovdomearka (giella, iešvásihuvvon čearddalašvuhta dahje bearášduogáš), 3) unnimusat okta kveana dovdomearka, muhto ii sámi ja 4) dáža.

2.3.3 Váimmo ja varradávdat sápmelaččain

Statisttalaš guovddášdoaimmahaga logut 60-logus juo čájehedje hárvvit váibmo- ja varrasuotnavigiid jámolašvuoda siseatnamis go rittus. Dát dagahii ahte ciekkai dakkár navddus ahte sápmelaččain lei unnit riska dohppehallat dánlágan dávdii. 1970-logus bohte

dutkosat mat geažidedje ahte sápmelaččain lei unnit riska jápmít váibmodohpprehagain (váibmoháviin).

1974 Romssa-guorahallama bohtosat čájehedje ahte 8 % sámi dievdduin diedihedje váibmo- ja varrasuotnavigi lagas bearrašis, 16 % suoma sogalaš dievdduin diedihedje dan seamma ja 13 % dáža dievdduin.

Seamma áigodaga Finnmarkku-guorahallan čájehii ahte sámi dievdduin lei 40 % alit ng. riskafaktordássi go dáža dievdduin. Iešdiedihuvvon váibmo- ja varrasuotnavihki lei mealgat unnit sámiid gaskkas. Sivvan dasa ii lean dihtosis, muhto genehtalaš ja biraslaš čilgehushat lea ovdal árvaluvvon čilgehussan. Giellaváttisvuodat mat dagahedje ahte dávdat ja riskafaktorat almmuhuvvon iešguđet čearddalaš joavkkuin lea maiddái árvaluvvon čilgehussan dásá.

Go viidáset guorahalle 1970-logu Finnmarkku-guorahallama dieđuid, de jávke čearddalaš erohusat go lađastallamis vuhtiiválde váibmo- ja varrasuotnavigiid dovddus riskafaktoriid. Seamma ávdnasiid sullasaš lađastallamis, mas dutkamušas eret válde olbmuid geain lea leamašan váibmovihki man de gávn nahuvvui ahte sámi dievdduin lei hárvvibut váibmo- ja varrasuotnavihki go dáža dievdduin.

Dearvvašvuodaguorahallan mii čáđahuvvui Finnmarkkus 1980-logu loahpa geahčen ii duodaštan čearddalaš erohusaid váibmogeašhat (angina pectoris) ja váibmodohpprehaga gávdnoštumi ii nissoniin iige dievdduin. 1990-logu álggo geahčen čáđahuvvui klinikhalaš joatkaguorahallan njealji suohkaniin Finnmarkkus (Álttás, Deanus, Kárášjogas ja Guovdageainnus) mas eai gávdnan buoidde-ávdnasiid varas ii sápmelaččain iige dážain. Sámi váibmobuohccit diedihedje hárvvibut sohkabeari dážaid ektui. Mearkkašanveara lea ahte bohtosat dán guorahallamis eai leat nu gallis leamašan mielde.

Go leat laktán 1970 čearddalašvuodaraportta dieđuid oktii Norgga jápmínártaregistariin de leat e.e. sahttán iskat váibmo- ja varrasuotnavigi gávdnoštumi Davvi-Norgga davimus oasis 1970 rájes gitta 1998 rádjai. Dán iskkadeamis lea gávdnan ahte sámi dievdduin lea 7% ja nissoniin 17% stuorit jámolašvuodariska váibmo- ja varrasuotnavigiid dihte go sii geat 1970 almmuhedje dáža čearddalašvuoda. Vástideaddji vuoinjyävardima logut ledje 14 % dievdduin ja 28 % nissoniin. Dán dutkamušas ii lean, váilevaš dieđuid dihte, vejolaš iskat ahte lei go dáid erohusaide sivvan ahte ledje iešguđetlágan dovddus riskafaktora gávdnoštumit iešguđege čearddalaš joavkkuin.

Maiddái gávn nahuvvui ahte sámi dievdduin, geat garrisit ledje čadnon boazodollui, lei mealgat unnit riska go dáža dievdduin (sullii 30% unnit riska). Riska lassánii daid dievdduin geat eai lean nu garrisit čadnon boazodollui, nu ahte sii geain ii lean makkárge gullevašvuhta lei 20% stuorit riska oazžut váibmo- ja varrasuotnavigi go go dážain. Dát seamma mihtimas minsttar ii gávdnon sámi nissoniin.

SAMINOR-dutkosis gávn nahuvvui ahte sámi nissoniin ja dievdduin gaskal 65 ja 79 jagi lei unnit kolesteroladássi go dážain. Gaskal 36 ja 49 jahkásacčain lei dilli baicca nuppeládjé, alit oppalaš kolesterolaárvvut goappaš sohkabeali sápmelaččain.

Ain lea veastikeahtes gažaldagat váibmo- ja varrasuotnavigiid birra sápmelaččaid gaskkas. Manimus logi jagiid eai leat čáđahuvvonen dutkamušat odastuvvon loguiguin jápmínártaregistaris. Álbmoga lassáneaddji doaimmahisvuohta, badjelmearalaš viehkaga ja

eallindili joatki ”odasmahtima” dihte orruleamen dárbbashažjan čađahit ođđa dutkamuša váibmo- ja varrasuotnavigiid riska birra sápmelaččain.

Čujuhusat
[5-9]

2.4 Boras

Čoahkkáigeassu

Dutkamušat lea čájehan ahte eanas borashámiin eai lean erohusat sápmelaččaid ja čujuhusjoavkku gaskkas. Sápmelaččain lei dattege unnit riska oažžut muhtun borasdávddaid nugomat borasdávdda gassačoalis, ovdarávssás, geahppápia ja gožžaráhkus. Sivvan dása ii leat dovddus, muhto biebmodoallu ja eallinvuohki lea árvaluvvon čilgehussan.

2.4.1 Álgu

Borasdávdda sivvan lea dárkkiskeahtes seallašaddu dahje seallajuohku. Borasdávda ja váibmo- ja varrasuotnavihki lea dábleamos jápminárta Norggas ja sivvan dasa go álbmot manaha birgenlági. Navddus lea ahte goalmmádasa borasdávddaid sáhttá dálkkodit ja eastadit.

Lassin bearrái leat borasdávdda deháleamos riskafaktorat biebmodoallu, borgguheapmi ja fysalaš doaibma.

Borasdávdda gávdnoštupmi sápmelaččaid gaskkas lea dutkojuvvon soames Davviriikkaid dutkamušain. Sápmelaččat leat adnojuvvon oalle "dahppojuvvon" genehtalaš joavkun ja dasa lassin ahte muhtumat sápmelaččain ain lea mihtilmas eallindilli mii veaháš earrána čujuhusjoavkku olbmuin.

Dán álbmoga borasdutkamušas leat leamašan guokte dehálaš ja movttiideaddji beali nugomat dat ahte makkár dearvvašvuoda váikkuhusat leat atomageahččaladdibávkalemiin Navaya Zemlyas 50- ja 60-logus ja atomareáktorlihkhonisvuodas Tjernobylas 1986.

2.4.2 Gálđoávdnasat

Borasdutkamuš davviriikkaid sápmelaččaid gaskkas lea geavahan našunála borasregistara dieđuid ja daid laktán oktii 1970 olmmošlohkama gielladieđuiguin.

2.4.3 Borasšlájat

Čádahuvvon dutkamušat borasdávdda birra leat duođaštan ahte sápmelaččaid gaskkas lea oppalaččat unnit borasgávdnoštupmi go buohtastahttá našunála loguiguin ja referánsaálbmoga nissoniin ja dievduuin. Oppalaš čilgehussan sáhttá leat ahte soames borasšlájat eai leat nu dávjá sápmelaččain, nugomat čižžeboras, gassačoalleboras ja ovdaráksáboras.

Haldorsen ja Tynes leaba iežaska barggu vuodđun lea 1970 olmmošlohka čearddalašvuodđadieđut, ja dutkan iešguđege borasslájaid Davvi-Norgga sápmelaččaid gaskkas čujuhusálbmoga ektui. Bohtosiid čoahkkáigeasu oaidnit 2 tabeallas. Orruleamen ja hárvvibut boras sápmelaččaid gaskkas go čujuhusjoavkkus lei čielgaseabbo dievdduid gaskkas go nissoiid gaskkas.

Tabell 2.2 Borasdutkama čoahkkáigeassu borasgávdnoštumi birra Davvi-Norgga sampelaččain čujuhusjoavkku ektui. Čujuhus: Haldorsen ja Tynes (2005), European Journal of Cancer Prevention.

Borasšlädja	Dievddut	Nissonat
<i>Buot borasslájat</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	Sápmelaččain lea unnit riska
<i>Čoavjjis</i>	Eai leat erohusat	Eai leat erohusat
<i>Gassačoalis</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	Sápmelaččain lea unnit riska
<i>Gožžaráhkus</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	Eai leat erohusat
<i>Ciččis</i>	-	Eai leat erohusat
<i>Ovdarávssás</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	-
<i>Geahppáin</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	Sápmelaččain lea unnit riska

2.4.4 Vejolaš čilgehusat borasslája gávdnoštumi erohusain

Čilgehussan dasa ahte gassačoalleboras lea nu hárve sápmelaččain sáhttá leat bearri ja ahte sápmelaččat leat eanet fysalaš aktiivvalaččat.

Sápmelaččaid ja dážaid borgguhangávdnoštupmi orruleamen oalle seammalágan. Oalle hárves geahpes- ja gožžaráhkáboras gávdnoštupmi leat goappašagat borgguheampái čadnojuvvon borasslájat. Danin eai sáhtte borgguhanvierut leat čilgehussan erohusaide maid dás leat gávdnan.

Árvaluvvon čilgehussan dasa go sápmelaččain oalle hárve lea ovdaráksáboras lea sin biebmodoallu ja fysalaš aktivitehta. Vejolažjan lea maiddái ahte sápmelaččat hárve servet čaza-čuovgamiidda ja iskkademiide ja nu sis sáhttá leat dávjibut fuomáškeahtes ovdaráksáboras.

2.4.5 Boras ja biras

Manjil geahčalanbávkalemiid Davvi-Ruoššas (Novaja Semlja) lea Stáhta Suonjardanbearráigeahču, gitta 1960-logu rájes, ollerumašiskkademiid bakte mihtidan radioaktiivvalaš cesium-137 ávnnašgávdnoštumi boazosápmelaččain ja maiddái

bohccobierggus. Čižžeboras ja guoggomasráksáboras ja varraboras leat dat boaresšlájat maid navdet gávdnan lassáneaddji ioniserejuvvon suonjardeami dihte. Dattege ii leat duoðaštuvvon ah te dát borasslájat dávjjibut gávdnojít sápmelaččain váikko laðastallamis leat geahččalan vuhtiiváldit ah te sápmelaččaid bohccobiergoborrama.

Lullisámi guovlluin, mat garrasepmosit šadde gillát maŋnjil Tsjernobyl lihkohisvuoda radioaktiivvalaš bázahusaid, eai leat čaðahuvvon vuogádatlaš laðastallamat.

Čujuhusat

[2]

2.5 Diabetes Mellitus šládja II

Čoahkkáigeassu

Diabetes II gávdnoštumiid ektui eai leat čujuhuvvon erohusat sápmelaččaid ja dážaid gaskkas. Dattege orruleamen ahte leat iešguđetlágan váikkuhusat dovddus riskafáktoriin čearddalaš joavkkuid gaskkas. Čađahuvvon dutkan ii leat doarvái čielga vástádusaid ovddideames.

2.5.1 Álgu

Diabetes Mellitus šládja II lea dábálaš badjel 40 jahkásaš olbmuin, ja odne einnostuvvo ahte diabetes šládja II deaivida 7000 geardde jagis. Sullii 120.000 norgalaččaid lea dát dávda. Norggas einnostuvvo ahte leat sullii 50-70.000 diagnosakeahetes diabetes II šlája dáhpáhusa i Norge.

Diabetes I ektui buhcciid de diabetes II buhcciiin maiddái buvttaduvvo insuliidna, muhto ii doarvái. Lassin dása leat máŋgasa geain lea insulidnavuostálasvuhta (resistánsa) mii mearkkaša ahte rupmaša seallat eai njama insuliinna eaige sáhte danin oažžut sohkkara mii lea varas, mii dagaha alla sohkarhivvodaga varas.

Manimus jagiid lea diabetes II dávjodat sakka lassanan. Sohkardávdda sivvan sáhttá leat buidodat ja fysalaš doaimmahisvuhta. Moanat dutkosat leat čájehan ahte maiddái dát dávda lea leavvan álgoálbmogiidda, eallinvuogi oðasmahttima olis, de lea eanet olbmot ožzot diabetes II dávdda.

2.5.2 Gáldut

1970 Finnmárkku-guorahallama loguid vuodul leat guorahallan iešdieđihuvvon diabetes gávdnoštumiid sámi čearddalaš joavkkuin. Sámi čearddalašvuhta lea dás mearriduvvon daid dieduid vuodul mas lea muitaluvvon ahte lei go almmuhuvvon ahte juogo áhkus dahje ádjás dahje goappašagain sámi duogáš.

Maiddái gávdno dutkamuš mas leat geavahan jápmińartaregistara 1970-logu čearddalašvuodadieđihuvvon gullevašvuoda, mas diabetes lea almmuhuvvon vejolaš jápmińtan. Das eai leat earuhan gaskal diabetes I ja ii šlájaid. Sámi čearddalašvuodaеaktun dán dutkamušas lea ahte unnimusat nubbi, áhkku dahje áddjá hupme sámegiela dahje ahte ieš anii iežas sápmelažžan.

2.5.3 Diabetes II šládja sápmelaččain

Čađahuvvon dutkamušat eai duodaš erohusaid sápmelaččaid ja referánsaálbmoga gaskkas diabetes II šlája gávdnoštumi ektui, ii iešdiedihuvvon gávdnoštupmi dahje ahte diabetes lea almmuhuvvon jápminártan. Dattege lea miellagiddevaš ahte mánga dutkamušain leat gávnahan ahte sámi nissoniin lei alit rumaščoahkkisvuhta¹, mii lea okta dain deháleamos diabetes II šlája riskafaktoriin, muhto mii dattege ii dagat stuorit dávdda gávdnoštumi. Vejolaš čilgehussan dása sáhttá leat ahte čoahkkisvuodamihttu ii čohkke buoiddejuogu rupmašis ja ahte dat váikkuha riskii. Lea maiddái ságastallojuvvon man heivvolaš ja vuogasin lea geavahit rumaščoahkkisvuoda go buohtastahttá olbmuid geain leat oalle stuora erohusat allodaga dáfus.

Eanet dutkan lea dárbbashaš gávdnamis ahte leago duođaid nu ahte sámi nissonolbmuin badjelmeare deaddu ii dagat vejolašvuoda oažžut diabetes II dávdda nu movt dážasogalaččain dahká.

Lea maiddái miellagiddevaš dutkat diabetes II leavvama sápmelaččaid gaskkas Norggas fysalaš doaimmaid ja biebmodoalu ektui. Dán rádjái eai lea dutkamušat mat dán beali leat geahčadan.

Čujuhusat
[8;10;11]

¹ Gorri gaskal viehkaga ja allodaga

2.6 Ástmá ja allergiija

Čoahkkáigeassu

Dutkamuš dakkon Davvi-Norgga mánáid gaskkas lea duoðaštan ahte sámi mánáin dávjibut dieđihuuvvo ástmá ja allergiija go dáža mánáin. Dákkár dutkamuš rávesolbmuid gaskkas ii leat čadahuvvon. Gávdnoštumit mánáid gaskkas leat miellagiddevačča, muhto ferte duoðaštuvvot eanet dutkamušain ovdal go dán ollásit sáhttá duoðaštit.

2.6.1 Álgu

Ástmá lea bissovaš dávda vuoinjähahatbohcciin mii dagaha vuohku lossa vuoinjähahagain dahje gosahagain. Ástmá dihtto dávjá oktanaga ihtalanvigiin ja allergijain mii sáhttá dihttot birasdilálašvuodaid vuodul nugomat duhpátsuova, áibmonuoskkideami, ja lávttasvhágat viesuin dain olbmuin geain leat genat ovdánahttut ástmá. Allergiija dagaha givssiid nugomat sakjideami, ihtalanvigi, čalbmesiejahasa, njunnedahpahaga, gosahaga ja lahppaseami go lea lahka allergiijaávdnasiid nugomat viesogavjja, šattogavjja ja návddiid. Navdojuvvo maiddái ahte "beare garra buhtisvuohta" sáhttá dagahit stuorit ástmá ja allergiija riska. Navdojuvvo maiddái ahte sihke ástmá ja allergiija leat bearridávddat. Dutkosat leat maiddái duoðaštan ahte ovta riikka iešgudet čearddalaš joavkkuin sáhttet leat iešgudetlágan ástmá gávdnoštumit.

2.6.2 Gáldut

Norggas leat dutkan ástmá ja allergiija gávdnoštumi Davvi-Norgga sámi mánáin dáža mánáid ektui logi lagi áigodagas gaskal 1985 1995 rádjái. Dáid dutkamušain sámi čearddalašvuohta mearriduvvui jus mánáid sihke áhkus ja ádjás lei sámegiella eatnigiellan.

2.6.3 Ástmá sápmelaččain

Oppalaččat gávdnui lassáneaddji ástmá ja allergiija gávdnoštupmi Davvi-Norgga mánáin gaskal 1985 ja 1995. Sámi mánáin lei stuorit ástmá ja allergiija gávdnoštupmi go dáža mánáin. Stuorimus ástmá ja allergiija gávdnoštupmi lei sámi bártniin. (Tabealla 3 ja 4)

Tabealla 2.3 Ástmá ja allergija gávdnoštupmi (%) sámi ja dáža mánáin Davvi-Norggas 1985 ja 1995. Gáldu: Selnes et al (2002) *Pediatric Allergy Immunology*

	1985 (n=10 093)	1995 (n=8 676)
<i>Ástmá</i>		
Sámi	6,0	13,6
Dáža	5,1	8,2
<i>Allergijalaš čalbmesejahas</i>		
Sámi	19,4	32,6
Dáža	16,1	21,6

n= olbmuid lohkku

Nu guhkas go mii diehit de eai leat Norggas čađahuvvon olmmošdutkamušat rávis sápmelaččain gávdnamis ástmá ja allergija gávdnoštumi.

Tabealla 2.4 Ástmá ja allergija gávdnoštupmi (%) čearddalašvuoda ektui bártniin ja nieiddain Davvi-Norggas 1985 ja 1995. Gáldu: Selnes et al (2002) *Pediatric Allergy Immunology*

	1985 (n=10 093)	1995 (n=8 676)	1985 (n=10 093)	1995 (n=8 676)
Bártnit			Nieiddat	
<i>Ástmá</i>				
Sámi	8,0	17,5	4,0	9,8
Dáža	6,5	9,8	3,6	6,6
<i>Allergijalaš čalbmesejahas</i>				
Sámi	21,7	37,6	17,0	27,8
Dáža	18,4	24,9	13,7	18,5

n= olbmuid lohkku

Čujuhusat
[12]

2.7 Čoarbbealladasvihki ja Bechterews dávda

Čoahkkáigeassu

Guhkit áiggi lea dieđihuvvon alla gávdnoštupmi čoarbbealladas vihki sápmelaččain. Muhto álbmotvuodustuvvon logut eai gávdno ja mat galggaše dán duođaštit.

Buohtastahtiđukamuš ii leat čadahuvvon mas galggaše iskat čoarbbealladasdysleksija gávdnoštumi sámiin dážaid ektui. Guorahallamis olbmuid dihlo sámi guovlluin lea čájehan alla gávdnoštumi, muhto loguid doallevašvuohta álbmoga ektui lea eahpečielggas.

Daid seamma dutkamušain lea fuomášuvvon stuorit HLA-B27 gena gávdnoštupmi ja mii lea dagahan stuorit riska oažžut Bechterews dávdda. Eanet dutkan lea dárbbašlaš ovdalgo sáhttá almmuhit Bechterews dávdda riska ja gávdnoštumi Norgga sápmelaččain.

2.7.1 Álgu

Čoarbbealladasvihki lea Emi-vihki čoarbbealladdasis. Čoarbbealladas lea jorbáladás mii lea čoarbbealnorrasa bajimus geažis. Dát jorbáladás galgá heivet čoarvedávtti lađasgohppái. Sis geain lea čoarbbealladasvihki lea dát gohppi beare coagis. Dat dagaha ahte čoarbbealnoras sáhttá "beassat" lađasgobis ja čoarbbealli beassá lađdasis. Mii dagaha dán dávdda eat diede, muhto doaivut ahte dat lea bearri. Leat fuomášuvvon stuora erohusat gávdnoštumis muhtun čearddalaš joavkkuid gaskkas.

Bechtrews dávda lea vuolši čielgedávtis ja stuorit laddasiin. Dat dagaha stirddu ja bákčasiid. Dávdda duogáš lea vuos eahpečielggas, muhto dat čuovvu sogaid, mii sáhttá duođaštit ahte lea bearri dávda. Lea fuomášuvvon ahte 90% sis geain lea dát dávda maiddái leat gávdnan HLA-B27 gena. Oppalaččat lea dán gena gávdnoštupmi oalle allat arktalaš álbmogiin.

2.7.2 gáldut

Manjimus áiggi leat dutkan čoarbbealladasvihki ja bechterews dávdda gávdnoštumi sápmelaččain. Dán dutkamušas leat iskan oktiibuot 348 Guovdageainnu ja Kárášjoga sápmelačča. Sápmelaččat dán dutkamuša mielde leat sii geain unnimusat áhku ja áddjá lea sápmelaš.

2.7.3 Čoarbbealladasvihki sápmelaččain

Ovddit čuohtejagi vuosttaš jahkebeali rapporterejuvvui alla gávdnoštupmi čoarbbealladasvihki sápmelaččaid gaskkas čujuhusálbmoga ektui. Dan oktavuođas lea árvaluvvon ahte sivvan alla gávdnoštupmái sáhttá leat go sápmelaččat geavahedje gietkama mánáide.

Tabealla 2.5 Čoarbbeallaðasvihki gávdnoštupmi (%) sápmelaččain (1987)

Gáldu: Johnsen K et al (2008) International Journal of Circumpolar Health

	Lohkku olbmot	Čielga vihki	Láivves vihki
Dievddut	150	14	17
Nissonat	165	21	24
Oktiibuot	315	17	21

Čoarbbeallaðas vihki gávdnoštupmi mii ovdanboáhtá 5 tabeallas lea čadahuvvon dutkamušas Kárášjogas ja Guovdageainnus lagi 1987's. Dán dutkamušas gávdne ahte 38% dain geat serve lei láivves dahje čielga čoarbbeallaðas vihki. Nissoniin dávjjibut go dievduuin.

Čoarbbeallaðasvihki lassáni maiddái agi mielde.

Lea dárbašlaš čadahit eanet dutkama mas eanet olbmot leat mielde vai sáhttá gávdnat vejolaš čoarbbeallaðasvihki sivaid sápmelaččain.

2.7.4 Bechterews dávda sápmelaččain

Juo 1970-logu rájes gávdne oalle alla gávdnoštumi 26% HLA-B27 gena sápmelaččain Davvi-Norggas. 10% Lulli-Norgga álbmogis ges gávdne dán gena.

Dutkamušat Davvi-Norggas main *eai* leat juohkán dutkanválljemiid čearddalaš joavkkuid mielde de lea 16% HLA-B27 gena gávdnon ja Bechterews dávdda gávdnoštupmi mii lea 1,1-1,4 %. Dutkamuš sápmelaččaid gaskkas Kárášjogas ja Guovdageainnus 1987 rájes gávdne Bechterews dávdda 1,8 % dutkojuvvon sápmelaččaid gaskkas, ja daid gaskkas lei 91% geain lei HLA-B27 gena. Oktiibuot dán álbmotvuodustuvvon dutkamušas gávdne HLA-B27 gena 24%. Jus buohtastahtá eará álbmotvuodustuvvon dutkamušaiguin de lei sihke Bechterews dávda ja HLA-B27 gena gávdnoštupmi allat dán dutkamušas. Dát logut leat gáržzes olmmošjoavku gaskkas (384 olbmo) čohkkejuvvon lassin dása ahte vejolaš diagnosalaš vuogit sáhttá lea čilgehussan stuora erohusaide.

Eanet dutkan lea dárbašlaš oažžumis duohtha loguid Bechterews dávdda ja HLA-B27 gena gávdnoštumi sápmelaččaid gaskkas Norggas.

Čujuhusat

[13]

2.8 Biebmodoallu ja biebman

Čoahkkáigeassu

Oððaset biebmodoalloguorahallamiin leat gávdnan biebmominstará álbmoga gaskkas mii garraset lei čadnon geográfalaš ássanbáikái go sámi/dáža čearddalašvuhtii. Maiddái bodii ovdan ahte siseatnamis lei čielgaset oktavuohta gaskal čearddalaš gullevašvuodja ja biebmominstará go máid gávdne rittus.

Guorahallamat leat geažuhan mealgadis vuollegeabba ruovdeváttni gávdnoštumi siseatnan sápmelaččain, masa vástádußan sáhttá leat ahte siseatnamis borret ollu bohccobiergg. Dán váidudeaddji beavttu bohccobierggus gávdnui eanemus váruhuvvón joavkkus nugomat nissonat šattolašvuodja agis.

2.8.1 Álgu

Bissovaš dávddat nugomat boras, váibmo- ja varrasuotnavigit ja diabetes leat sivvan badjel beali jápmimiidda miehta máilmomi. Registreremat čájehit ahte dát dávddaid gávdnoštupmi lea lassanan ja dáidda lassin lea maiddái buidodat ja badjelmeare deaddu. Dutkan lea čájehan ahte sivvan dasa go dát dávddat ihtet buori muddui lea biepmuide čadnojuvvon ja daid sáhttá eastadit jus borra dearvvašlaš biepmuid.

Biebmodoallu ja biebmodutkan leat dehálaš reaiddu earret eará kártemis bissovaš dávddaid riska álbmogis.

Dán kápihtalis almmuhuvvojot dieđut biebmominstará lađastallamiid ja ruovdeárvvuid birra sápmelaččaid gaskkas.

2.8.2 Gáldodiedut

Biebmodiedut masa čujuhuvvo dás leat čohkkejuvvon duše álbmotvuodustuvvón SAMINOR dutkamušas. Earrát dan de eai bálljo obage gávdno biebmodoallodutkamušat čáđahuvvón sápmelaččaid gaskkas ja dat mat gávdnojít leat smávit joavkuin dahkon. SAMINOR-dutkamušas čohkkejuvvoyedje muhtun dieduid biebmodoalu birra. Dasa lassin čohkkejuvvoyedje varraiskosat main leat iskan ruovdeárvvu sápmelaččain gávdnamis ruovdeárvvu erohusaid geográfalaš ássamis, biebmovieruin ja čearddalaš joavkkuid gaskkas.

SAMINOR čearddalašvuhta lea juhkkojuvvon njealji šlájaide. "Sámi I" joavkkus ledje sii geain golmma manjimus buolvvain hupme sámegiella, "Sámi II" joavkkus ledje sii geain unnimusat juogo áhku dahje áddjá lei sámegielat, "Sámi III" joavkkus ledje sii geain lei unnimusat okta sámi čearddalašvuodamearka (giella, iešvásihuvvón sámi čearddalašvuhta, bearášduogáš). "Ii-sámi" joavkkus ledje buot eará geat eai gullán guđege sámi jokkui.

Biebmominsttarlaðastallan

Biebmodiedut SAMINOR-dutkamušas lea geavahuvvon iskamis sámi álmoga biebmominstara. Dábalaš vuohki iskat biebmamiid ja dearvvašvuða lea leamašan ah te ladastallat ovttaskas fáktoriid biepmus nugomat bipmosiid, earenoamáš biebmogálvvuid, dahje man ollu energija oažju ja movt dat váikkuha dearvvašvuhtii.

Biebmominsttarladastallamis, iskkada biebmodoalu oppalačcat. Dat sáhttá muhtun oktavuodain lea eanet heivvolas metodalačcat danin go dat ii góbit nu ollu biebmodoallogažaldagaid gažadanskovis seammásgo bohtosiid muhtun oktavuodain sáhttá leat álkot dulkot. Nu lea danin go biebmodoalus sáhka oažžumis máŋga iešguđetlágan borramušgálvvuid, *iige* ovttaskas bibmosiid, ja ah te biebmodoallu olbmuid gaskkas iskkademiin dávjá lea báhkoduuvvon meroštaljojuvvon biebmominstariin.

Biebmominsttarladastallamat SAMINOR iskkadeamis čádahuvvui nu ah te sii geat serve dutkamušii juhkkojuvvojedje joavkkuide biebmodoallogažaldagaid ovttaláganvuða mield. Viidáset biebmojoavkkut dahje biebmominstarat leat laðastallon čearddalašvuða, geografijia ja dearvvašvuðameanuid ektui.

Biebmodoalu minsttar

Gažadanskovi diedut SÁMINOR-dutkamušas biebmodoalu birra vihtta iešguđetlágan biebmominstara mearriduvvojedje ja namuhuvvojedje dan mieldi mii buoremusat govvida biebmominstariid: 1) Bohccobiergu, 2) Guolli, 3) Gaskamearálaš, 4) Šattut ja ruotnasat ja 5) Oarjjil/árbevirolaš mearalaš.

”Bohccobiergojoavkku oasseváldit” borre ollu bohccobierggua ja bohccobiergobuktagiid ja elgabierggua, suovastuvvon ja sáltejuvvon guoli ja vuoššangáfe. Dán joavkku mihtilmasuohthan lei ah te das ledje olbmot geat golmma manjimus buolvain ledje sámegielagat (Sámi I), dávjá badjelmeare lossat ja unnán fysalaš doaimmat.

”Guolejoavkkus” ledje olbmot geat dávjá borre buot mearrabiebmobuvtagiid mat namuhuvvojedje skovis. Dán joavkkus ledje nissonolbmot eanetlogus ja sii iežaset dearvvašvuða namuhedje ”ii nu buorre” masá čilgehussan sáhttá leat ah te joavkkus alimus gaskamearálaš ahki.

”Gaskamearálaš” biebmominsttarjoavkku mihtilmasuohthan biebmodoalu gažaldagain lei ah te vástidedje ah te sii borre gaskamearálačcat buot biebmošlájain earret čielgamielkki, sáltejuvvon ja suovastuhhton guoli ja vuoššangáfe, márffiid, spinngebierggua ja lábbábierggua. Dán joavkkus ledje eanas dievddut.

”Šattut ja ruotnasat” jokui gullevaš olbmot borre ollu šattuid ja ruotnasiid ja dása lassin vel vuoncabierggua, pasta, deaja ja čázi. Dán joavkkus ledje eanas nissonolbmot ja olbmot geain lei dearvvašdidolaš eallinvuohki ja geat atne aldineaset ”hui buori” dearvvašvuða.

Manjimus biebmominsttarjoavku gohcoduvvon ”oarjjil/árbevirolaš mearalaš” mas ledje olbmot geat diedihedje dávjá borra ng. oarjemáilmimi borramušgálvvuid nugomat

hamburgeriid, pizzaid, márffiid, ruitoseagáža, spiinnebierggú ja gusabierggú. Dán joavkkus diedihedje maiddái dávjá borrat árbevirolaš borramušaid guole-vuoivasa ja meadđemiid lassin dasa ahte vel borre bossubierggú, mearralotti moniid ja juhke filttargáše.

Tabealla 2.6 Biebmominsttar iešgudet mihtilmasuodaid ektui. Logut leat proseantan almmuhuvvon. (2003/2004) Gáldu: Brustad et al 2008 *Int J Circumpolar Health*

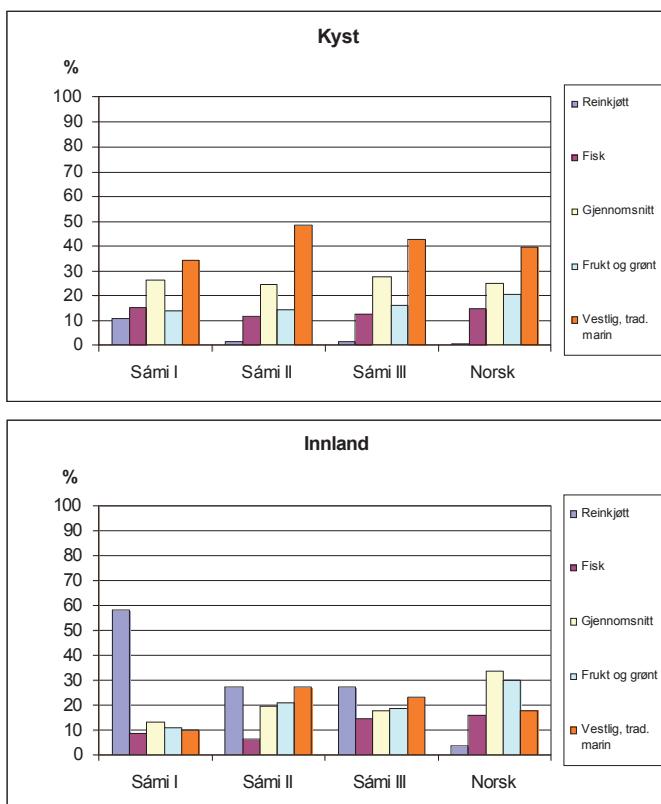
Biebmominsttarjoavkkut oktiibuot 12816 olbmo iskojuvvon					
	Bohccobiergu	Guolli	Gaskamearri	Šattut ja ruotnasat	Oarjjil, árbevirolaš mearalaš
Sohkabealli					
Dievddut	50	42	55	29	55
Nissonat	50	58	45	71	45
Ahki					
36-49	42	18	37	39	39
50-64	42	45	41	43	44
65-79	16	37	22	18	17
Geografijja					
Riddu	17	82	80	77	91
Siseanan	83	18	20	23	9
Čearddalašv. ²					
Sámi I	72	9	8	7	6
Sámi II	12	12	14	12	19
Sámi III	5	7	7	6	8
Eai-sámit	11	72	70	75	67

² "Sámi I" leat olbmot geain golmma manjimus buolvvain lea leamašan sámegiella eatnigiellan, "Sámi II" leat olbmot geain lea sihke áhkku ja áddjá geat hupmet sámegiela, "Sámi III" leat olbmot geain lea unnimusat okta identehtamearka (giella, iešvásihuvvo sámi čearddalašvuohta, bearášduogáš).

Sullii 80% sis geat leat leamašan mielde iskkadeamis ásse rittus, dattege váile 80% "Bohccobiergojoavkkus" ásse siseatnamis. Gullevašvuhta iešguđet biebmojoavkkuide lei eanet čadnásat geografijii go čearddalašvuhtii (Figuvra 4), earret Sámi I joavku go badjel 70 proseanta gulle "bohccobiergojovkui".

Riddoguovllu ássiide čearddalaš unnán váikkuhii biebmominstariid. Siseatnamis gal gávnahuvvui ahte biebmodaallu lei čadnon čearddalašvuhtii (Figuvra 4).

Figuvra 2.4 Biebmominstarjoavkuid juohku siseatnama ja rittu gaskkas čearddalašvuoda ektui³. (2003-2004) Gáldu: Brustad et al 2008 Int J Circumpolar Health.

"Eai-sámit" leat earát geat eai gula guđege sámi joavkkuide.

³"Sámi I" leat olbmot geain golmma manjimus buolvvain lea leamašan sámegiella eatnigiellan, "Sámi II" leat olbmot geain lea sihke áhkku ja áddjá geat hupmet sámegiela, "Sámi III" leat olbmot geain lea unnimusat okta identehtamearka (giella, iešvásihuvvo sámi čearddalašvuhta, bearášduogáš). "Eai-sámit" leat earát geat eai gula guđege sámi joavkkuide. .

Ruovdevátni ja biebmodoallu

Riikkaidgaskasaččat lea ruovdevátni mealgadis vátnedávda man siivvan earret eará lea heajos biebman ja bissovaš dávddat. Ruovdevátni sáhttá dagahit heajut dábálaš dearvvašvuodadili, earenoamážiid mannodávdda ahkásaš nissoniin, ja vuorasolbmuin ja mánain. Ruovddegáldu biepmuin leat ealánbuktagat, muhto ruovdi gávdno maiddái šattuin, gortnis ja ruotnasiin.

Ruovdevátni lea dábáleamos biebmovátni Norggas. Variasonahat (vuollellis varraproseanta go lea unnán ruovdi) dagaha ahte rupmaša ii nákce fievrredit oksygena. Variasonahat ovdána njozet ja sáhttá čuožžilit juogo ruovddeváni dihte mii dávzá čuožžila vardimiid manjil, lassáneaddji ruovdde-dárbbu dihte nugomat áhpehisvuoda dilis dahje jus lea ožžon beare unnán ruovddi borramuša bakte.

Árra dávdaovdasiid dihte sáhttet čuožžilit máŋga ja eahpedábálaš givssit nugomat ahte šlieddána/váibá, ahte šaddá šovkes liiki, oaivebávčas, beallješuva, oaivejorgásja ja heajut bargonávcca.

Duoðalaš variasonahaga dávdamearkan lea lossavuoijnahat, joðánis rávkkas ja váibmováidun.

Dán kápihtalis leat čáðahuvvon mihtideamit sihke friddja ruovddi varas ja vurkejuvvon ruovdi rupmašis čadnojuvvon dasa ahte govvidit álbmoga ruovdeárvvu.

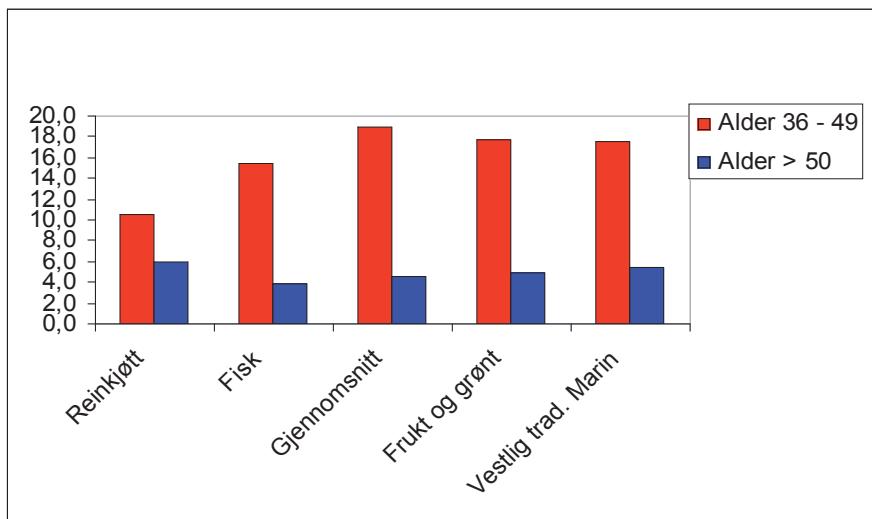
Ruovdde-árvu sápmelaččain

SAMINOR-dutkamuša bohtosat čájehedje ahte gaskamearálaš vurkejuvvon ruovddemihttu lei eanet dievdduin go nissoniin. Dutkamuš čájeha ahte manjimus golmma buolvva sámegielat olbmuin, lei stuorit gaskamearálaš ruovddedássi. Dievdduin, manjil go ledje deavdán 60 lagi, de ruovddedássi rupmašis jahkásážzat njiejai. Ruovddedássi gaskal 50 ja 70 jahkásáš nissonolbmuin lassánii, mii mearkkaša manjil go mannodávda olát bisánii. Manjil go nissonat devde 70 lagi ruovddedássi sis maid njiedjagodii.

Beroškeahtá čearddalaš gullevašvuoda de ruovdevátni lei hui hárve daid dievdduin geat serve SAMINOR- dutkamušii. Earenoamážiid “bohccobiergojoavkkus” ledje unnán oasseváldit geain lei ruovdevátni. Dán joavkkus ii ovttage badjel 50-jahkasaš dievddus guoros ruovderájus rupmašis.

Ruovdevátni lei 9 geardde dábáleabbo nissoniin go dievdduin, beroškeahtá čearddalaš gullevašvuoda. Maiddái ”bohccobiergojoavkkku” nissoniin lei unnimus oassi oasseváldit geain lei guoros ruovderájus rupmašis (Figuva 5). Badjel 50 jahkásáččaid gaskkas iešguđet biebmominsttarjoavkkuin eai lean bálljo obage ruovdaváni erohusat.

Figuvra 2.5 Nissoniid lohku geain ledje guoros ruovdderádjosat biebmomininstara ektui. Gáldu: Borderstad et al (2007) European Journal of Haematology

Biebmu ja eallinvuohki váikkuha ruovdderádjosuidda

Leat márjga beali mat váikkuhit rupmaša ruovdderádjosat nugomat sohkabealli, ahki, dearvvašvuodadilli ja iige unnimusat biebman. Laðastallamat dahkon SAMINOR'as ruovddesidoalu ektui cájeha ahte sis geat ásse siseatnamis, gaskamearálaččat lei alit ruovddedássi rupmašis go sis geat ásse rittus. Ruovddedássi lei maiddái stuorit siseatnan sápmelaččain, go dážain ja rivguin geat ásse seamma guovllus. Rittus eat oainne makkárge erohusaid sápmelaččain ja mudui eará álbmoga gaskkas.

Lea márjga beali mat sáhttet leat vástádussan ruovddedási erohusaide oasseváldit gaskkas. Deháleamos dagaldat mii váikkuha ruovddedási lea biebmodoallu. Sápmelaččat siseatnamis borre mealgat eanet bohccobierggú go dat earát geat ledje mielde SAMINOR dutkamušas. Bohccobierggus lea ollu ng. bioolamuttos ruovdi, (3.8 mg juohke 100g njuoska bierggus) mii mearkkaša ruovdi mii álkit suddá rupmašis. Biebmodoallu mas lea ollu ruovdi suodjala ruovddeváni vuostá. Olbmot geat ásse rittus borre oppalaččat unnit bierggú ja eanet guoleborramušaid, beroškeahttá čearddalaš duogáža.

Čujuhusat [14-16]

2.9 Duhpát ja alkohola

Čoahkkáigeassu

Oppalačcat eai leat čujuhuvvon stuora borgguhanvieruin sápmelaččaid ja earái gaskkas ii råvesolbmuid iige nuoraid gaskkas. Dutkamuš lea čájehan ahte siséatnamis sámi dievdduid gaskkas leat eanet borgguheaddjit go dážaid gaskkas. Vástideaddji dili eat leat gávdnan nissonolbmuid gaskkas. Nuoraid gaskkas gávdne ahte sámi nuorat álge borgguhit árabut go dáža nuorat.

Sihke sámi dievduuin ja nissoniin lea stuorit oassi diedíhan juguhisvuoda go dážaid ja rivguid gaskkas. Dát minsttar lea earenoamáš čielggas vuorraset sámi nissoniid gaskkas. Maiddái sámi nuorat lea diedíhan ahte juhket unnit go dáža nuorat.

2.9.1 Borgguheapmi

Borgguheami olis lassána riska dohppehallot mánga dávddaide nugomat geahpesboras, vábmo- ja varrasuotnavigit ja bissovaš geahpesvigit. Statistalaš guovddášdoaimmahat (SSB) čádahan jahkásáčcat guorahallama duhpátboaldima birra. 1973's badjel bealli rávis dievduuin borgguhedje ja 2006's ges 21%. Beaivválaš borgguheddjiid lohku nissoniid gaskkas lea njiedjan 32% lagi 1973's 22 %:ii 2006's.

Ovdal borgguheapmi dáhpáhuvai buot servodaga sosiála dásii, ja dál eatnasat sis geat borgguhit beaivválačcat leat sii geain lea vuolleqis oahppu. Dušše duollet dalle borgguheddjiin lea fas áibbas nuppeládje.

Árabut álbmotguorahallamat lea gávnahan eanet beaivválaš borgguheddjiid Finnmarkkus go eará fylkkain. 2004-2008 áigodaga logut čájehit stuora erohusaid fylkaid gaskkas borgguheami ektui. Unnimus oasi borgguheddjiid gávdnat Oslos gos 19% suohkana ássiin borgguhit, eanemus borgguheaddjit leat Finnmarkkus gos 32 proseanta borgguhit čájehit statistalaš guovddášdoaimmahaga logut.

2.9.2 Alkohola

Alkohola lea gárihuhttinávnas man olbmot eanemusat návddašit ja doaivumis dat gárihuhttinávnas mii dagaha stuorimus jugešvuoda váttisuodaaid. Dasa lassin alkoholanávddašeami olis sáhtta vásihit bártilid, vahágiid ja lihkohisvuodaaid.

Oppalaš alkoholageavaheapmi Norggas lea lassanan 1990 rájes, 4,55 lihtarid juohke olbmo nammii lagi 1993's 6,37 lihtarii lagi 2005's. Lea viina ja vuola mii eanemusat lea lassanan majimus 20 jegis. Viinavuodima lassáneapmi lea čadnojuvvon dasa ahte dál lea "kontinentála" juhkanminsttar, mii mearkkaša ahte olbmot juhket dávjjibut muhto unnit hivvodaga juohke juhkanbáikkis. Dát vierut eai leat boahktán davviríkkalaš juhkanminstara sadjái vahkoloahpaid juhkamin ja juhkaluvvamin, baicca lassin.

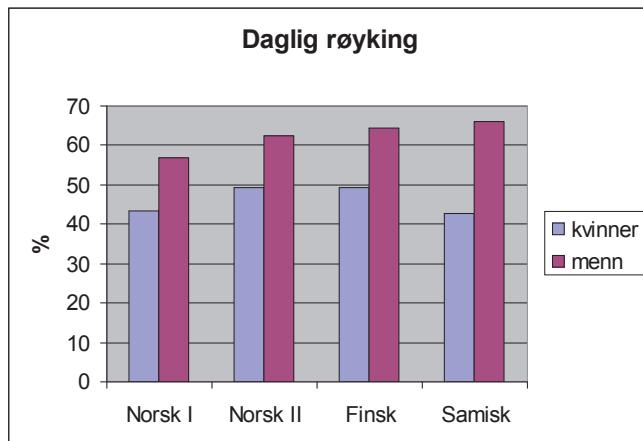
2.9.3 Gálđoávdnasat

Sihke SAMINOR- ja Nuorra Davvin dutkamušain leat čohkkejuvvon dieđut alkohola ja duhpáha geavaheami birra. Finnmarkku-guorahallamiid vuodul leat maiddái almmuhuvvon dieđut borgguheami ja čearddalašvuoda birra.

Borgguheapmi sápmelaččaid gaskkas

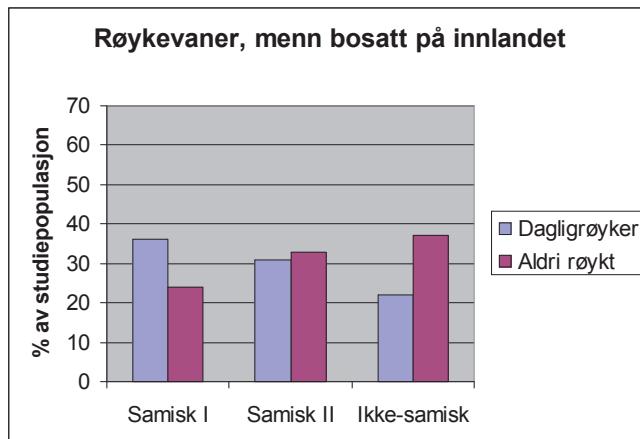
Vuosttaš Finnmarkku-guorahallamiin 1974/75 rájes gávdne ahte ledje unnit Finnmarkku riegádan sápmelaččat go dážat geat borgguhedejbeaivválaččat. Sápmelaččat ja dážat geat ásse Finnmarkkus, muhto riegádan eará fylkkain, ledje seamma oallugat geat borgguhedejbe (Figuvra 6).

Figuvra 2.6 Beaivválaš borgguheapmi čearddalašvuoda ektui Finnmarkku-guorahallama loguid vuodul 1974/75 (Dáru I = olbmot geat orrot fylkkas, muhto riegádan olggobealde Finnmarkku, Dáru II = olbmot riegádan Finnmarkkus, Suoma = suopmelaččat riegádan Finnmarkkus, Sámi = unnimusat áhkku ja áddjá geat hupmaba sámegjela) Gálđu: Njølstad I et al (1998) Epidemiology

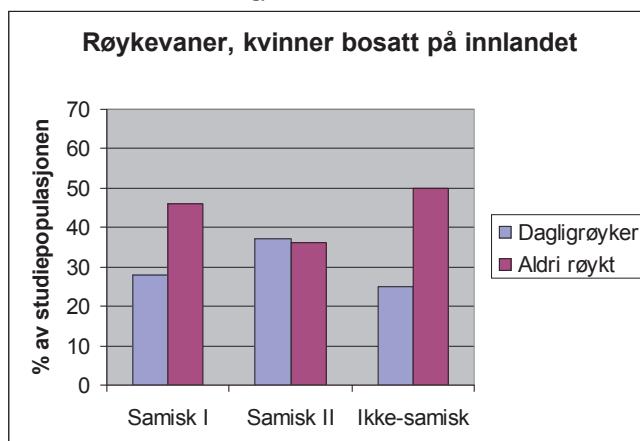

Dieđut SAMINOR dutkamušas borgguhanvieruid birra eai gávdnan nu čielga čearddalaš erohusaid nissonolbmuin ii rittus iige siseatnamis (Figuvra 7 ja 8). Dievdduid gaskkas lei čielga minsttar ahte sápmelaččaid gaskkas ledje eanet borgguheaddjít go dážaid gaskkas earenoamážiid siseatnamis (Figuvra 9).

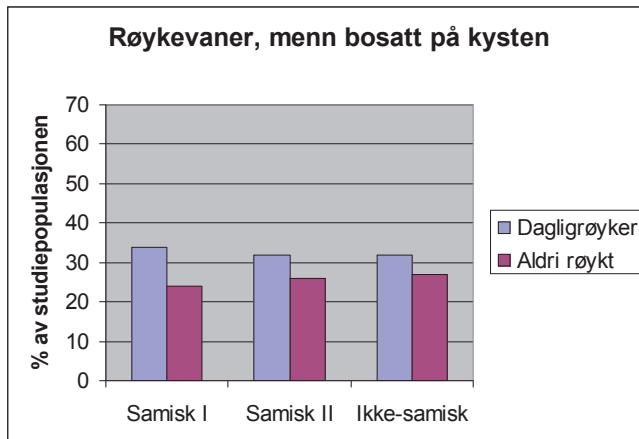
Figuvra 2.7 Borgguhanvierut dievduin geat ásset siseatnamis SAMINOR 2003/2004 dutkamuša čearddalašvuodadieduid. (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) *Gáldu: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology*

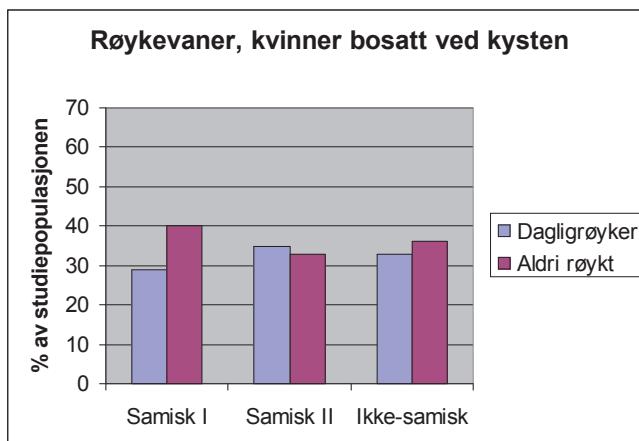
Figuvra 2.8 Siseatnan nissoiid borgguhanvierut SAMINOR 2003/2004 čearddalašvuoda dieđuid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) *Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology*

Figuvra 2.9 Riddoguovllu dievdduid borgguhanvierut SAMINOR 2003/2004 čearddalašvuoda dieđuid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Figuvra 2.10 Riddoguovllu nissoniid borgguhanvierut 2003/2004 SAMINOR čearddalašvuodadieduid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Nuoraidiskkadeapmi Nuorra Davvin čájehii ahte nuoraid gaskkas joatkkaskuvllain 1994/95 skulvajagi eai lean stuora čearddalaš erohusat borgguhanvieruin. 35% sámi nuorain (unnimusat okta čearddalašvuodamearka nugomat giella dahje bearášduogáš) borgguhedje badjel 15 sigareahta beaivválaččat ja dáža nuoraid ges 30%. 26% sámi nuoraid lohke heitán borgguheames ja dáža nuoraid gaskkas ges 22%. Logut orro čájeheamen ahte sámi nuorat álge borgguhit árabut go dáža nuorat. Muđui ledje smávva dahje eai obage čearddalaš erohusat.

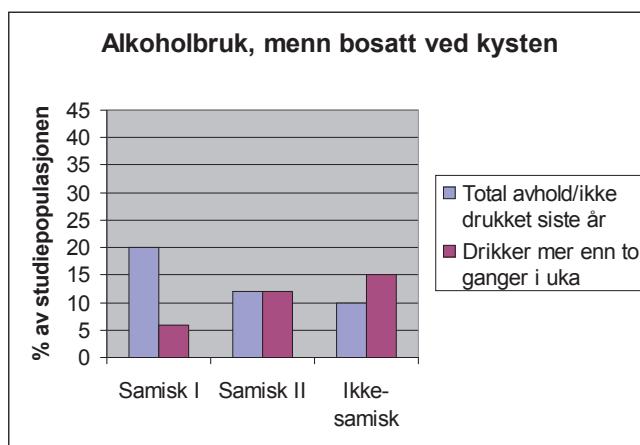
Čuovvovaš dutkamušas golbma jagi manjjil 1997/98, eagine gávdnon beare stuora erohusat sámi ja dáža nuoraid borgguhanvieruin. Deháleamos erohus gávdnui bártniid ja nieiddaid gaskkas. Eanet nieiddat go bártnit borgguhedje go álggahedje dutkamuša (1994/95). Stuorit oassi bártniin borgguhedje badjel 15 sigareahta sihke álggogeahčen ja loahpageahčen dutkamuša.

Alkoholageavaheami

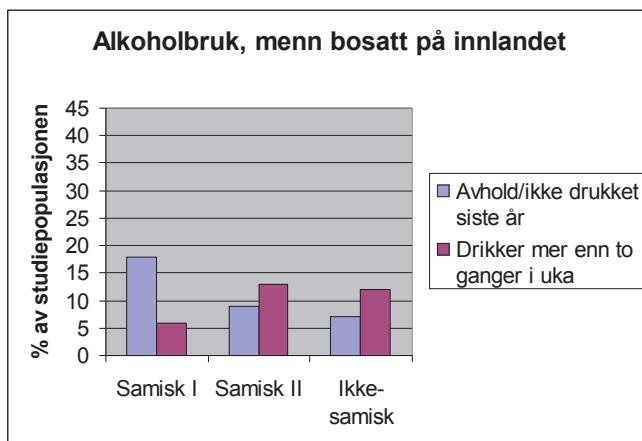
SAMINOR guarahallama loguid vuodul leat duodaštuvvon čearddalaš erohusat alkoholageavaheamis. Figuvrrat 11, 12, 13, ja 14 čájehit lohku geat vástidedje ahte "eai obage juhkan alkohola" dahje "eai leat manjimus jagis obage juhkan" lei stuorit sihke sámi dievdduid ja nissoniid gaskkas. Sin lohku geat lohke ahte sii juhke eanet go guktii vahkkui lei unnit golmma buolvva sámegielat sápmelaččaid gaskkas, go daid eará joavkkuid ektui. Alkoholageavaheami minsttar lei eanet mihtimas sámi nissoniid go sámi dievdduid gaskkas.

**Figuvra 2.11 Alkoholageavaheapmi rittus ássi dievdduid gaskkas čearddalašvuodå
ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04).** (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat,
Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)

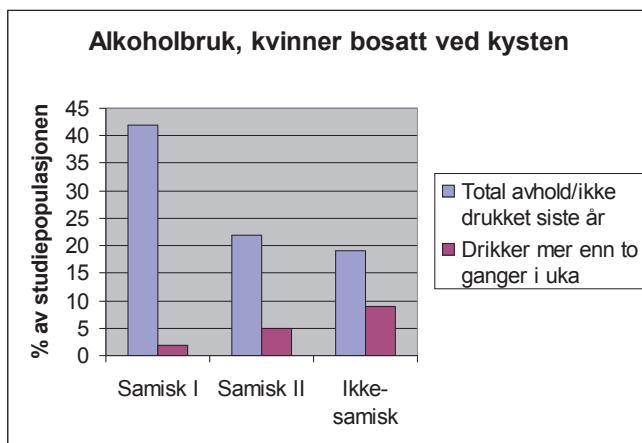
Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Figuvra 2.12 Alkoholageavaheapmi siseatnamis ássi dievdduid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

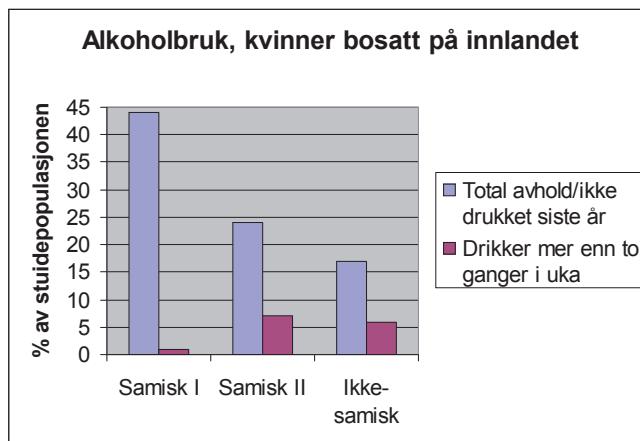

Figuvra 2.13 Alkoholageavaheapmi rittus ássi nissoiid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Figuvra 2.14 Alkoholageavaheapmi siseatnamis ássi nissoniid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)

Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Logut nuoraidguorahallamis Nuorra Davvin lea čájehan ahte sámi nuorat (geain lea sámegielat áhkku dahje áddjá) juhke unnit go dáža nuorat sihke dávjodaga ja hivvodaga ektui. Stuorit oassi sámi nuoraid vástidedje ahte sin váhnemati leat oalát juguheamet alkohola ektui. 32% sámi nuorain vástidedje ahte eatni lei juguheapme ja dáža nuorain ges 16%. Sámi nuorain 17% vástidedje ahte áhčči ii juhkan alkohola ja dáža nuorain ges 8%. Maiddái gávdne geográfalaš erohusaid sámi nuoraid vánhemiiid alkoholavieruin. Sis-Finnmárkkus vástidedje 49% sámi nuorain ahte eadni ollásit lei juguheapme man 22% rittu nuorain vástidedje. Seamma vástádusat nuorain áhči birra lei 24% Sis-Finnmárkkus ja 13% rittus.

Oppanassiige lea dovddus máŋggaid dutkamušain ahte oasseváldit diedđihit beare vuollegris loguid iežaset alkoholageavaheami birra ja ahte olbmot geain lea alla alkoholageavaheapmi unnán ja hárve servet dearvvašvuodaguorahallamiidda. Bohtosat alkoholageavaheami birra berre danin dulkol dán gáržžideami ektui. Lea dattege jáhkehahtti ahte alkoholageavahan logut sápmelaččaid gaskkas leat luohtehahtti go diehtit læstadialaš oskku oainnu alkoholii. Lea govttolaš jáhkkit ahte dát gávdnostupmi speadjalastá risttalaš lihkadusas, mii dalá áiggis oaččui nu earenoamáš saji sápmelaččaid gaskkas, ain váikkuha álbmoga alkoholageavahepmái.

Čujuhusat
[11;17;17-19]

2.10 Silolaš dearvvašvuohhta

Čoahkkáigeassu

Dán rádjai eai leat almmuhuvvon álbmotvuodustuvvon dutkamušat silolaš gillámušaid birra rávis sápmelaččaid gaskkas Norggas. Dutkamušat nuoraid gaskkas eai duoðaštan makkárge erohusaid silolaš gillámušaid gávdnostumis. Baicca gávdne ahte sámi nuorain lullisámi guovluin ledje dávjibut silolaš gillámušat go dáža nuorain. Mánáid ektui de gávdne ahte sámi eatnit hárvvibut dieðihedje silolaš gillámušaid mánáin go máid mánáid oahpaheaddjít dieðihedje. Rivgováhemiid dieðut ledje sullii seamma go máid oahpaheaddjít dieðihedje. Dutkamušain das makkár váikkahuus psykiátralaš divšsus psykiátralaš buohcceviesuin lei dáža buhcciid ektui de eai gávdnan erohusaid dikšunvugiin dahje symptomarievdadusaid dan áiggi go ledje buohcceviesus.

2.10.1 Álgu

Jáhkkimis bealli Norgga álbmogis vásihit silolaš gillámušaid eallinagis. Riskafáktorat mat dagahit vejolašvuoda oažžut silolaš dávdda sáhttá leat sohkabearri. Eará oktavuoðain sáhttá leat heahtedilli nugomat jáprmin ja lihkohisvuodat, dahje ahte lea váttis bargodilálašvuohhta dahje bearásdilálašvuohhta, mat sáhttet dagahit silolaš gillámušaid. Soames dutkamušat leat duodaštan iešgudetlágan gillámušaid iešguðet čearddalaš joavkkuid gaskkas. Muhtun dutkamušat leat duodaštan ahte čearddalaš unnitlohkoálbmogis lea heajut mielalaš dearvvašvuohhta go eanetlohkoálbmogis. Dát lea dávjá čilgejuvvon sosioekonomálaš erohusaid bakte.

2.10.2 Gáldut

Rávis sápmelaččaid gaskkas Norgga eai leat ovdal čadahuvvvon dutkamušat silolaš gillámušaid gávdnostumiid birra. Dákkár dutkamušat leat dahkon mánáid ja nuoraid gaskkas.

Nuorra Davvin dutkamuša čohkkejuvvon dieðuid vuodul leat silolaš gillámušaid gávdnostupmi čearddalašvuoda ektui dutkojuvvon. Meanut ja dovduičuoħħcci váttisvuodat sámi mánáin lea buohtastahttojuvvon dáža 11-12 jahkásaš mánáiguin ja lea dutkojuvvon mánáin riegádan gaskal 1991ja1994. Leat maiddái čadahuvvvon muhtun dutkamušat silolaš gillámušaid dikšuma birra sihke dáru ja sámi identitehta ektui.

2.10.3 Silolaš dearvvašvuohta sámi álbmogis.

Nuorat

Nuorra Davvin dutkamušas eai gávdnan erohusaid iešdiedjihuvvon silolaš gillámušain gávdnostumiin dáža ja sámi nuorain (unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, bearášduogáš dahje iešvásihuuvvon sámi čearddalašvuohta). Dán dutkamušas bivdojuvvojedje nuorat vástidit 112 gažaldagaid iešguđetlágan silolaš gillámušaid birra nugomat garra balu, lossamiela, psykosomáhtalaš gillámušaid, sierranemiid, sosiála váttisvuodaid, ácilvuodamassima, jurdilanárru, suhtu ja ng. norbmarihkku láhttema birra. Dan dutkamušas eai obage gávdnan čearddalaš erohusaid.

Go dieđuid juhke geográfalaš guovlluid mielde de gávdne ahte sámi nuorain lulimus sámeguovlluin lei mealgat dávjibut dákár gillámušaid go seamma guovllu dáža nuoraid gaskkas. Dutkamušas gávdne maiddái go garrisit atne iežaset dážan de dat positiivvalaččat váikkuhii bárniid dearvvašvuhtii.

Mánát

Dutkamis meanno- ja dovddaváttisvuodaid mánáin viđa iešguđet sámi suohkaniin Norggas leat vuodđun diedut 71 sámi ja 77 rivguváhnemiin ja daid mánáid skuvlla oahpaheddjiiguin. Sámi váhnemati leat buohkat geat leat ovtačearddalaš sápmelaččat ja rivguváhnemati ges ovtačearddalaš dážat. Dán dahke vai sáhte eret sirret sin geain lei seaguhus čearddalašvuohta. Dán dutkamušas gávdne buoret oktavuođa oahpaheddjiid ja rivguváhnemiid dieđuid dovddo ja meannováttisvuodaid birra go sámi váhnemiid dieđuid. Sámi váhnemati diedihedje hárvvibut dáid váttisvuodaid go máid oahpaheaddjít dahke. Dán dutkamuša vuodđun lea smávit joavku olbmot geat leat iskojuvvon, ja bohtosiid ferte danin várrogasvuodain dulkot.

Tabealla 2.7 Etniid ja oahpaheddjiid diediheapmi meanno- dahje dovdováttisvuodaid birra 11- ja 12 jahkásáš mánáin. Logut leat proseantahámis. (2002-2003)
Gáldu: Javo C 2009 Nordic Journal of Psychiatry

	Sámi mánát	Dáža mánát
Oahpaheaddji árvvoštallan		
Bártnit	24,7	29,1
Nieiddat	17,4	11,4
Etniid árvvoštallan		
Bártnit	14,0	18,6
Nieiddat	11,8	15,6

Psykiátralaš dikšu

Dutkamušas mas leat iskan makkár váikkuhusat psykiátralaš divšsus psykiátralaš buohcceviesus lea sápmelaččaide dážaid ektui, muhto eai leat gávdnan erohusaid dikšunvugiin iige symptomarievdadusaid dan áiggi go lea leamašan buohcceviesus. Dutkamuš čadahuvvui gaskal 2000 ja 2002 ja buohtastahtte 31 sámi 37 dáža buhcciiguin. Dán dutkamušas sámi čearddalašvuhta lea iešvásihuvvon čearddalašvuhta oktan daid eará gažaldagaiguin čadnojuvvon gillii ja sámi kultuvrii.

Dutkamuš čadahuvvoni 1999 2001 rádjai mas leat buohtastahtán sámi buhcciid- ja dáža buhcciid poliklinihka psykiátralaš divšsus viđa iešguđetlágan psykiátralaš poliklinihka dikšunásahusain Finnmárkkus. Dutkamušas ledje mielde 347 buohcci ja 32 terapevta. Dán dutkamušas eai gávdnan čearddalaš erohusaid áššiválddhallamis ja psykososiála mihtilmasuodain buhcciin. Dáid buhcciin eaige leat gávdnan čearddalaš erohusaid buhcciid mielalaš dearvvašvuodas. Čearddalaš erohusat eaige gávdnon dain geat eai boahtán dahje heite plánejuvvon divšsus. Dan máid gávdne lei ahte terapevtat mearridedje eanet dikšundiimmuid ja eanet sosiála deattuhuvvoni dikšuma go buohccit ledje sápmelaččat go máid dahke dážaide. Dutkamuš čájehii maiddái ahte čearddalašvuhta buohccis terapevta ektui mielddisbuvttii eanet dálkkasteami ja unnit njálmmálaš terapiija. Danin árvaluvvui ahte čohkkejuvvon diedut sáhtte duodaštit ahte ledje čearddalaš erohusat dikšunplánemis ja dikšunulbmiiliin.

Čujuhusat [20-22]

2.11 Iešsoardin ja iešsoardingeahčcaleapmi

Čoahkkáigeassu

Logahatvuodustuvvon čuovvolandutkamušas gávdne eanet iešsoardimiid Davvi-Norgga sápmelaččaid gaskkas muđui Davvi-Norgga álbmoga gaskkas. Nuorran Davvin dutkamušas mii čadahuvvui Davvi-Norgga nuoraid gaskkas eai gávdnan čearddalaš erohusaid iešdiedihuvvonen iešsoardingeahčaleemiin. Goappaš čearddalaš joavkuuin ledje mealgadis erohusat iešsoardingeahčaleemiin sohkabeliid gaskkas.

2.11.1 Iešsoardimat Norggas

Norggas leat iešsoardimat (goappaš sohkabeliid) gaskkas lassánan 1960-logu rájes gitta 1980-logu gaská rádjai. Iešsoardimiid lohku juohke 100 000 ássiidlogu ektui lea dán áigodagas duppalastojuvvon 16 geardunlohkui mii mearkkaša 650 iešsoardima jagis. Das rájes lea iešsoardimiid lohku sakka njiedjan, ja 1988 gitta 1994 rádjai jámolašvuhta iešsoardimiid dihte njiedjan 25%. 1994 rájes lea iešsoardinlohu nissoniid ja dievddus gaskkas bisson measta rievdatkeahttá gaskamearálacčat 12 geardunlogus juohke 100 000 ássiidlogu ektui. Dát mearkkaša sullii 550 iešsoardima jagis. Oppalaččat leat gávdnan ollu iešsoardimiid davviguovlluid álgoálbmogid gaskkas nugomat Ruonáeatnamis, Canadas ja Alaskas.

2.11.2 Gáldut

Logahatvuodustuvvon čuovvolandutkamušas de 1970-logu olmmošlohkama dieđut leat laktojuvvon oktii jápminártalogahagagain gávdnamis iešsoardinjámolašvuoda Davvi-Norgga sámiid gaskkas 1970 gitta 1998rádjai. Dán dutkamušas adnojuvvo sápmelažžan olmmoš geas juogo áhkku, dahje áddjá, vánhen dahje alddis lei sámegiella vuosttašgiellan dahje ahte ieš anii iežas sápmelažžan.

Gažaldagat iešsoardimiid birra (iešsoardingeahčcaleapmi ja iešsoardinjurdagat) sámi nuoraid gaskkas Davvi-Norggas lei oassin Nuorra Davvin dutkamušas. Dán dutkamušas sámi čearddalašvuhta mearriduvvui dan mielde go nuorat västidedje ahte sin váhnemiin lei sámi duogáš, ja ahte juogo áhkus dahje áddjás dahje váhnemiin lei sámegiella eatnigiellan ja ahte atne go nuorat iežaset sápmelažžan.

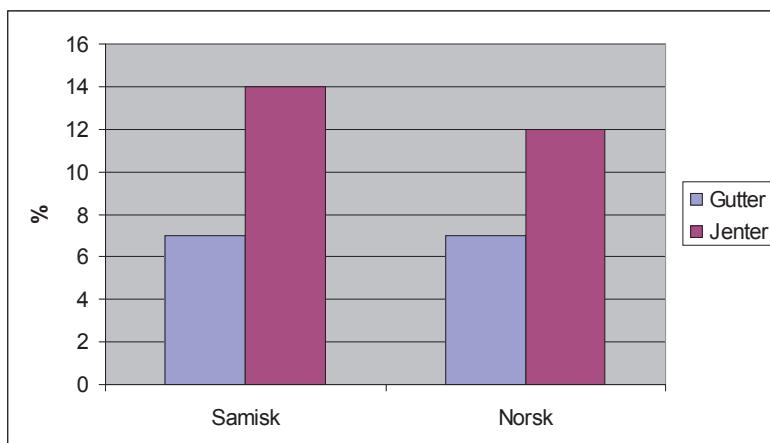
2.11.3 Iešsoardin sápmelaččaid gaskkas

Sápmelaččaid gaskkas gávdne stuorit oasi jápmimiid iešsoardimiid dihte 27% go muđui davvinorgga álbmogis 1978 rájes gitta 1990 rádjai. Lei alla iešsoardinjámolašvuoda riska sámi nuoraid ja veaháš boarráset nuorat (15-24 jahkásáččat) sihke dievdduid ja nissoniid gaskkas. Sullii 30 % buot iešsoardimiin čadahuvvojedje dáid ahkásáččaid gaskkas 3,5% stuorit stuorit jámolašvuhta dievduin go nissoniin. Gávnnaimet maiddái stuorit

iešsoardinjámolašvuodená sámi dievdduid gaskkas Finnmarkkus ja sámi dievdduid gaskkas geat ásse Sis-Finnmarkkus. Nuppe bealis de gávnaimet ahte sámi dievdduid ja nissoniid gaskkas geat gulle boazodollui *ii* lean stuorit riska jápmít iešsoardimis go muđui davvinorgga álbmogis.

Nuorra Davvin dutkamušas eai gávdnan čearddalaš erohusaid iešdiedihuvvon iešsoardin geahčaleamis. Goappaš čearddalaš joavkuin gávdne čielga erohusaid sohkabeliid gaskkas iešdiedihuvvon iešsoardingeahčaleemiid hárrái. Sámi nieiddaid gaskkas ledje 14 % geat muitaledje ahte sii leat geahčalan iežaset soardit, ja 7 % sámi bártnit gaskkas.

Figuvra 2.15 Iešsoardingeahčaleamit sámi nuoraid gaskkas mas Nuorra Davvin dutkamuša bohtosat leat vuoddun (1994/1995) Gáldu: Silviken ja Kvernmo (2007) Journal of Adolescence, Curtis et al (2006), INUSSUK, Arktalaš dutkanjournála 1, Ruonáeatnama ruovttustivra

Čujuhusat
[20;23;24]

2.12 Dálkkasgeavaheapmi (nagirdandálkkasat)

Čoahkkáigeassu

Dutkamušas mii ovdal lea čadahuvvon Finnmárkkus eai gávdnan čearddalaš erohusaid dálkkageavaheamis.

Álbumotvuodustuvvon dutkamušas leat gávdnan ahte sápmelaččat leat geavahan unnit oađđindálkasa go dážat. Sápmelaččaid gaskkas maid lei unnit oassi geat muhtáledje ahte sis ledje oađđinváttisvuodat.

2.12.1 Álgu

Olbumuid dálkkasgeavaheapmi⁴ lea muhttin muddui buozalmasuoda dávdamearka. Iskkadeamit duođaštít maiddái ahte dálkasiid geavaheami sahttá čilget iešguđetlágan eallindili faktoriiguin ja doaktárbálvalusaid geavahemiin.

2.12.2 Gáldut

Dálkkasgeavaheapmi leat dutkojuvvon sami čearddalašvuoda ektui guovtti álbumotvuodustuvvon dutkamušain Norggas. Nuppis lei SAMINOR dutkamuš vuodđun. Dán barggu ulbmiliin lei buohtastahttit sápmelaččaid oađđindálkasiid geavaheami eará Davvi-Norgga olmmoščearddaid ektui. Barggus lea 1987-88 Finnmárku-guorahallan dálkkasgeavaheami birra leamašan vuodđun.

2.12.3 Dálkkasgeavaheapmi sápmelaččaid gaskkas

Mii diehtit unnán dálkkasgeavaheami birra sápmelaččaid gaskkas. Guorahallamat Finnmárkkus 1987-88 rájes eai gávdnan stuora erohusaid dálkkasgeavaheddjiid logus gaskkas iešguđet čearddalaš joavkkuin. Dán dutkamušas gávdne ahte leat eanet nissonat geat geavahit dálkasiid dievdduid ektui, muhto erohusat unno lassáneaddji agi mielde. Sápmelažjan dás adnojuvvo jus leat guokte dahje eanet áhkut áddját geat leat sápmelaččat.

⁴ Dálkkas lea čilgejuvvon ávniasiin mii lea dávdda váidudea ddji dahje eastadeami dihte. Jus dálkkasa mánnašeapmi galgá dohkkehuvvot de ferte ovdanbidjat dálkkasávdnasa duođaštuvvon beavttu, dorvvolašvuoda ja teknihkalaš kvalitehta. (Gáldu: www.lovdata.no)

Tabealla 2.8 Dálkkasgeavaheapmi čearddalašvuoda ektui Finnmárkkus (n=11061).
Logut leat proseanta hámis. 1987-1988. Gáldu: Furu K, 1997. *Journal of Clinical Epidemiology*

Čearddalaš gullevašvuhta	Dievddut	Nissonat
Dáru	43,4	56,9
Suoma	42,4	58,4
Sámi	43,0	54,9
Sámi/Suoma	49,4	58,9

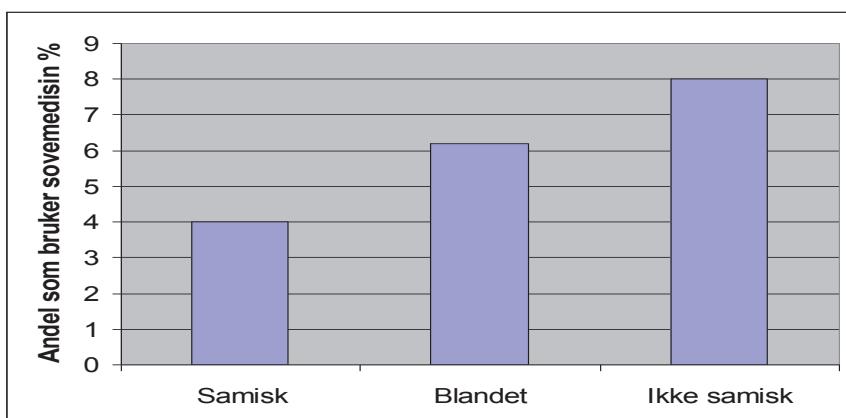
2.12.4 Oaddinváttisvuodat ja nagirdandálkasiid geavaheapmi

Našunála Álbumotdutkaninstituhta guorahallamiid mielde leat gávdnan ahte oađđindálkasat leat oalle dábálačča Norggas. Oaddindálkasiid geavaheapmi sámi čearddalašvuoda ektui lea juo dutkojuvvon. Dát dutkamuš vuodđun lea diedut čohkkejuvvon SAMINOR dearvvašvuoda ja birgenlági guorahallamis daid guovlluin gos sápmelaččat ja dážat áasset seahkálaga.

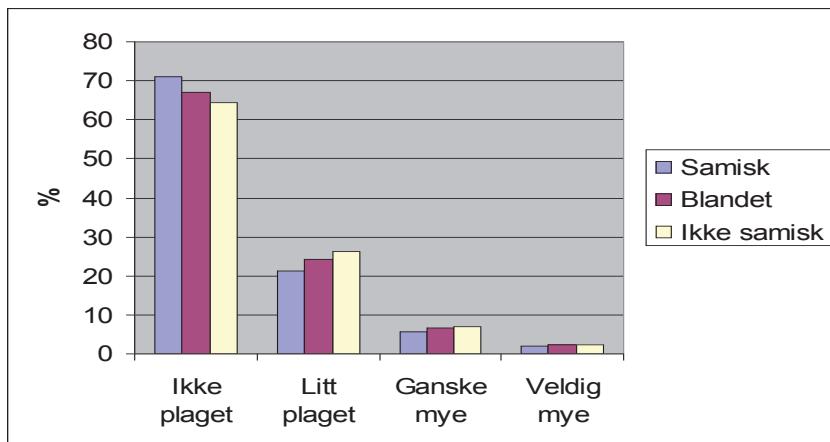
Álbumoga lohku geat dieđihedje oaddinváttisvuodaid lei vuollegeabba sápmelaččaid gaskkas go dážaid. Oaddindálkasiid geavaheapmi sápmelaččaid gaskkas lei sullii bealli dán ektui mii dážaid gaskkas lei. Buot vuolimus geavaheami gávdne daid olbmuid gaskkas geain lei nana sámi gullevašvuhta ja geat ásse Finnmárkkus.

Beroškeahttá čearddalaš gullevašvuoda de nissonat geavahedje dupalit dan mađe go dievddut. Dutkamuš gávnannahuvvui ahte dađi nannoset sámi gullevašvuhta, mađi unnit dálkasiid geavahedje. Oaddinváttisvuodaid gávdnostupmi orruleamen maiddái unnit váttisvuhta sápmelaččaid gaskkas, muhto lea geažuhuvvон ahte dát dáidá govvidit earálágan oainnu ja guottuid oađđimii fenomenan.

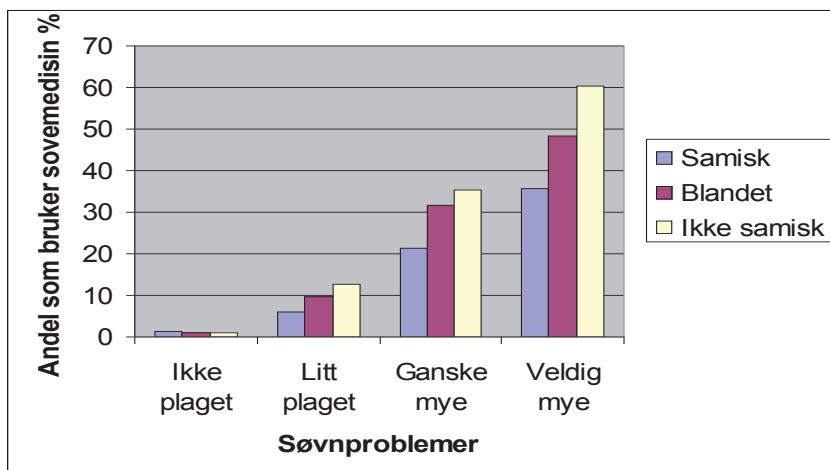
Figuvr 2.16 Álbumoga oassi geat geavahit oađđindálkasiid čearddalašvuoda ektui.
2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámegielagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvон sámi čearddalašvuhta, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullevašvuhta. Gáldu: Bakken K et al (2006)
International Journal of Circumpolar Health

Figuvra 2.17 Oaddiváttut čearddalašvuoda ektui. SAMINOR, 2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámegielagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuohta, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullevašvuohta. Gáldu: Bakken K et al (2006) International Journal of Circumpolar Health

Figuvra 2.18 Oaddindálkasiid geavaheapmi ja oaddinváttut čearddalašvuoda ektui. SAMINOR, 2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámegielagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuohta, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullevašvuohta. Gáldu: Bakken K et al (2006) International Journal of Circumpolar Health

Čujuhusat
[25]
[26]

2.13 Duhtavašvuohta doaktárbálvalusaiguin sápmelaččaid gaskkas

Čoahkkáigeassu

Go leat buohtastahttán man duhtavačča sámegielat buohccit ledje doaktárbálvalusain de dat čájeha ahte oalle stuorra sámegielagiin ledje duhtameahttumat vuodđodearvvašvuoda bálvalusain dárogielagiid ektui.

Sámi buohccit geat ledje buohcceviesuin ledje eanet duhtameahttumat buohcceviesu divšsuin go dárogielagat.

2.13.1 Álgu

Dearvvašvuoda ja Sosiála-bálvalusaid plána mielde, NAČ 1995 de lea čujuhuvvon dasa ahte sápmelaččat vásihit stuorra váttisvuodaid deaivvadeames dearvvašvuoda ja Sosiála-bálvalusaiguin. Gielalaš eastagat váttisindahket guorahallama, dávdagávnnaheami, dálkkodeami, divšsu, fuolahusa ja geavaheaddjái dieđuid. Váilevaš diedut sámi kultuvrra birra dearvvašvuoda- ja sosiálabargiin dávjá dagahii ahte sámi buohccit ožžo váilevaš čuovvoleami. Eanas máhtolašvuohta dáid čuolbmabeliide dan raporttas lei huksejuvvon dearvvašvuoda- ja sosiálabargiid vásáhusaid nala sámi guovlluin ja soames kvalitehtalaš ja eatnatvuodalaš geavaheaddjiguorahallamat 80-logus.

2.13.2 Gáldut

SAMINOR dutkamuñas čohkkejuvvoyedje diedut duhtavašvuodaaid birra doaktárbálvalusain. Lea almmuhuvvon dutkanbargu mas dan beali leat geahčadan giellagullevašvuoda ektui. Oasseváldit juhkkojuvvojedje joavkkuide dan ektui leigo sis sámegiella vai dárogiella ruovttugiellan ja ásse go siskkobéalde vai olggobéalde sámi giellalága hálldašanguovllu. Lea maiddái čadahuvvon dutkan mas leat iskkan mat duhtavaččat sámi buohccit ledje psykiátralaš divšuin psykiátralaš buohcceviesus.

2.13.3 Buhcciid duhtavašvuohta go deaivvadit dearvvašvuodabálvalusaiguin

Vuodđodearvvašvuodabálvalus

Tabealla 9 čájeha duhtavašvuoda doaktárbálvalusaiguin olles válljejuvvon joavkkus man vuodđun lea SAMINOR-guorahallan. Oassi hui duhtavaččat/duhtavaččat doaktárbálvalusain dárogielagiid gaskkas 86% ja 75% guovttagielagiid gaskkas. Sis geat dušše hupme sámegiela

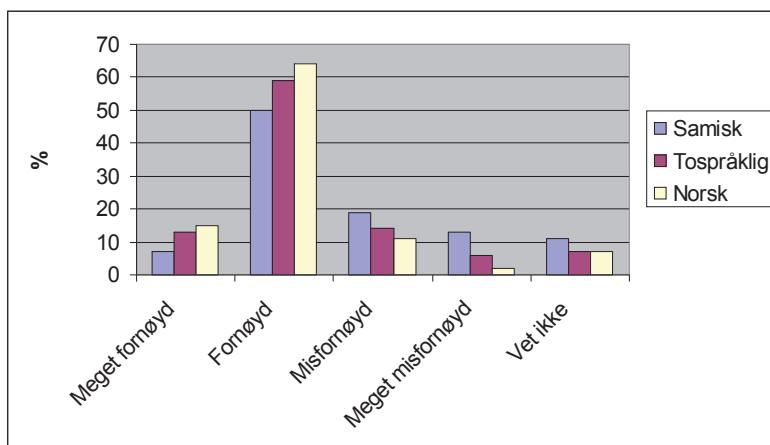
de 59% vástidedje ahte ledje "hui duhtavačča/duhtavačča". 12% Sámegielagiin vástidedje ahte sii ledje hui duhtameahttumat, ja dušše 1% dárogielagiin vástidedje ahte ledje "hui duhtameahttumat".

Dán dutkamušas gávdne geográfalaš erohusaid. Sámegielagiin siskkobealde sámi giellalága hálddašanguovllu vástidedje 32% ahte ledje "hui duhtameahttumat/duhtameahttumat", ja olggobealde dán geográfalaš guovllu ledje 13% duhtameahttumat.

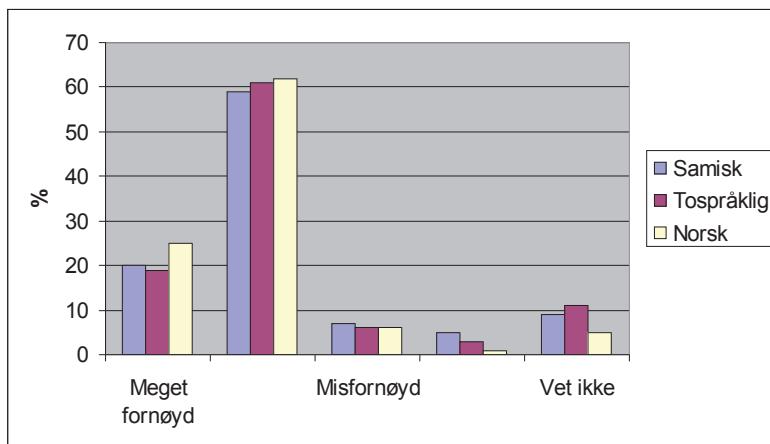
Tabealla 2.9 Duhtavašvuhta doaktárbałvalusaiguin man vuodđun leat vástádusat 15612 nissoniin ja dievduin geas ásse dain guovlluin gos eanet go 5% álmogis diedihedje sámi čearddalašvuoda 1970-olmmošlohkamis. Logut leat almmuhuvvon proseantan. 2003-2004. Gálđu: Nystad T et al 2006 Norgga doaktáriidsearvvi áigečála

Čearddalaš joavku	Hui duhtavaš N= 2978	Duhtavaš N=8726	Duhtameahttun N=1250	Hui duhtameahttun N=391	Ii dieđe N=915
Sámegielat	8	51	18	12	11
Guovttagielat	15	60	12	5	8
Dárogielat	23	63	7	1	6

Figuvra 2.19 Duhtavašvuhta doaktárbałvalusaiguin ruovttugielas ektui, siskkobealde sámi hálddašanguovllu Gálđu: Nystad T et al 2006 Norgga doaktáriidsearvvi áigečála

Figuvra 2.20 Duhtavašvuohta doaktárbálvalusain ruovttugielas ektui, olggobealde hálldašanguovllu. Gáldu: Nystad T et al 2006 Norgga doaktáriidsearvvi áigečála

Psykiatriija

Dutkamis buhcciid psykiátralaš buohcceviesuin de gávdne čearddalaš erohusaid divššu ektui. Sámi buohccit (mearriduvvon dan mielde movt sámi psykiátralaš buohccidivššárat lohket buohccit iežaset atnet, sin giela ja árbevieruid) vásihedje ahte terapevta lei unnit ávkkálaš go máid terapevttat ieža oaivvildedje. Dáža buhcciin ges lei čielga ovttastus buhcciid ja terapevttaid vásáhusain. Sámi buohccit ledje obanassiige eanet duhtameahttumat divššu kvalitehtain go máid terapevttat doivo. Sii eai lean seamma duhtavačča gulahallama kvalitehtain terapevttain ja oppalaš dikšumin. Dát dutkamuš lea oalle gáržžes joavkkuin čádahuvvon (31 sámi ja 37 dáža buohcci) ja bohtosiid berre dulkot dán gáržžideami ektui.

Čujuhusat
[21;27]

2.14 Čoahkkáigeassu, hástalusat ja dutkandárbu

Bohtosat almmuhuvvon dán rapportas čájehit ahte eai leat gávdnon mearkkašahti erohusat dearvašvuodas gaskal sámiid ja dážaid, nu go lea reporterejuvvon eará álgoálbmotjoavkkuin. Seamma vuogatvuodat, oahppovejolašvuodat ja dearvašvuodafálaldagat guhkit áiggi badjel lea doalahuvvon čilgehussan dasa go eat oainne erohusaid gaskal sápmelaččaid ja eará čearddaid dearvašvuoda ja eallineavttuid ektui.

Buot álbmotvođustuvvon dearvasvuoda de leat metodalaš váillit mat sáhttet váikkuhit bohtosiidda. Váilivuohtan sáhttá leat ahte dieđuid čohkken ii leat ovddastuslaš, dahje metodalaš dilálašvuodat čadnojuvvon dasa movt dieđuid leat čohkken ja dikšon. Dábalaš ipmárdus lea ahte sullasaš bohtosat moanat dutkamušain, áinnas main lea iešguđetlágan dutkanhápmi berrejít gávdnot ovdalgo sáhttá ákkastallat ahte leat dieđalaš oktasašvuodat.

Dutkanbohtosat mat gusket dearvašvuhtii sápmelaččain, nugo buot eará dutkama, berre dulkot dutkama gáržžidemiid ja váilliid ektui.

Váldohástalussan dutkamis sámi álbmoga dearvašvuoda lea das movt vuohkkasepmosit mearrida geat leat sápmelaččat. Multičearddalaš servodagas nu movt min servodat lea, de eai gávdno bastánta vástádusa dán hástalussii. Dát kápihttal speadjalastá ge dan ahte leat máŋgagalágan vuogit movt juohkit álbmoga čearddalašvuoda ektui. Danin lea dárbun eanet dutkat vai sáhttá iskat čearddalašvuoda fenomena mii lea geavahuvvon medisiinnalaš dutkamis sámi dearvašvuoda konteavstta vuodul.

Dutkanmetodihka ja hámi lea dárbbašlaš čađat buoridit vai sihkkarastá kvalitehtalaš buori olmmošvuodustuvvon dearvašvuodadutkama sámi álbmogii. Čuovvolandutkamuš lea eanemus dohkkehuvvon vuohki movt čađaha olmmošvuodustuvvon guorahallamiid. Dákkár dutkamušain dieđut eallindili, vieruid, biebmodoalu birra jna. ovddastuvvi álbmoga čujuhusjoavkkus mii systemáhtalaččat čohkejuvvon guhkit áiggi badjel dearvaš olbmuid gaskkas ja buohtastahttán dáid dieđuid odđa buozalmasuoda dieđuigin daid olbmuin geat leat leamašan mielde dutkamušas. Dákkár dutkamuša lea divrras ja áddjás bargu. Doaimmaheames buori dutkama sámiid dearvašvuoda dili birra sámiid gaskkas de gal lea dárbbašlaš dákkár dutkanmálle geavahit.

Olmmošvuodustuvvon dutkamušaid bohtosat leat huksejuvvon daid bohtosiid nala maid leat čohkken daid olbmuin geat lea mielde dutkamušas. Dutkamuš lea čájehan ahte sii geat eai searva dákkár dutkamušaide máŋgga dáfus sáhttet leat earáláganat daid ektui geat leat searvan. Gáržžes dieđut "ii-vástádusain" váttisindhák dutkamuša álbtovddastuslašvuoda ektui daid gaskkas geat leat searvan dutkamušii. Odđa dutkamušat berrejít danin garraset bargat vai govdadit oassi sámiin leat mielde dutkamušas.

Dán kápihtalis leat muhtun dain dutkamušaid vuodđu masa čujuhuvvo smávit joavkkus čađahuvvon. Dát dagaha ahte dáid dutkamušaid bohtosiid ferte várrogasvuodain dulkot ja berrešii čađahit odđa dutkamuša vai oazžu sihkkaris dieđuid. Dát guoská earenoamážiid bohtosiidda mat leat almmuhuvvon čoarbbeallađasvihki, Bechterews dávdda ja mánáid psykalaš dearvašvuoda birra.

Badjelmeare deattu ja buidodaga gávdnostupmi berre namuhuvvot danin go dat eai leat namuhuvvon dán kápihtalis váilevaš dieduid dihte, muhto mat sáhttet leat dehálačča álbmotdearvvašvuhtii ja danin berresii eanet dutkat. Nu lea maiddái diabetes II ektui mii lea váldon mielde dán kápihtali muhto mas bohtosiid vuodđun leat oalle boares logut.

Lea evttohuvvon vuoruhit dutkama dan ektui mii lea iešoardima ja fáhkka jápmima duogáš nuorra sámi dievdduid gaskkas ja movt daid eastadit. Navddus ahte leat vejolaš geográfalaš erohusat njuoratmánáid jámolašvuodas ánnssáša ain fuomášumi ovddasguglui.

Dearvvavuođabálvalusdutkan berre ain vuoruhuvvot ovddasguglui. Daid bohtosiid mat dán kápihtalis leat almmuhuvvon berre dárikilastit. Dákkár dutkan lea árvvolaš bargus ahte fállat dearvvašvuodabálvalusaid sápmelaččaide dohkálaš vuogi mielde.

Beavttut eastadeaddji dearvvašvuodabargus sápmelaččaid gaskkas ii leat dutkojuvvon. Eanet máhtolašvuhta lea dehálaš eastadanbarggu ektui earenoamážiid álbmotdávddaid ektui nugomat borasdávdda, váibmo- ja varrasuotnavigiid ja diabetes ektui maid lea vejolaš eastadit.

Dearvvašvuoda váikkuhusat eallinvuogi rievdaadeamis lassáneaddji ođasmahttimin ja unnit fysalaš doaimmain ja rievdaduvvon borramušvierut leat deattuhuvvon soames dutkamušain eará arktalaš álbmogiiid gaskkas, muhto ii leat čadahuvvon Norgga sápmelaččaid gaskkas. Ovdánahttimis buori dutkamušaid vai dán beali sáhttá čuvget lea sávahahttit.

Lea maiddái dehálaš namuhit biebmoodjebasuoda ja birasmirkkuid oažžumis árbevirolaš borramušaid viežžamis luonddus lea suorgi man berre deattuhit álbmotvuodustuvvon dutkamušain. Dán riskabeliid berre dutkat ja álbmogii almmuhit buori ja jáhkehahhti lágje. Earenoamážiid sáhttá dás deattuhit ahte ii goassege leat čadahuvvon dutkan lullisápmelaččaid gaskkas makkár dearvvašvuodaváikkuhusaid sii leat vásihan radioaktiivvalaš bázahasaid leavvama manjil Tjernobyl-lihkohisvuoda dihte.

Oppalaččat sáhttá čuoččuhit ahte buot čuolbmabeali dán kápihtalis ánnssášit eanet dutkama. Duogážiin lea dat ahte soames bohtosiin leat boares logut vuodđun ja dutkamuš seamma fattáid birra sáhttá buoridit kvalitehta bohtosiin mat almmuhuvvvojut.

Čujuhus Listu

- [1] Kyllingstad J.R. Anatomisk institutt og det germanske herremenneske. <http://www.muv.uio.no/fagene/medisin/basale-med-fag/anatomi-herremenneske-jkyllingstad-300608.xml> 2008 [cited 9 A.D. May 6];
- [2] Haldorsen T, Tynes T. Cancer in the Sami population of North Norway, 1970-1997. Eur J Cancer Prev 2005 Feb;14(1):63-8.
- [3] Brustad M, Pettersen T, Melhus M, Lund E. Mortality-patterns in geographical areas with a high vs. low density of Sami population in Arctic Norway. Scan J Publ Health. In press 2009.
- [4] Gjestland A. [Infant mortality in Finnmark 1961-65 related to data for the years 1951-60]. Tidsskr Nor Laegeforen 1970 May 1;90(9):850-2.
- [5] Forde OH, Thelle DS, Miller NE, Mjos OD. The Tromso heart study. Distribution of serum cholesterol between high density and lower density lipoproteins in subjects of Norse, Finnish and Lappish ethnic origin. Acta Med Scand 1978;203(1-2):21-6.
- [6] Thelle DS, Forde OH. The cardiovascular study in Finnmark county: coronary risk factors and the occurrence of myocardial infarction in first degree relatives and in subjects of different ethnic origin. Am J Epidemiol 1979 Dec;110(6):708-15.
- [7] Tverdal A. Cohort study of ethnic group and cardiovascular and total mortality over 15 years. J Clin Epidemiol 1997 Jun;50(6):719-23.
- [8] Tynes T, Haldorsen T. Mortality in the Sami population of North Norway, 1970-98. Scand J Public Health 2007;35(3):306-12.
- [9] Utsi E, Bona KH. [Coronary heart diseases among Lapps and Norwegians in Finnmark]. Tidsskr Nor Laegeforen 1998 Mar 30;118(9):1358-62.
- [10] Jenum AK, Graff-Iversen S, Selmer R, Sogaard AJ. [Risk factors for cardiovascular disease and diabetes through three decades]. Tidsskr Nor Laegeforen 2007 Oct 4;127(19):2532-6.
- [11] Njolstad I, Arnesen E, Lund-Larsen PG. Cardiovascular diseases and diabetes mellitus in different ethnic groups: the Finnmark study. Epidemiology 1998 Sep;9(5):550-6.
- [12] Selnes A, Bolle R, Holt J, Lund E. Cumulative incidence of asthma and allergy in north-Norwegian schoolchildren in 1985 and 1995. Pediatr Allergy Immunol 2002 Feb;13(1):58-63.
- [13] Johnsen K, Goll R, Reikeras O. Acetabular dysplasia in the Sami population: a population study among Sami in north Norway. Int J Circumpolar Health 2008 Feb;67(1):147-53.
- [14] Broderstad AR, Melhus M, Lund E. Iron status in a multiethnic population (age 36-80 yr) in northern Norway: the SAMINOR study. Eur J Haematol 2007 Nov;79(5):447-54.

- [15] Brustad M, Parr C, Melhus M, Lund E. Childhood diet in relation to Sami and Norwegian ethnicity in northern and mid-Norway - the SAMINOR study. *Public Health Nutr* 2008 Feb;11(2):168-75.
- [16] Brustad M, Parr CL, Melhus M, Lund E. Dietary patterns in the population living in the Sami core areas of Norway--the SAMINOR study. *Int J Circumpolar Health* 2008 Feb;67(1):82-96.
- [17] Spein AR, Kvernmo SE, Sexton H. The North Norwegian Youth Study: cigarette smoking among ethnically diverse adolescents. *Ethn Health* 2002 Aug;7(3):163-79.
- [18] Broderstad AR, Melhus M, Lund E. Iron status in a multiethnic population (age 36-80 yr) in northern Norway: the SAMINOR study. *Eur J Haematol* 2007 Nov;79(5):447-54.
- [19] Kvernmo S, Johansen Y, Spein AR, Silviken A. *Ung i Sápmi. [1], 3-65.* 2003. Tromsø, Senter for samisk helseforskning, Institutt for Samfunnsmedisin, Universitetet i Tromsø. Ref Type: Serial (Book,Monograph)
- [20] Kvernmo S. Mental health of Sami youth. *Int J Circumpolar Health* 2004 Sep;63(3):221-34.
- [21] Sorlie T, Nergard JI. Treatment satisfaction and recovery in Saami and Norwegian patients following psychiatric hospital treatment: a comparative study. *Transcult Psychiatry* 2005 Jun;42(2):295-316.
- [22] Javo C, Ronning JA, Handegard BH, Rudmin FW. Social competence and emotional/behavioral problems in a birth cohort of Sami and Norwegian preadolescents in Arctic Norway as reported by mothers and teachers. *Nord J Psychiatry* 2009;63(2):178-87.
- [23] Silviken A, Haldorsen T, Kvernmo S. Suicide among Indigenous Sami in Arctic Norway, 1970-1998. *Eur J Epidemiol* 2006;21(9):707-13.
- [24] Silviken A, Kvernmo S. Suicide attempts among indigenous Sami adolescents and majority peers in Arctic Norway: prevalence and associated risk factors. *J Adolesc* 2007 Aug;30(4):613-26.
- [25] Furu K, Straume B, Thelle DS. Legal drug use in a general population: association with gender, morbidity, health care utilization, and lifestyle characteristics. *J Clin Epidemiol* 1997 Mar;50(3):341-9.
- [26] Bakken K, Melhus M, Lund E. Use of hypnotics in Sami and non-Sami populations in northern Norway. *Int J Circumpolar Health* 2006 Jun;65(3):261-70.
- [27] Nystad T, Melhus M, Lund E. [The monolingual Sami population is less satisfied with the primary health care]. *Tidsskr Nor Laegeforen* 2006 Mar 9;126(6):738-40.

3 Vuodđoealáhusat boazodoallu, eanandoallu ja guolásteapmi

Manimus logi jagiid lea bargiidloku vuodđoealáhusain boazodoalus, eanandoalus ja guolásteamis sámi guovlluin njiedjan.

Boazodoalu jahkebargguid gaskamearalaš njiedjan lea 16 proseanta 1998-2008 rádjái. Seamma áigodagas guolásteddjid lohku eanas suohkaniin SUF-guovllu siskkobealde njiejai gaskal 50 ja 60 proseanttain. Eanandoalus ges dállokoaluid lohku njiejai lagabui 60 proseanttain SUF-guovllu siskkobealde 1989 rájes gitta 2005 rádjai mii lea duođaštussan dasa ahte bargiidloku maiddái dán ealáhusas lea njiedjan.

Čálli Svanhild Andersen

3.1 Álgu

Dán kápihtalis almmuhuvvojut logut mat čájehit soames ovddidanhámi sámi ássanguovllu guovddáš vuodđoealáhusain; boazodoalu, eanandoalus ja guolásteamis, SUF-guovllus davábealde Sáltoduoddara 1980 rájes gitta 2008 rádjai. Dás lea deattuhan daid loguid mat sahttet govvidit rievdadusaid dáid ealáhusaid viidodaga ja mearkkašumi oppalaš bargaghussii sámi ássanguovlluin. Lassin dasa ahte dás leat dieđut bargiidlogu ja jahkebarggu loguin, de leat maiddái dás mielde logut mat unnit dahje eanet gusket bargsajiid lohkui vuodđobuvttadusas ovttaskas ealáhusain; earret eará iešguđetlágan rievdadusat buvttadanovttadagaid hámis (siidoasit, dállokoalut, fatnasat).

Loahpas dán kápihtalis kommenterejuvvojut soames bealit dan ektui ahte ovđánahttít sámi statistihka vuodđoealáhusaid várás. Vejolaš gáržžideamit dálá loguin lohkoávdnasis ja ahte lea dárbbašlaš ovđánahttít dán statistihkkasuorggi, ja statistihkaid mánjgaid ealáhusvuodustuvvon surggíin mat lea oassin oppalaš ealáhusstatistihkas ja sámi statistihkain SSB'as.

3.2 Soames dábálaš ovddidandovdomearkkat

3.2.1 Rievdadusat ealáhusstruktuvrras ja siskkáldasat ealáhusain

Nu juo namuhuvvon *Sámi logut muitalit 1* (2008) raportta 3. kápihtalis de lea dán mäilbmeoasi ealáhusstruktuvra rievdan nu ahte bargiidloku lea rievdan ja sirdásan vuodđoealáhusain nuppádasealáhusaide, ja dasto viidáset bálvalusealáhusaide (fuolahus- ja bálvalusoaimmaheaddji ealáhusat). Maiddái vuodđoealáhusain leat leamašan struktuvrareyvdadusat. Guovddáš ovddidandovdomearkka lea ahte buvttadanovttadagaid (dállokoalut ja fatnasat) lohku lea sakka njiedjan. Buvttadeapmi lea dattege lassáneaddji mekaniserema, motoriseren ja earalágan odasmahttimat ealáhusdoaimmas. Vástideaddji

ovdáneapmi lea maiddái deaividan boazodoalus. Dadistaga lea vuodđoealáhusaid buvttadanvuodđu (luondduvalljodagat ja areálat) gáržidian viidáset ahtanuššama. Vejolašvuohsan jodiheames buvttadeadjis giedahallan- ja gávpeladdasii ja márkanidda lea maiddái leamašan dehálaš dán oktavuodas.

Vaikko leatge dáhpáhuvvan stuora rievdadusat de leat vuodđoealáhusat ain dehálača sámi ássanguovlluin. 1970-logu olmmošlohkama ladastallamis ovdanboahrtá sápmelaččaid gaskkas lei stuorit oassi álbumogis gullevaš vuodđoealáhusaide go máid gávdne eará čearddaid gaskka. Dát lei earenoamáš mearkkašahti daid guovlluin gos orrot ollu sápmelaččat, muhto sáhtii čujuhuvvot maiddái eará guovlluin. Sápmelaččaid lohku geat gulle vuodđoealáhusaide rievddadii 29 proseanta rádjai daid guovlluin gos lohkamat leat čadahuvvon, ja vástideaddji logut eará čearddaid gaskkas rievddadii gaskal 4 ja 27 proseanta. Lohkamat duodaštadje smávva erohusaid industriála ealáhusain, ja bálvalusealáhusain lei dilli áinnas nuppeládje go vuodđoealáhusain. 1980 sullii 20 proseanta sápmelaččain barge vuodđoealáhusain, ja muđui riikkadásis 8 proseanta.

Manjimus jagiid dilálašvuodaid sáhttá govvidit SUF-guovllu loguiguin. Jagi 2000 barggahusa statistihkka čájeha ahte 12 proseanta dán guovllu bargoárijalaš álbumogis barge vuodđoealáhusain eanandoalus (dás maiddái boazodoalus), vuovdedoaimmas ja guolásteamis. Vástideaddji logut eará guovlluin lei 6 proseanta. Guutta jagi manjil – 2006:s – ledje ain sullii seamma logut: 11 proseanta SUF-guovllus ja 5 proseanta eará guovlluin. Logut čájehit maiddái ahte leat sullii 50 proseanta bargi vuodđoealáhusain SUF-guovllus go eará guovlluin davábealde Sáltoduoddara, ja ahte dát erohus lea bisson 2000-2006 áigodaga.⁵

Ealáhusaid dálá ”profila” lea ovdánahttojuvvon sihke oppalaš oðasmahttinmannolagaid ja servodatrievdademiid ja dihto našunála ealáhuspolitikhalaš ulbmiliid mielede (earret eará garraset gánnáhahtingáibádus). Ollu dáiul ulbmiliin eai leat heivehuvvon vuodđoealáhusaide, mat leat guovddážis sámi ássanguovlluin ealáhusstruktuurvras. Našunála ángiruššamiin vuodđoealáhusaid siskkobealde manjil nuppi málmmisoadi lea ollesággebargu dušše ovta ealáhusas leamašan vuodđun, ja lotnolasealáhusat eai leat vuoruhuvvon. Dattege lea mihá čielga jotkkolašvuhta sámi ássanguovlluin lotnolasealáhus heivehemiid ektui. Lotnolasdagaldagat ja –vuogit leat rievdan áiggiid čađa, sorjavažžan earret eará molssašuddi rámmaeavttuide ja ahte resursat gávdnojít.

Eanandoallu, guolásteapmi, boazodoallu ja meahcásteapmi leat dehálača iešguđetlágan ealáhusheivehallamiin mat ain lea dábálačča sámi ássanguovlluin, muhto dál vuostazettiin bohtalasat dábálaš bálkabargguin. Manjimus jagiid lea oallugat mätkealáhusaid okta dagaldahkan boahtalaš-heivehallamis. Dál lea maiddái oðas dat ahte vuoruhit kulturbargosajiid.⁶

⁵ Vuodđun leat tabealla nr. 42 logut fáttá sápmelaččaid vuolde, SSB. (Muđui kápihtalis čállojuvvo dušše tabealla nummarii, eaige lassidiedut ’vuodđun lea’ mii mearkkaša ahte loguid leat viežžan dáiul tabeallain sihke figuvraide ja tekstii.)

⁶ Geahča omd. Finnmarkku-statistihka (man Norut Alta lea ráhkadan Finnmarkku fylkkasuhkana ovddas) ángiruššamin kulturbargosajiid Finnmarkkus:
<http://www fifo no/finnstat/næring/kultur.htm>

3.3 Boazodoallu⁷

Boazodoallu Norggas doaimmahuvvo viiddis geográfalaš guovllus, mii hálddahuslaš oktavuođas lea juhkkojuvvon guđa *boazodoalloguovlluide*. Finnmárkkus leat guokte dákkár guovllus, Oarje- ja Nuorta-Finnmárku. Dat eará boazodoalloguovllut leat Romsa, Nordlánda, Davvi-Trøndelaga ja Lulli-Trøndelaga/Hedemárku. Boazodoalloguovllut leat juhkkojuvvon *orohagaise*, ja orohagaid siskkobéalde lea máŋga joavkku boazoeaiggáda geain leat bohccot oktasaš ealus dihto guovlluin ja ovttasbarget ealáhusa praktihkalaš doaimma hárrái. Dákkár joavkkut gohčoduvvojít *siida*, dahje *sitje* lullisámegillii. Juohke siiddas leat máŋga *siidaoasi*, mii lea juogo “bearášjoavku dahje ovttaskas olmmoš guhte gullá siidii, ja doaimma boazodoalu juogo ovtaolbmo jođiheami dahje ovttas náittosguimmiin dahje ássanguimmiin” (boazodoalloláhka 2007). Doaba siidaoassi lea boahktán *doalu* sadjái mii váldui adnui 1978 boazodoallolágain.

Vuolábealde čájehuvvojít aktiiva siidaosiid⁸, jahkebarggu, olbmuid ja bohccuid loguid rievädadeami gaskal 1990 ja 2008 iešguđet boazodoalloguovlluin. Finnmárku lea stuorimus boazodoallofylka oktiibuot 78% oppalaš boazologus, 72% siidaosiin ja 77% meroštallojuvvon jahkebargosaji sámi boazodoalus 2008.⁹ Ovdanbidjamis boazodoalu oppalaš ovddidanovdamearkkaid almmuhuvvojít logut Finnmárkkku boazodoalloguovlluin goappáge guovllus sierra, ja daid eará guovlluin ovttas,danin go dát eará guovllut oktiibuot leat sullii viidát go goappáge Finnmárkkku guovlluin. Mielde leat maiddái váldán gaskamearalaš loguid iešguđet boazodoalloguovlluid siidaosiin.

3.3.1 Hárvelohkosaš siidaoasit

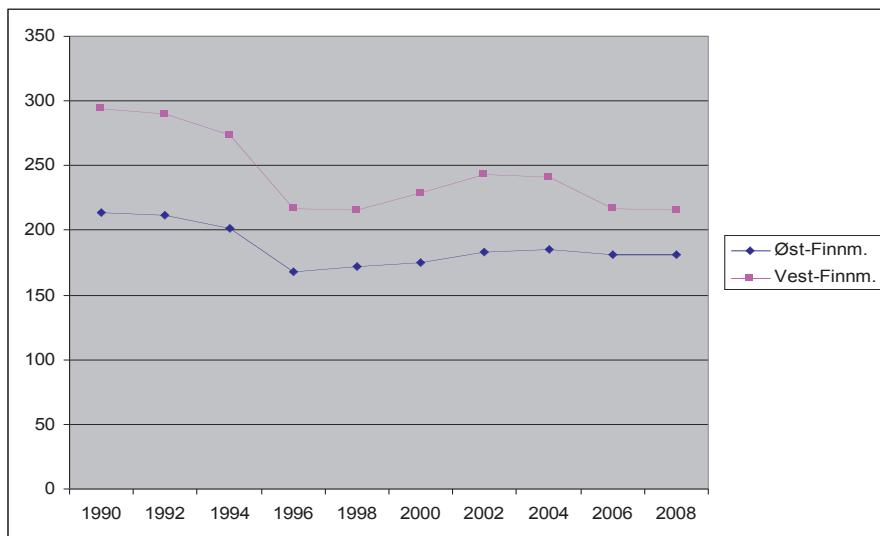
Áigodagas 1990 rájes gitta 2008 rádjai siidaosiid lohku (ovdal doalut) sámi boazodoalu njiejai 675 gitta 555 rádjai, mii mearkkaša 18% njiedjama. Eanemusat njiejai Finnmárkkus, ja earenoamážiid Oarje-Finnmárkkus nu movt figuvra 3.1 govvida.

⁷ Dieduid dán čuoggá vuolde leat viežjan boazodoalu oppalaš rehketdoalus ja resursarehketdoalus ja (Boazodoallohálddahus 2008). Figuvvraaid lohkovođu leat viežjan Finnmárkkku-statistikas, mas leat čohkkejuvvon diedut dehálaš šlájain boazodoallostatistikas gitta 1986 rájes. Daid loguide leat lasihuvvon logut bajábealde namuhuvvon oppalaš rehketdoalus. Leat smávit erohusat dán guovtti gálduid loguin soames jagiin, muhto govvádus dattege čájeha ovddidandovdomearkkaid ja tendeanssaid boazodoalus gaskal 1990 ja 2008).

⁸ ”aktiiva siidaoasit” mearkkaša ovttadagat oktan bohccuiguin.

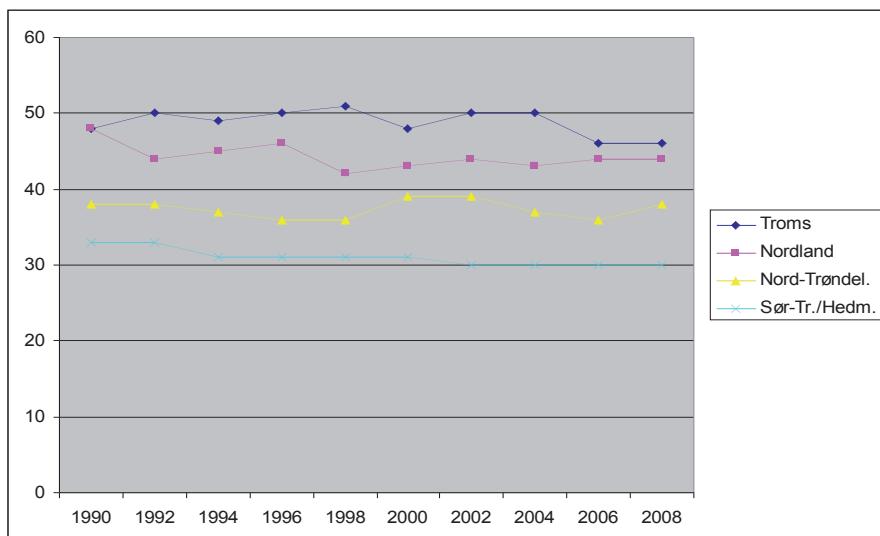
⁹ Boazosearvvit Lulli-Norggas eai leat váldon mielde dán oktavuođas. Iige dat boazodoalli mii sierralobi vuodul doaimmahuvvo Trollheimen ja Rendal boazoservviin.

Figuvra 3.1 Aktiiva siidaosiid lohku Finnmárkkus gaskal 1990 ja 2008

Aktiiva siidaosiid logu njedjan Oarje-Finnmárkkus dagaha 27 proseanta, ja Nuorta-Finnmárkkus 15 proseanta. (Gaskamearálaš njedjan Finnmárkkus: 22 proseanta). Orohagain lulábealde Finnmárkku siidaosiid lohku lei gaskamearálačat mealgat vuollegeabbo – dušše 5 proseanta. Dat boahtá ovdan boahtte figuvras.

Figuvra 3.2 Aktiiva siidaosiid lohku lulábealde Finnmárkku 1990-2008 áigodagas (Romssa, Nordlándda, Davvi-Trøndelaga ja Lulli-Trøndelaga/Hedemárkku) boazodoalloguovlluin.

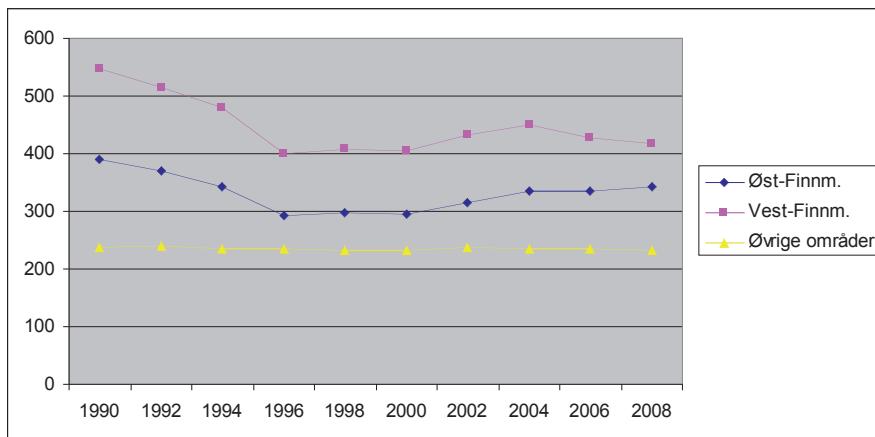
Nu movt figuvra čájeha lea ah te siidaosiid lohku Davvi-Trøndelag i leat rievdan dán áigodagas. Romssas lei smávit njiedjan – 4 proseanta, Nordlánddas lohku njiejai 8 proseanttain ja Lulli-Trøndelag 9 proseanttain.

Váldosodjaleapmi lea hárvelohkosaš siidaosat sihke Finnmárkkus ja daid eará boazodoalloguovlluin, muhto mealgat stuorit njiedjan Finnmárkkus go Romssas luksa.

3.3.2 Hárvelohkosaš jahkebarggu

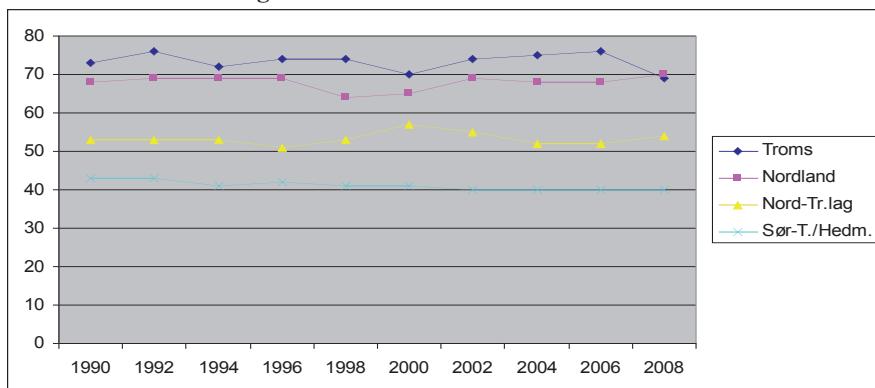
Boazodoalu 1990 meroštallojuvvon jahkebargguid lohku lei 1174, ja 2008 lohku lei 993. Dát mearkkaša ah te lohku lea njiedjan 16 proseanttain. Stuorimus njiedjan lei Finnmárkkus (-12 nuortan ja -24 oarjin). Eará boazodoalloguovlluin oktiibuot ledje dušše smávit rievadadeamit (-2 proseanta). Dát rievdadusat govviduvvvojtit boahtte figuvrras.

Figuvra 3.3 Meroštallojuvvon jahkebargguid lohku boazodoalus 1990 rájes gitta 2008 rádjai; Nuorta-Finnmárku, Oarje-Finnmárku ja eará guovllut, mm. Romssa rájes gitta Lulli-Trøndelaga/Hedemárkkku rádjai.

Go guoská meroštallojuvvon jahkebargguid logus de leat stuora erohusat Finnmárkku ovdáneamis eará boazodoalloguovlluid ektui. Finnmárkkus leat leamašan stuora rievdadusat, ja earenoamážiid Oarje-Finnmárkkus. Daid guovlluin mat lea lulábealde Finnmárkkus de leat jahkebargguid lohku leamašan oalle stádis, muhto iešguđetlágan ovdáneapmi iešguđet guovlluin, nu movt boahtte figuvra čájeha.

Figuvra 3.4 Meroštallojuvvon jahkebargguid lohku boazodoalus 1990-2008 áigodagas; Romssas, Nordlánddas, Davvi-Trøndelag, Lulli-Trøndelag/Hedemárkkus

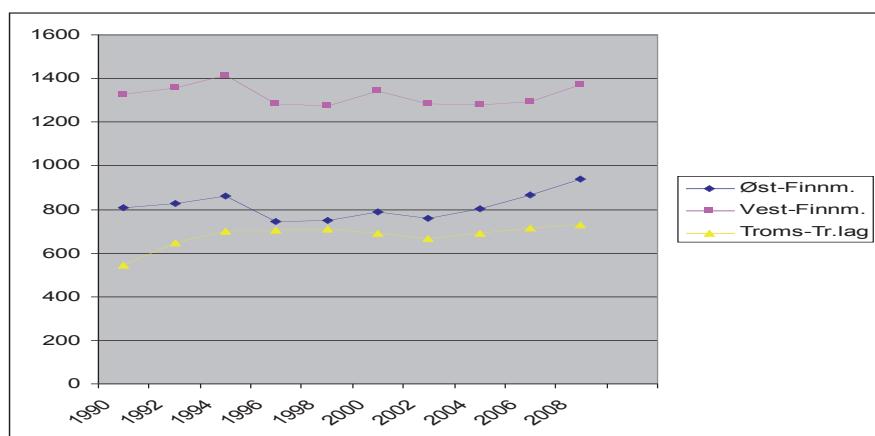

Lulli-Trøndelag/Hedemárkkus ja Romssas meroštallojuvvon jahkebargguid lohku lea njiedjan 7 ja 5 proseanttain, ja Nordlánddas ja Davvi-Trøndelag lei smávit lassáneapmi; 3 ja 2 proseanttain.

3.3.3 Eanet olbmot siidaosiin

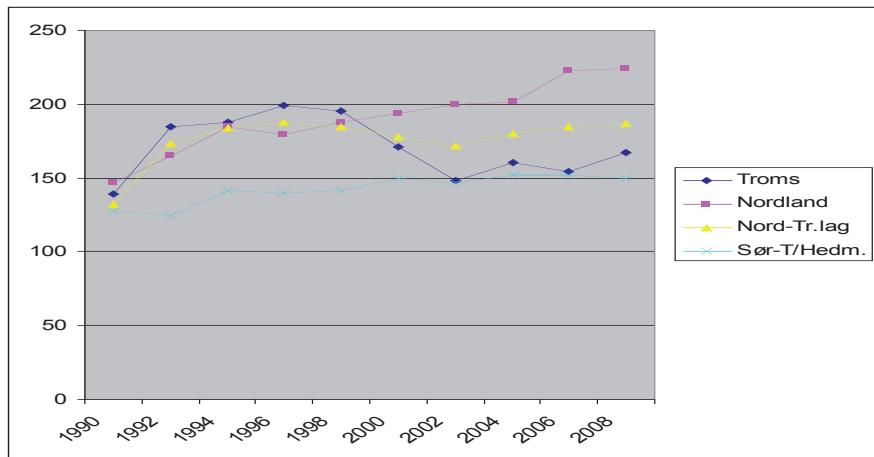
Jahkebargguid meroštallojuvvon lohku boazodoalus lea njiedjan 1990 rájes gitta 2008rádjai; gaskamearálačcat 16 proseanttain. Muhto olbmuid lohku aktiiva siidaosiin lea lassánan - 2685 - 3036 rádjai – mii mearkkaša 13 proseanta lassáneami. Olbmot dás leat sii geat leat siidaosiin miellahtun, smávit mánáid rájes gitta sii geat leat mannan ealáhahkii. Dát muddejuvvo boazodoallolágain. Figuvra 3.5 govvida lassáneami Nuorta- ja Oarje-Finnmárkkus ja daid eará guovlluin oktiibuot.

Figuvra 3.5 Olbmuid lohku gullevačča aktiiva siidaosiide 1990-2008 áigodagas; Nuorta- ja Oarje-Finnmárkkus ja eará guovlluin oktiibuot

Olbmuid lohku siidaosiin lea nu movt figuvra čájeha rievdan iešgudet lágje, sihke siskkál dasat Finnmarkkus ja dain guovtti guovlluin Finnmarkkus eará guovlluid ektui Romssas rájes lulás oktiibuot. Finnmarkkus lea leamašan stuorit rievda deamit go daid eará guovlluin oktiibuot. Nuorta-Finnmarkkus lea manjimus jagiid leamašan stuorimus lassáneapmi, muhto olles áigodagas (1990-2008) lea stuorimus lassáneapmi guovlluin lulábealde Finnmarkku. Doppe dahpahuvai dat stuorimus lassáneapmi 1990-logu vuosttaš jahkebealis. Mudui lea oalle iešgudetlágan ovdáneapmi soames dáid guovlluin, nu movt ovdanboahtá figuvrra 3.6's.

Figuvra 3.6 Olmmošlohu aktiiva siidaosiin 1990-2008; Romssas, Nordlán das, Davvi-Trøndelag, Lulli-Trøndelag/Hedemárkkus

Nordlán das olbmuid lohku siidaosiin lassáni 52 proseanttain ja Davvi-Trøndelag 42 proseanttain. Lassáneapmi Romssas lei 20 proseanta ja Lulli-Trøndelaga/Hedemárkkus ges 17 proseanta. Nuorta-Finnmarkkus dán šlája lassáneapmi lei 16 proseanta, ja Oarje-Finnmarkkus dušše 3 proseanta.

Sáhttet lea mánga siva dasa go olbmuid lohku geat gullet siidaosiide lea lassanan. Nu movt boazodoalloháldahus lea čujuhan, de lea manjimus jagiid leamašan hui garra gáržídeapmi odda doaluid ásaheami hárrái. Danin eai nuorra boazodoallit bálio obage leat beassan ása hit iežaset doalu, ja oallugat leat válljen jodihit boazodoaluset dan doalu/siidaosi siskobéalde masa sii gullet (ee. Oppalašrehketdoallu 2000 ja 2008). Dákkár válljejumi duogážiin dádá leat nana kultuvrralaš ja identitehtalaš gullevašvuhta boazodollui. Eará dagaldagat mat dán sáhttet váikkuhit lea hárvelohkosaš válljenvejolašvuodat dienasgálduid ektui (omd. ovttageardánis báikkálaš bargomárkan ja/dahje bargguhisvuhta ja várra nai oppalaš stuorit beroštupmi boazodoalu hárrái. Lea maid čielggas ahte hárvelohkosaš siidaosat mielddisbuktá stuorit gaskamearalaš boazologu juohke siidaosis. Dasa lassin dagaha boazologu lassáneapmi (masa máhecat manjelis) ahte dárbbašit eanet bargiid siidaosiin.

Eanet olbmot siidaosiin sáhttá maiddái leat ávkkálaš rekruttema hárrái ja ahte dárbbašlaš bargonávccat lea olámuttos, muhto dákkár lassáneamis sáhttet maiddái leat heajos váikkuhusat jus dat mearkkaša ahte eanet olbmuin go ovdal ii leat vejolašvuhta bargat dienasbarggu boazodoalus ja iige leat earáge bálkábargu sidjiide.

Dát dagaha dárbašlažjan dán dili dárkilit áicat ovddasguvlui; ja maiddái deattuhit daid stuora erohusaid mat leat soames guovlluid gaskkas.

3.3.4 Sohkabealli- ja ahkejuohku

Nissonolbmuid lohku siidaosiid eaiggáidiid gaskkas orruleamen njedjan manjimus jagiid. Jagi 2000:s ledje 100 nissona 578 siidaosiid eaiggáidiid gaskkas, mii mearkkaša 17 proseanta. 2008:s lei nissonoassi 13 proseanta (70 oktiibuot 553).¹⁰ Seamma lagi lei 24% oppalaš boazologus eaiggádat ledje nissonolbmot. Iešgudet boazodoalloguovlluid gaskkas ledje smávva erohusat: Oarje-Finnmárkkus lei stuorimus oassi boazologus mas ledje nisson eaiggádat – 27 proseanta, ja buollimušas Nordlánddas 19 proseanttain.

Sohkabealjuohku daid gaskkas geat gulle siidaosiide lei eanet dássedit juhkojuvvon go siidaosiid eaiggáidiid gaskkas. 2007:s lei sohkabealejuohku oktiibuot 52/48 proseanta (dievddut/nissonat) siidaosiin, ja iešgudetlágan juohku guovlluid gaskkas: Finnmárku: 52/48, Romsa: 57/43, Nordlánda: 53/47, muđui riikkas: 48/52.¹¹

Vuolil 30 jahkásä siidoasiid eaiggáidiid lohku lea lassanan 11 proseantas 13 prosentii 2000 rájes gitta 2008rádjai, ja sin lohku geat leat gaskal 31 ja 50 lagi lea njedjan– 57 proseanttas 55 proseanta rádjai. Badjel 50 jahkásäčaid lohku lea bisson rievdatkeahtá – sullii 32 proseantta sihke 2000 ja 2008.¹²

Leat eanet nuorat maiddái kategorijas olbmuid lohkku siidoasis seamma áigodagas. Gaskal 15 ja 35 jahkásäčaid lohku lea lassanan 28 gitta 32 proseanta rádjai 2000 gitta 2006 rádjai. Dát mearkkaša 4 proseanta lassáneami. Buot boazodoalloguovlluun lea dás leamašan lassáneapmi, muhto leat maid stuora erohusat muhtun guovlluid gaskkas. Stuorimus lassáneapmi lea leamašan Romssas (15 proseanta; 25 proseanttas gitta 40 proseanta rádjai) ja Davvi-Trøndelag (12 proseanta: 24 - 36 proseanta rádjai). Oarje-Finnmárkkus, Nordlánddas ja Lulli-Trøndelag lea buohkain leamašan 6% lassáneapmi. Unnimus rievdaapmi lea Oarje-Finnmárku 15 - 35 ahkejoavkus leamašan (+3 proseanta).¹³

¹⁰ 2000 ja 2008 logut sohkabealjuogu ektui doalu/siidoasiid eaiggáidiin ii dáidde ollásit sáhttit buohastahttit. Jagi 2000 oppalaš rehketdoalus ii leat nu movt 2008 rehketdoalus mas lea sierra šladja oktasaš doaluid váste; 2000 rehketdoalus lea juhkojuvvon dievdduid ja nissoniid gaskkas dan mielde goappá namma lea bajimusas diedáhusas (geahča s. 95 ja tabealla 7.2.4 lagi 2000 oppalaš rehketdoalu ja s. 101 lagi 2008 Oppalašrehketdoalus). Doaimmaid ektui main ulbmiliin lea boazodoalus olahit buoret nissonoassálastima ja rekruchttemis nuoraid, geahča Resursarehketdoalu 2007/08, s. 52).

¹¹ Tabealla 47 statistihkkabájkus, fáddá sámít. SSB.

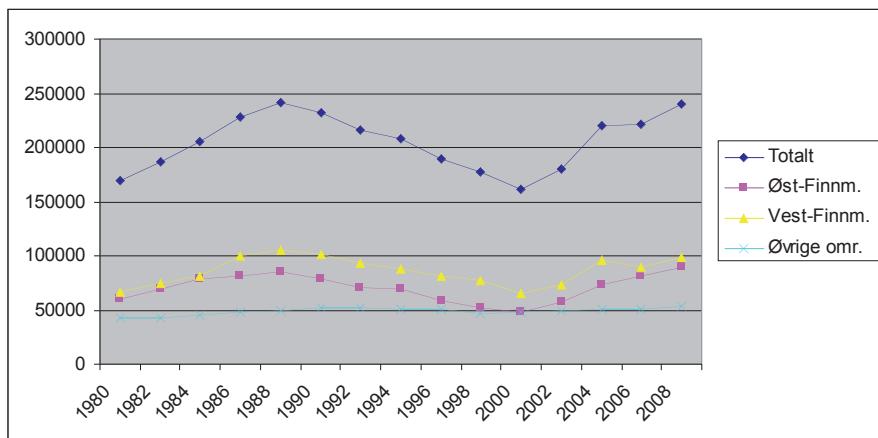
¹² Tabealla 7.2.4 lagi 2000 Oppalaš rehketdoalus ja tabeallat 7.2.7 ja 7.2.8 2008 Oppalaš rehketdoalus.

¹³ Vuodđun lea 2000 Oppalaš rehketdoalu tabealla 7.2.7 ja 2008 Oppalaš rehketdoalu tabealla 7.2.12, ja olbmuid lohku siidaosiin dán guovtti lagiin.

3.3.5 Molssašuddi boazolohku

Guokte čuovvovaš figuvrrat vuolábealde čájehit sámi boazodoalu boazologu rievdamá 1980¹⁴ rájes. Nu movt das oaidnit de boazolohku lea sakka rievddadan dán áigodagas – nu ahte 1980 ja 2000 lei buot vuolimus boazolohku, ja stuorimus oppalaš lohku 1980-logu loahpas ja dál odne. Sámi boazodoalu oppalaš boazolohku ja guokte stuorámus boazodoallogouvlluid boazolohku (Nuorta- ja Oarje-Finnmárku) goappásge ja eará guovllut čohkkejuvvon cájehuvvot tabeallas vuolábealde.

Figurv 3.7 Boazologu rievdan 1980 gitta 2008 rádjai. Oppalačcat, Nuorta-Finnmárku, Oarje-Finnmárku ja eará boazodoallogouvllut (Romssas-Lulli-Trøndelaga/Hedemárkku rádjai)

2007/08 boazodoallojagi loahpas ledje registrerejuvvon sullii 252 000 bohccó Norggas (main sullii 240 000 sámi boazodoalus). Dát mearkkaša ahte boazolohku lea lassanan 9.000 bohccuin ovđdit boazodoallojagi ektui. Riikkadásis gávdnamis seamma alla logu de ferte máhccat 1988/89 boazodoallojahkái. Dalle ledje oktiibuot sullii 258 000 bohccó.

Proseanta mielde lassáneapmi lea lea čadnojuvvon dasa guđe lagi ektui mihtida. Jus rekenastá 1980 rájes, dalle go lei vuolleegis boazolohku sámi boazodoalus otná ektui, de gal boazolohku lea lassanan 41 proseanttain 2008 rádjai. Muho jus mat buohtastahttá 1990 boazodoallojagiin – mii mearkkaša dat jahki go lei alla boazolohku – de boazolohku lea lassanan 3 proseanttain. Finnmarkkus lea stuora oassi sámi boazodoalu oppalaš boazologus (78 proseanta 2008).¹⁵

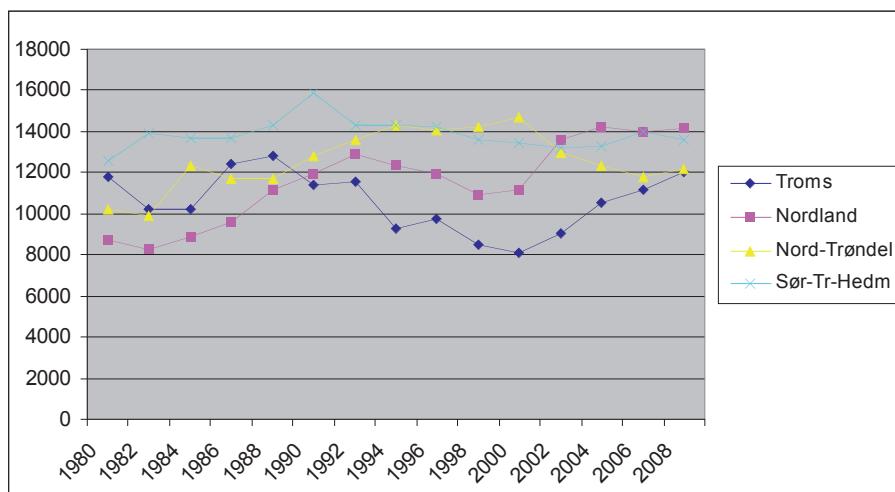
¹⁴ Boazologu leat gávdnan Finnmarkku-statikhka 4. tabeallas (fáddá boazodoallu), earret 2008 loguid maid leat gávdnan 2007/08 resursarehketoalus. Resursarehketoaluo mielde boazolohku almmuhuvvo njukčamánu 31. beaivvi, ja vuolimus boazolohku olles boazodoallojagis. Mańimus lagi boazolohku leat gaskaboddosaš logut dassážii go njulgejuvvon logut gárvánit 2009 čavčča.

¹⁵ Siskkáldas erohusat Finnmarkkus ja daid eará boazodoallogouvlluin, geahča 2. kápihttala boazolohku ja buvttadeapmi 2007/08 Resursarehketoalus.

Boazodoalu 2007/08 resursarehketoaluu mielde 2001/02 lassáneaddji boazologu duogáš lea máŋga lagi go ledje hui buori bavttadandilálašvuodat. Maiddái eará bealit namuhuvvojít: Garra mokta cegetto ealuid maŋnijl heajos lagiid 1990-logu loahpas, geahpideapmi njuovvangáibádusain vuosttaš lagi ealáhusbadjánemiin, váttis márkdilálašvuodat 2003 čavčča ja rievdan bavttadanvuodustuvvón doarjaortnega. Go guoská boazologu lassáneapmái 2006/07 boazodoallojagis 2007/2008 boazodoallojakhái de resursarehketoalus fuomášuhttojuvvo ahte leat njuovvan eanet, mii mearkkaša ahte lea leamašan buorre bavttadanáigodat.

Čuovvovaš figuvra govvida ovdáneami 1980 rájes boazodoalloguovluin lulábealde Finnmarkku. Dat čájeha stuora erohusaid.

Figuvra 3.8 Boazologu ovdáneapmi 1980-2008 rádjai Romssa, Nordlándda, Davvi-Tröndelaga, Lulli-Tröndelaga/Hedemárkkku boazodoalloguovluin

Som figur 3.8 viser har reintallsutviklingen sør for Finnmark vært noe mer sammensatt enn i Finnmark (som i 2008 hadde 74 prosent av det samlede reintallet). Vi ser også her mer langsiktige svingninger, men samtidig finner vi i større grad hyppigere kortsliktige svingninger enn i Finnmark. De langsiktige svingningene har dels vært forskjøvet i tid i forhold til Finnmark (Troms og Nordland) og dels hatt et helt annet forløp (Trøndelagsområdene og tamreinlagene).

Figuvra 3.8 čájeha ahte Nordlánddas ja Romssas boazolohku lassáníi 1980-logus. Romssas lassáneapmi bistii 1980-logu loahpa rádjai, ja Nordlánddas 1990-logu álggu rádjai. Boazologu lassáneami olis čuovui geahpideapmi (earret unnit lassánemiin Romssas gasku 1990-logu). Birrasiid 2000:s boazolohku fas lassáníi sihke Romssas ja Nordlánddas. Čilgehussan sahttaš leat soames lassáneapmi olles miesselogu ektui (unnit árravahágat), seammásgo njuvvé unnit. Goappaš guovluin lea boazolohku maŋimus lagi lassanan veaháš go vahágat leat unnon.

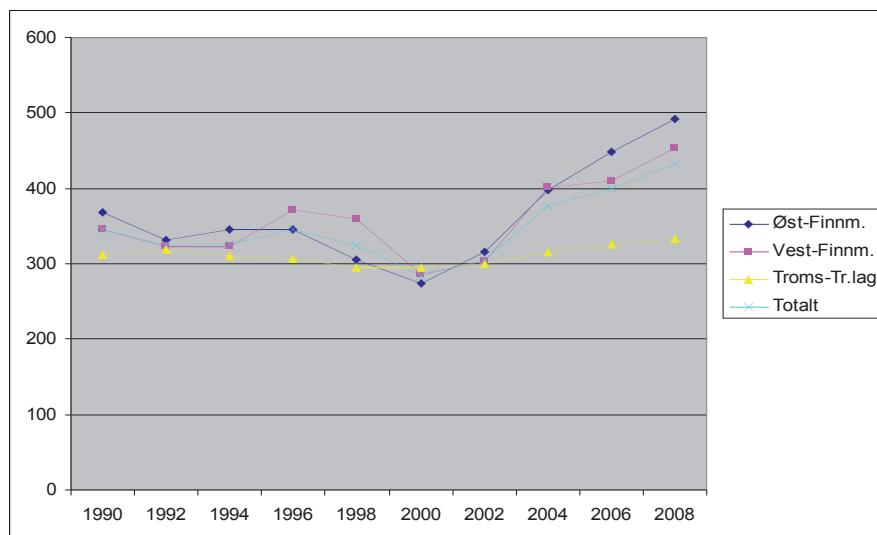
Davvi-Trøndelaga boazolohku, eará guovlluid ektui, lea njiedjan sullii 2000 boazodoallojagi rájes. 1990-loahpa rájes boazolohku niedjagodii, ja jotkkii njiedjamis gitta 2005/06 rádjai. Čilgehussan dása sahttá leat heiveheapmi guohtumiid ektui soames orohagain, lassáneaddji vahágiid majimus jagiid. 2006 rájes lea boazolohku veaháš lassánan dán guovllus, masa unni vahábat sáhttet leat čilgehussan.

Lulli-Trøndelagas/Hedemárkkus lea boazolohku bisson oalle rievddatkeahttá, lassánii veaháš 1980-logus ja njiedjan fas 1990-rájes. Majimus vida jagis ii leat boazolohku bearehaga rievdan. Majimus jagiid leat eanet njuovvan ja buvttadanmunni lea veaháš njiedjan, doaivumis lassáneaddji boraspiiriid dihte (Boazodoalu resursarehketoallu 2007/2008, s. 12-13).

3.3.6 Boazolohku juohke siidaosis

Nu go juo namuhuvvon de lea oppalaš boazolohku lassanan ja siidaosiid lohku ge njiedjan 1990 rájes gitta 2008 rádjai. Nu lea gaskamearálaš boazolohku juohke siidaosis stuorit dál go 1990. (Lassáneapmi 345 mii lei 1990 gaskamearri 432 lagi 2008:s, dát mearkkaša 25% lassáneami). Erohusat iešgudet guovlluid gaskkas sihke boazologu ja siidaosiid dáfus lea nu movt juo lea ovdalis namuhan boahátioidnosii das mas oaidná bohccuid logu juohke siidaosis. Danin šaddáge stuora lassáneapmi Finnmárkkus ja eanet bissovaš lohku eará boazodoalloguovlluin nu movt čuovvovaš figuvra čájeha.

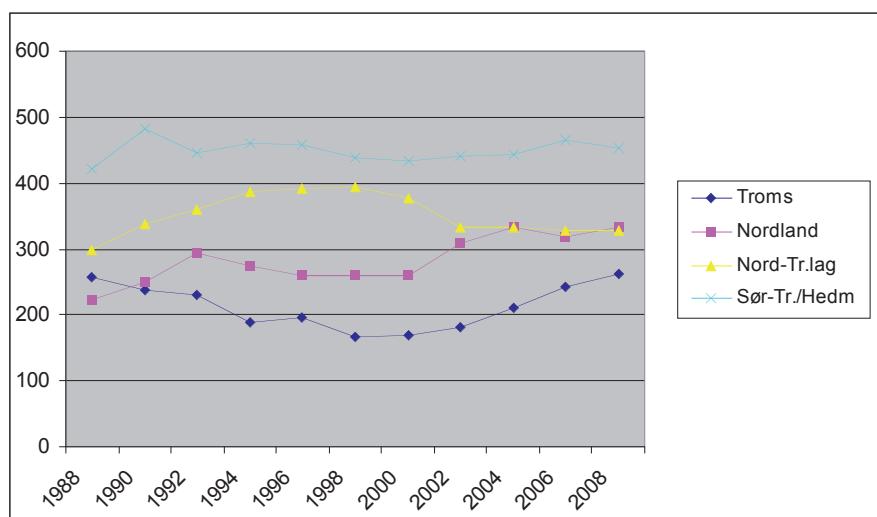
Figuvra 3.9 Boazolohku juohke siidaosis Nuorta-Finnmárkkus, Oarje-Finnmárkkus ja Romssas gitta Trøndelaga/Hedemárkui oktiibuot

Mii oaidnit figuvra 3.8 ahte gaskamearalaš boazolohku juohke siidoasis lea leamašan oalle seamma dásis Nuorta- ja Oarje-Finnmárkkus ja daid eará guovlluin oktiibuot guovtti áigodagain: 1990-logu álgguus dalle go gaskamearalaš boazolohku lei allat 300 ealli, ja 2000-logu álgguus dalle go boazolohku lei vuollegeabbo (sullii 300 ealli). Erohusat dáid guovtti guovlluid gaskkas Finnmárkkus ja oktiibuot daid eará guovlluid ektui leat lassanan 2000-logu mielde. 2008 Nuorta-Finnmárkkku gaskamearalaš lohku lei 491 ja 454 Oarje-Finnmárkkus, ja oktiibuot daid eará guovlluin gaskamearalaš lohku lei 334 bohccó juohke siidoasis.

Figuvra 3.8 čájeha ahte boazolohku juohke siidoasis Romssa rájes luksa lea leamaš eanet bissovaš go Finnmárkkus. Muho lea gal leamašan stuora erohusat ovdáneamis soames guovlluid gaskkas, Nu movt boahtte figuvra čájeha.

Figuvra 3.10 Bohccuid lohku juohke siidoasis gaskal 1988-2008 Romssas, Nordlánddas, Davvi-Trøndelagas ja Lulli-Trøndelag - Hedemárkkus

Figuvra 3.10 čájeha ahte Lulli-Trøndelag/Hedemárkkus lea leamašan eanemus bissovaš ja alimus gaskamearalaš lohku bohccot juohke siidoasis dán áigodagas (1990-2008). 2008 ledje dán guovllus gaskamearalaččat 452 bohcco juohke siidoasis, mii mearkkaša sullii seamma go Nuorta-Finnmárkkus, ja mealgat eanet go daid eará guovlluin lulábeale Finnmárkkku. (Romssas 261, Nordlánddas 334, Davvi-Trøndelag 331).

Sullii 1990 Romssas ja Nordlánddas siidaosiid boazolohku lei sullii seamma dásis. Das rájes ja logi jagi ovddasguvlui sullii 2000-logu álggu rádjai Romsa vásicha ahte boazolohku njiejai. Das rájes dát dilli rievddai ja siidaosiid boazolohku fas lassáníi 2008 rádjai ja lei dalle sullii seamma dásis go 1990. Davvi-Trøndelag boazolohku lassáníi juohke siidoasis 1990-logu loahparádjái. Muhtun jagiid manjjil lohku fas niejai, ja lea 2002 rájes leamašan oalle seamma dásis.

3.4 Eanandoallu

Eanandoalu siskkobéalde leat dáhpáhuvvan stuora rievdadusat, ja rievdadusat leat dáhpáhuvvat guhkit áigodagas. 1949 rájes gitta 2007 rádjai de eanandoallofitnodagaid (dálldoalouid) lohku njiejai sullii 75% (sullii 214 000 sullii50 000:ii), mii mearkkaša ahte beaivválaččat heaittihuvvojedje 8 dálldoalu.¹⁶ Manjimus jagiid logut čájehit jođáneappot heaittiheami. Logijagiáigodagas 1989-1999 gaskamearálaš jahkásáš heaittiheapmi lei 2,9 proseanta, ja áigodagas 1999-2006 ges 3,7 proseanta. Barggahus eanandoalus njiejai riikkadásis 68% 1970 rájes gitta 2007 rádjai - 150 000 dábálaš doalus til 48 000 dollui. Industriija ektui de doppe barggahus seamma áigodagas njiejai 30 proseanttain. Eanandoallobuvttadeapmi lea lassánan 37 proseanttain 1970 rájes. 1990 rájes ii leat leamašan hivvdatlassáneapmi.

Sáhttá earuhit golbma dáhpáhusa rievdadusaid ektui mat eanandoalu lea dáhpáhuvvan: Eanandoalloguovlu lea juhkojuvvon hárvelohkosaš ja stuorit fitnodagaide. Juohke fitnodat buvta hárvelohkosaš buktagiid (spesialiseren fitnodatdásis). Buvttadeames dehálaš buktagiid lea ráddjejuvvon soames guovlluide (spesialiseren guovllu dásis).¹⁷

Ovdáneapmi eanadoalus SUF-guovllu siskkobéalde čuovvu seamma minstara go muđui riikkas ja Davvi-Norggas, muhto dálldoalouid logu ektui gal leat stuorit rievdadusat (njiedjan).

3.4.1 Hárvelohkosaš ja stuorit doalut

Dálldoalouid lohku SUF-guovllu siskkobéalde leat njiedjan 59 proseanttain gaskal 1989 ja 2005 –1549 fitnodagas lagi 1989:s 638 fitnodahkii lagi 2005:s. Dán áigodaga riikagaskamearri lei 47% njiedjan, ja golmma davimus fylkkain ges oktiibuot 52 proseanta.¹⁸ Nu movt oaidnit figuvrra 3.10 de lea buotlágan doaluin vuolil 200 dehkar negatiiva ovdáneapmi, ja smávimus doaluin (vuolil 50 dehkar) lea buot heajumus ovdáneapmi.¹⁹

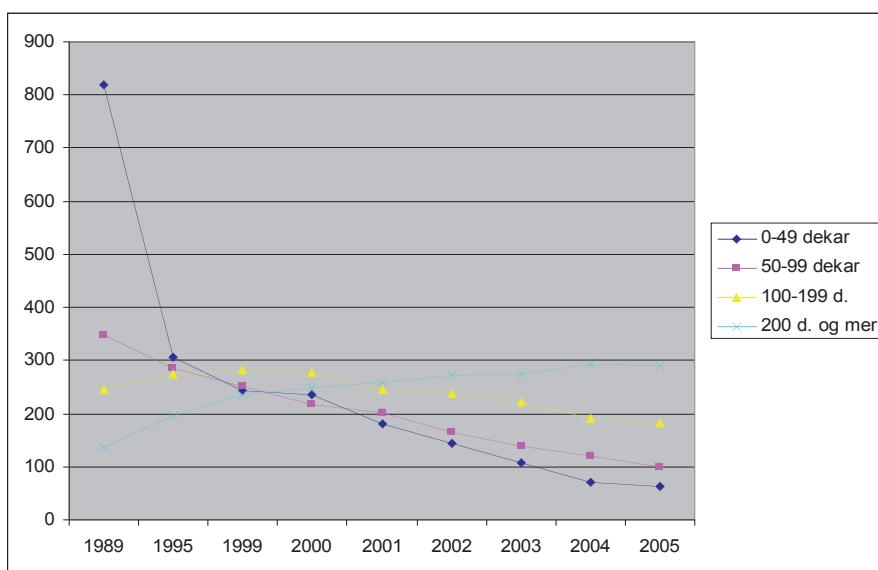
¹⁶ SSB geavahan doahpaga eanandoallofitnodat man mearkkašupmi lea “dálldoalu iežas eanandoalodoaimmain. Eanandoalodoaibma fátmasta gilvit eanandoallošattuid, gilvit gilvvagárdzášattuid dahje oame-doallu.” (SSB, fáddásiidu eanandoalu birra). Mii válljet geavahit *dálldoallu* mii lea eanet geavahuvvon namahus.

¹⁷ Luondduresursat ja biras 2008. Statistalaš lađastallamat, SSB. Logut eanandoalu ovdáneamis leat doppe vižžojuvvon.

¹⁸ Tabealla 03312 (eanandoallofitnodagat geasemánu 1. beaivái). Statistikabájku, fáddá ealáhusdoaibma. SSB.

¹⁹ Leage áicil ahte figuvrra guokte vuosttaš áigodaga eai leat seamma guhkkodagas go dain earáin.

Figuvra 3.11 Doaibmi eanandoallofitnodagat eanandoalloareálaid sturrodaga mielde SUF-guovllus1989-2005

1989 ledje eanemus vuolil 50 dehkar sturrosaš doalut SUF-guovllus, ja 2005 ledje hárvvimus dán šládjii gullevaš doalut. Doaluid lohku njiejaid 819 doalus 64 dollui, mii mearkkaša ahte olles 92 proseanta dálloodoaluin jávke. Riikagaskamearri lei veaháš vuollebabbo- 83 proseanta. Leat maiddái mealgat hárvelohkosaš 50-99 dehkar sturrosaš dálloodoalut. Dát mearkkaša 71 proseanta njiedjama (-59 riikka gaskamearri). 100-199 dehkar sturrosaš dálloodoaluid lohku njiejaid 26%, dát mearkkaša unnit njiedjama go riikka gaskamearri (-34 proseanta). Áigodaga (1989-2005) dálloodoaluid lohku main sturrodat lea 200 dehkar dahje stuorit- lassáni 136 doalus 291 dollui – mm. Eanet go duppalaostojuvvon. Riikadásis dán sturrosaš dálloodoaluid lohku lassáni 63 proseanttain, mealgat unnit go SUF-guovlluid siskkobealde.²⁰

Go buohtastahttá SUF-guovllu eará guovlluiguin davábealde Sáltoduoddara dálloodoaluid logu ektui – muhto oanehat áiggis (1995-2005) – čájehit ahte stuorimus rievadusat ledje SUF-guovllus²¹. Doppe njiejai 40%, eará guovlluid 37% ektui. Gaskamearálaš logut leat oalle sullaláganat, muhto go buohtastahttá juohke sturrodatšlájaid de leat veaháš stuorit erohusat. Dálloodoaluid lohku badjel 200 dehkar sturrodagas lassáneaddji 48% SUF-guovllus ja 38% eará guovlluin. Eará sturrodatšlájain ledje unnit erohusat: SUF-guovllus gaskal 0-49 dehkar sturrosaš dálloodoaluid lohku njiejai 79%, ja eará guovlluin ges njiejai 74%. Vástideaddji

²⁰ Tabealla 55 (Eanandoallofitnodagat eanansturrodagaid mielde ja gaskamearálaš eanandoallooarja SUF-guovllus) sámi statistihkka 2008 ja tabealla 1.2 2005 eanadoallostatistikas, SSB.

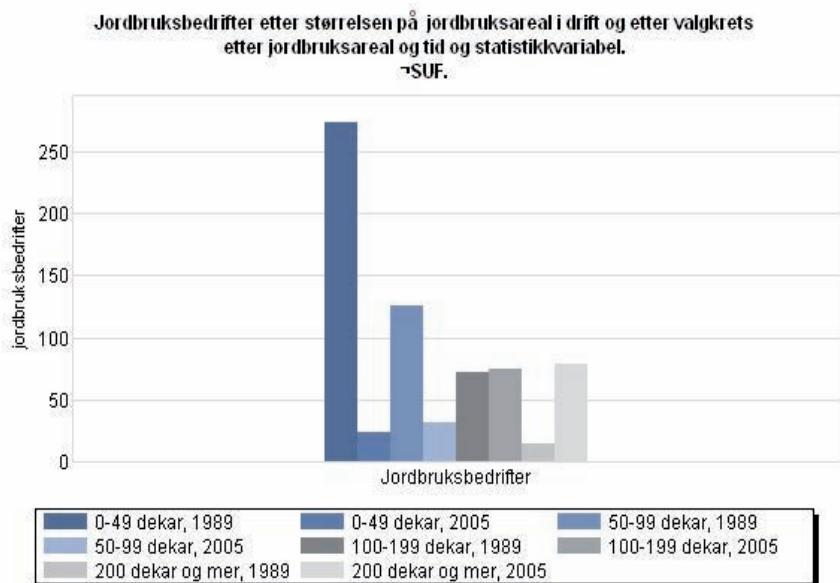
²¹ Tabealla 57 (Eanandoallofitnodagat eanansturrodaga ja válgbabiire mielde). Sámi statistihkka 2008, SSB. Válgbabiire lea sámi statistihkka ráddjejuvvon 11 davimus sámedikki válgbiriide 2005.

logut eará sturrodaga šlájain: 50-99 dehkar: SUF-guovllus-65%, eará guovlluin-63%. 100-199 dehkar: SUF-guovllus 33%, eará guovlluin -35%.

Lassin dasa ahte smávit doaluid lohku niejaid ja stuorit doaluid lohku lassáni SUF-guovlluin bajábealde namuhuvvon áigodagas, de lassáni gaskamearálaš sturrodat juohke sturrodatšlájain. Lea earenoamážiid (badjel 200 dehkar) sturrosaš doalut mat leat sturron, 21% (gaskamearálačat 261 dehkaris lagi 1989 - 316 dehkarri 2005).²²

Guokte čuovvovaš figuvrrat govvidit sámi ássanguovlluid rievdadusaid 1989 gitta 2005 rádjai iešguđet sturrodaga dálloidoaluid logus mas sturrodat ja mearriduvvon areálageavaheami mielde – ráddjejuvvon SUF-guovlluide guovtti váltaguovlluin: Davvi-Romssa gos ledje eanemus dálloidoalut sihke 1989 ja 2005 (486 dálloodoalu 1989 ja 210 dálloodoalu 2005; mii mearkkaša 25% geahpádusa), ja Porsángu gos dálloidoaluid lohku eanemusat njiejai 1989-2005 áigodagas.²³ Geahpádus lei 73%, mii lea mealgat eanet go eará SUF-guovlluid gaskamearri (59 proseanta).

Figuvra 3.12 Dálloodoalut (eanandoallofitnodagat) eanandoalloeatnamiid sturrodaga mielde SUF-guovllus Davvi-Romssa válgbiires, 1989 ja 2005

Kilde: Statistisk sentralbyrå

Guokte vuosttaš alit stoalppu figuvrras bajábealde (fig. 3.11) govvida vuolil 50 dehkarra sturrosaš dálloidoaluid logu Davvi-Romssa válgbiires 1989 ja 2005. Lohku lea njedjan 91%

²² Tabealla 55 Eanandoallofitnodagat eanansturrodagaid mielde ja gaskamearálaš doallosturrodat SUF-guovllus. Sámi statistikhka 2008, SSB.

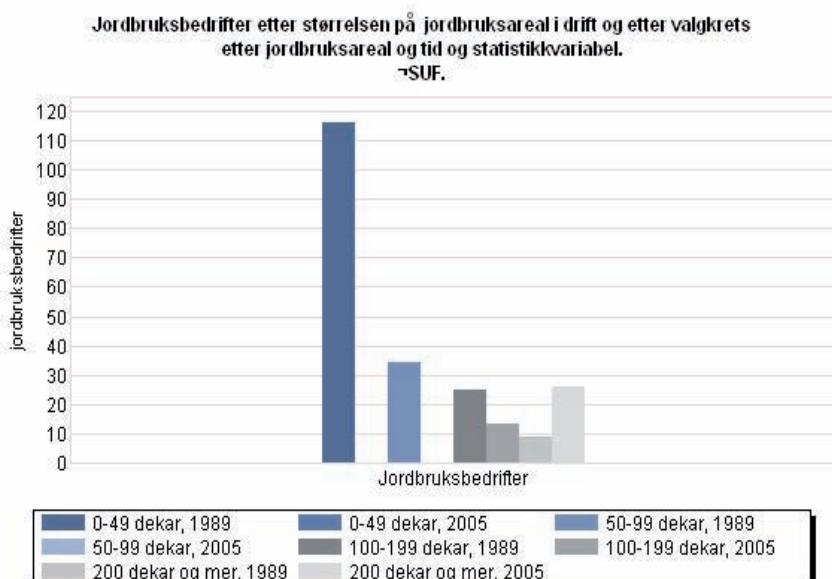
²³ Tabealla 06839 (Eanandoallofitnodagat eanansturrodaga ja válgbiiire mielde) Statistihkkabánku, SSB (fáddá sámít, muhto gávdno maiddái eanandoallofáttá vuolde).

(gaskamearri SUF-guovllus: 92%). Guokte čuovvovaš alit stoalppu čájeha gaskal 50-99 dehkara sturrosaš dállokoaluid logu bajábealde namuhuvvon jagiin. 1989 rájes 2005 rádjai dállokoaluid lohku njiejai 74% (gaskamearri SUF-guovllus: 71%).

Goalmát stoalpobárra (sevdnjes ránes) čájeha, ahte Davvi-Romssa válgabiires leat duše smávit rievdadusat gaskal 100-199 dehkar sturrosaš dállokoaluin; doaluid lohku lassánii 72 doalus 1989 75 dollui 2005 (4%; gaskamearalaš lohku SUF-guovllus: 26%). Stuorimus lassáneapmi lea leamašan stuorimus dállokoaluin, 200 dehkar ja stuorit (majimus ránes stoalpput). Dát šlájas lea doaluid lohku lassánan 15 doalus 79 dollui, mii mearkkaša badjel njealjegeardánit lassanan (gaskamearri SUF-guovllus lei ahte lohku duppalaostojuvvui).

Čuovvovaš figuvra govvida ovdáneami SUF-guovllus i Porsáŋggu válgabiires, gos dállokoaluid lohku eanemusat njiejai 1989-2005 áigodagas.

Figuvra 3.13 Dállokoalut (eanandoallofitnodagat) eanansturrodagaid mielde mat leat geavahusas SUF-guovllus Porsáŋggu válgabiires, 1989 ja 2005

Kilde: Statistisk sentralbyrå

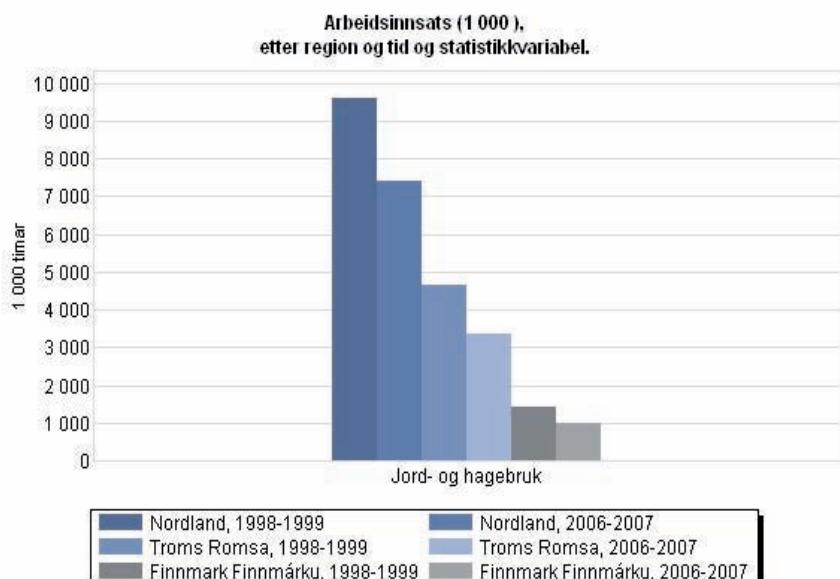
Ovdáneapmi mii lei Porsáŋgus eará ládje maiddái earrána oktiibuot SUF-guovllu ovdáneami ektui: Buot vuolil 50 dehkar ja gaskal 50 ja 99 dehkar sturrosaš dállokoalut jávke 2005. Dan oaidnit figuvrras go alit stoalppuid guoras leat guokte gokte šelges stoalppu dán guovtti surroddagaid váste. Gaskamearalaš njiedjan SUF-guovllus dán guovtti surrodatšlajain: 92 ja 71%.

Maiddái dállokoaluid 100-199 dehkar surroddagas lei eanet geahppáneapmi go SUF-guovllu gaskamearri; 48 proseanta, 26 proseanta gaskameari ektui. Dállokoaluid lohku badjel 200 dehkar surroddagas lassánii 9 doalus 26 dállokoaluid, mii mearkkaša measta golmmageardánit lassánan mii mearkkaša stuorit lassáneami go mii lea SUF-guovllus oktiibuot gos dállokoaluid lohku duppalaostojuvvui (1989-2005).

3.4.2 Hárvelohkosaš jahkebarggu

Mis eai leat logut mat čájehit otná barggahusa eanandoalus SUF-guovllu siskkobealde. Tabealla mii čájeha bargoárja rievadusaid eanandoalus ja gilvvagárdedoaimmas golmma davimus fylkkain dattege govvida movt ovdáneapmi lea leamašan.²⁴ Figuvra vuolábealde govvida ovdáneami mii lea leamašan 1998-1999 rájes gitta 2006-2007 rádjai Nordlánddas (guokte vuosttaš alit stoalppu), Romssas (guokte čuovvovaš alit stoalppu) ja Finnmárkkus (guokte ránes stoalppu).

Figuvra 3.14 Bargoárja (1000 diimmu) eanandoallo- ja gilvvagárdedoaluin, Nordlánddas, Romssas ja Finnmárkkus. 1998-1999 ja 2006-2007

Kilde: Statistisk sentralbyrå

Dás oaidnit ahte bargoárja eanandoalo- ja gilvvagárdedoaluin lea njedjan golmma davimus fylkkain 1998-1999 gitta 2006-2007 rádjai. Proseanta mielde njedjan lea: Nordlánddas: -23, Romssas: -27, Finnmárkkus: -30. Go Finnmárkkus lea stuorimus oassi suohkaniin ja oassi suohkaniin mat gullet SUF-guvlui, de dát logut geažuhit dan ahte registrerejuvpon bargodiimmuid njedjan (ja nu maid unnit bargit) lea stuorit SUF-guovllus go eará guovlluin Davvi-Norggas.²⁵

²⁴ Tabealla 04782 (Bargoárja eanandoalus ja gilvvagárdedoalus, meahccedoalus, ja liigeealáhusain (1 000 diimmut). Statistikabájku SSB, fáddá ealáhusdoaibma.

²⁵ Eanandoalu ovdáneami válldahus ovttaskas suohkaniin, geahča loguid 1989 ja 1999 eanandoallolohkamiin (maiddai logut rievadadiemii birra):

<http://www.ssb.no/kommuner/jordbruk/>

3.4.3 Ahki ja sohkabealli

Dállodoaluid lohku SUF-guovllus lea nu movt ovdal namuhuvvon njedjan 59 proseanttain. Eatnasat váldoeanandoallin leat dievddut (80 proseanta lagi 1989:s ja 77 proseanta lagi 2005:s). Oassi váldo nissoneanandollid lohku lassáni 1 proseanttain dán áigodagas, ja “eahpepersovnnalaš geavaheaddji” lohku (omd. suohkan, fylkkasuhkan dahje ásahus) lassáni 2 proseanttain.

Sihke nissoiid ja dievdduid gaskamearálaš ahki njiejai bajábealde namuhuvvon áigodagas – dievduin 51,6 - 49,4 rádjai ja 54,3 - 48,3 rádjái nissonolbmuin.²⁶

3.5 Guolásteapmi²⁷

Struktuvrarievdadusat gullástanealáhusas lea seamma minsttar go eanandoalus – stuorit ja hárvit ovttadagat, eanet buvttadeapmi juohke ovttadaga namas ja hárvelohkosaš bargit. Gullástanealáhussii dát mearkkaša eanet stuorit fatnasat ja hárvelohkosaš smávit fatnasat ja guolásteaddjít, muhto stuorit gaskamearálaš sállašat juohke guolásteaddji nammii. 1930 rájes gitta 1960-logu rádjai leat bivdosállašat oktiibuot leat golmmageardánit lassánan. Bivdosállašat ledje stuorámusat 1977. Das rájes lea sihke sálašhivvodat, sálašárvu ja eksportaárvu njedjan árbevirolaš norgga gullástanealáhusas. Sihke guollerersursat ja márkan gáržidii viidáset ahtanušama.²⁸ Guolásteaddji logahahkii čálihuvvon guolásteddjiid lohku lei stuorimus 1940:s (váile 120 000). Jagi 1990:s lei logahahkii čálihuvvon guolásteddjiid lohku niedjan sullii 20 500, ja 2005 ges sullii 11 800. Dáin oktiibuot 735 ásse SUF-guovllu siskkobéalde. Jagi 2008:s ledje oktiibuot 12 904 registrerejuvvon guolásteaddjít Norggas.

Fatnasiid lohku lassáni 1960 rádjai, vaikko guolásteddjiid lohku njiejai. Fatnasiid lohku mat ledje mearkalogahagas lei stuorimus 1960-logus (badjel 40 000). Das rájes lea fatnasiid lohkku njedjan. 1990 gitta 2005 rádjai registrerejuvvon fatnasiid lohku unnui beliin –17 391 fatnasis gitta 7 722 fatnasi. Jagi 2005:s ledje oktiibuot 540 registrerejuvvon bivdofatnasat SUF-guovllus. Jagi 2008:sledje registrerejuvvon oktiibuot 6 790 aktiiva fatnasat mearkalogahagas.

Guolásteapmi sámi ássanguovlluin lea dávjibut oassi lotnolasealáhusdoaimmas go mii lea dábálaš guollebivdohápmaniin rittus, mas vuoddun lea ruovttubivdu smávit fatnasiiguin. Vuosttažettiin lea dát vuotnabivdu, ja soames guovlluin riddoguolásteapmi smávit fatnasiiguin.

²⁶ Tabealla 62 (Eanandoallofitnodagat, váldoeanandoalli ja váldoeanandoalli agi mielde SUF-guovllus). Sámi statistikhka 2008, SSB.

²⁷ Váldovuodđun lea Guolástedusdirektoráhta statistikhka

(http://www.fiskeridir.no/fiskeridir/tall_og_fakta/statistikk), sámi statistikhka SSB ja NAČ 2008: 5 (Riddoguolástuslávdegotti evttohus). Govvádus lea gáržiduvvon árbevirolaš guolástusealáhussii, mii mearkkaša ahte mearradoallu/guollebiebman ii leat mielde.

²⁸ Geahča omd. Otterstad 1994.

2007:s Riddoguolástuslávdegoddi ovddidii evttohusas *Vuoigatvuohta bivdit ábis olggobealde Finnmarkku* (NAČ 2005: 8). Statistalaš govvádusa vuodđun gulastanealáhusa ovdáneami birra oppalačcat ja mearrasámi ássanguovlluin leat logut čohkkejuvvon 2005 rádjai. Das oaivvildedje ahte mearrasámi ássanguovlluin leat sihke guolásteddjiid ja fatnasiid lohku sakka njiedjan, ja maiddái olmmošlohu lea njiedjan. Negatiiva ovdáneapmi mii govviduvvo evttohusas lea joatkán, ja lea garraset eanas SUF-suohkaniin riddo- ja vuotnaguovlluin.

Vuolábealde ovdanbiddjoit logut mat čájehit ovdáneami gaskal 1990 ja 2008 soames riddo-ja vuotnasuohkaniin Finnmárkkus, Romssas ja Nordlánddas – ráddjejuvvon daid suohkaniidda mat ollásit gullet SUF-guvlui.²⁹ Vai sáhttá buohtastahttit váldojít mielde soames gaskamearálaš logut olles riikkas, ja Møre ja Romsdalas; fylka mii NAČ 2008: 5 (Riddoguolástuslávdegotti evttohusa) rihkku dan ovdáneami mii lea guolásteddjiid lohku dadistaga njiedjá.

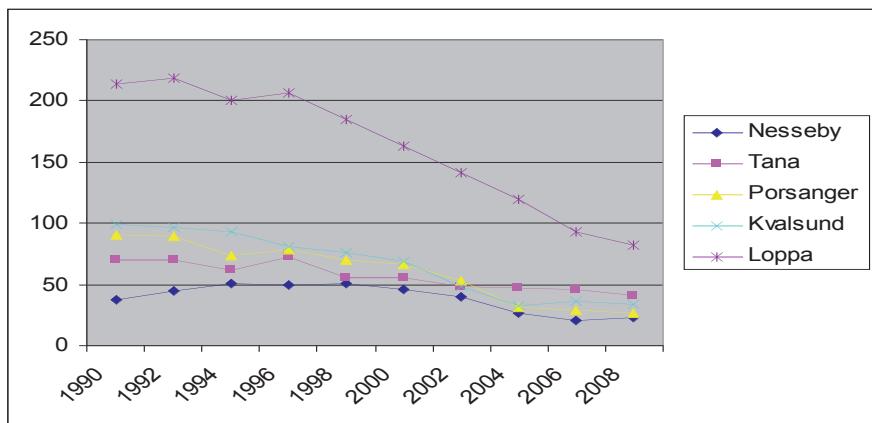
3.5.1 Hárvelohkosaš guolásteaddjit

Nu movt juo namuhuvvon de ledje 2008 sullii 12 900 logahahkii čálihuvvon guolásteaddjit Norggas. Dain ledje 2 600 guolásteaddji geain guollebivdu lei oalgge-fitnu ja 10 300 geain guolásteapmi lei válđofitnu. Oppalaš guolásteddjiid lohku lei njiedjan olles 53 proseanttain 1990 rájes. Eanemusat njiejai oalgefitno-guolásteddjiid lohku (63 proseanta). Válđofitno guolásteddjiid lohku njiejai 50% seamma áigodagas.

Golbma čuovvovaš figuvrra govvidit ovdáneami mii lea guolásteddjiid lohki oktiibuot, válđofitnoguolásteaddjit ja oalgefitnoguolásteaddjit dihto SUF-suohkaniin Finnmárkkus gaskal 1990 ja 2008.

²⁹ Gávdni statistikhka ii daga vejolažan čájehit ja buohtastahttit ovdáneami guhkit áiggi badjel olles SUF-guovllus oktiibuot ja suohkandásis. Dat govvádus lea ráddjejuvvon suohkaniidda mat ollásit gullet SUF-guovllu vuollái.

**Figuvra 3.15 Guolásteddjiid lohku válljejuvvon SUF-suohkaniin Finnmarkus
1990-2008³⁰**

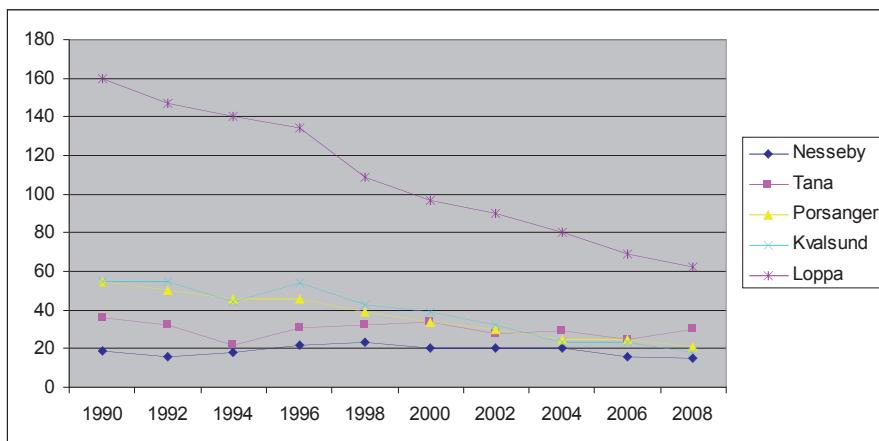

Válljejuvvon SUF-suohkaniid gaskkas lea guolásteddjiid lohku eanemusat njiedjan Porsáŋggus. 1990:s ledje dán suohkanis 91 registrerejuvvon guolásteaddji. 2008:s lei lohki njiedjan 27 rádjai. Dát mearkkaša ahte lohku lea njiedjan 70 proseanttain. Maiddái Fálesnuoris ja Láhppis lea guolásteddjiid lohku njiedjan badjel beliin gaskal 1990 ja 2008. Fálesnuoris njiejai 66% ja Láhppis 62%. Unnimusat njiejai guolásteddjiid lohku Unjárggas ja Deanus, 39 ja 41 proseanttain.

Čilgemis duogáža erohusaide guolásteddjiid logu rievdamis iešguđet suohkanis, de leat máŋga beali máid ferte árvvoštallat. Guollenáli dilli lea dieđusge dehálaš faktor. Ovdamearkka dihte lea Porsáŋgguvuotna govviduvvon guoleheapmin 2000-logu álggu rájes, ja leage Porsáŋggus gos guolásteddjiidlohu eanemusat lea njiedjan. Eará faktorat mat sahttet váikkuhit leat eará ekologalaš rievdadusat (omd. njuorjjonáli ja gáranasruittuid lohku lassanan ja ođđa šlájat leavvan, nugomat gonagasreabbá), bivdominsttar oktiibuot juohke ovttaskas suohkanis, vuovdinvejolašvuodat ja movt suohkan ja eará almmolaš eiseválddit lágidit vejolašvuodaid guolastan ealáhussii.

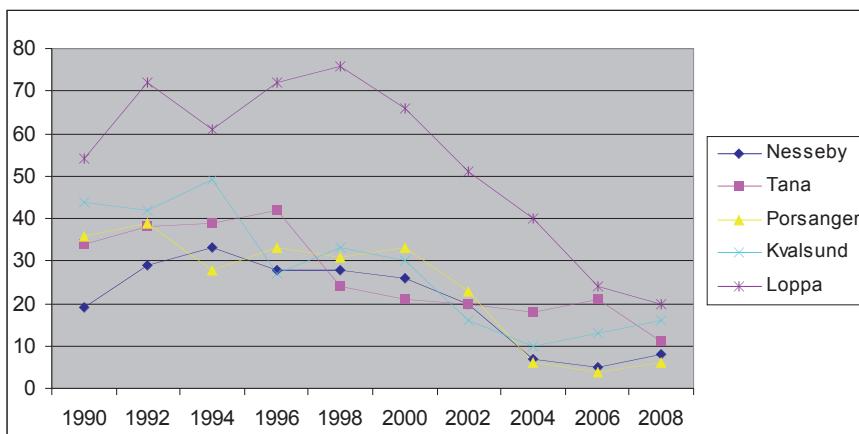
³⁰ Figuvrra vuoddun lea guolásteaddjit lohku geain guolásteapmi lea juogo válđo- dahje oalgealáhussan vižžojuvvon Guolástusdirektoráhta guolásteaddjilogahaga dieđuin. Guokte čuovvovaš figuvrrat čájehit guolásteddjiid logu goappáge kategorijas.

Figuvra 3.16 Váldoealáhusguolásteaddjit válljejuvvon SUF-suohkaniin Finnmarkkus 1990-2008

Nu movt dás oaidnit de váldosodju lea ahte váldoealáhusguolásteddjiid lohku njiedjá, muhto oaidnit maid ahte dáid suohkaniin lea iešguđetlágan ovdáneapmi. Seamma dili oaidnit oalgealáhus guolásteddjiid ektui, nu movt čuovvovaš figuvra čajeha.

Figuvra 3.17 Oalgealáhusguolásteaddjit soames suohkaniin Finnmarkkus gaskal 1990-2008

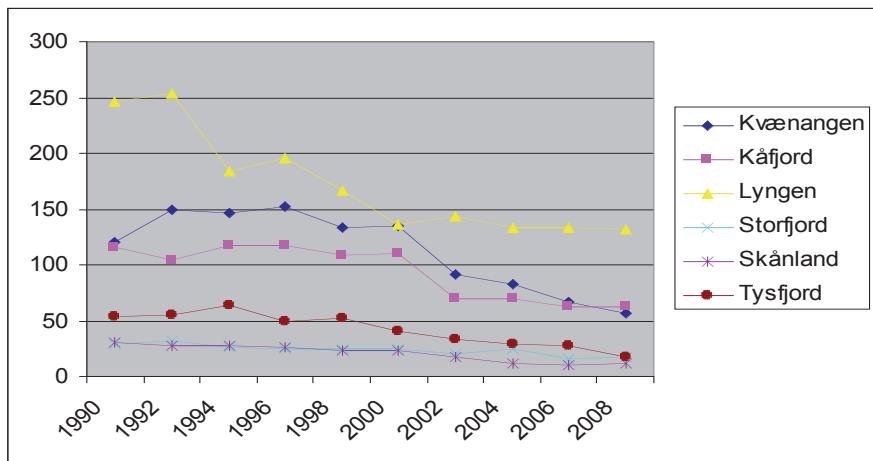

Guolásteddjiidlohu Porsánggus lea njiedjan nu movt juo leat namuhan (70 proseanttain). Doppe leat oalgealáhusguolásteddjiid lohku njiedjan olles 83% 1990 rájes gitta 2005rádjai, ja váldoealáhusguolásteddjiid lohku ges 62%. Vástideaddji logut Fálesnuoris lea 64 ja 67 proseanta. Láhppis ledje jagi 2008 63% unnit guolásteaddjit geain guolásteapmi lei váldoealáhussan 1990 ektui, ja oalgealáhusguolásteddjiid lohku njiejai 61% – vuollegeabbo go Porsánggus. Deanus ja Unjárggas ii leat seamma negatiiva ovdáneapmi go dain namuhuvvon suohkaniin, muhto guolásteddjiidlogu njiedjan lea allat dáppe nai. Jagi 2008

ledje Deanus 62% unnit oalgeealáhus-guolásteddjiid ja 17% váldoealáhusvuolásteaddjit go mat ledje 1990:s, ja guolásteddjiid logu niedjan Unjárggas 58 ja 22 proseanta.

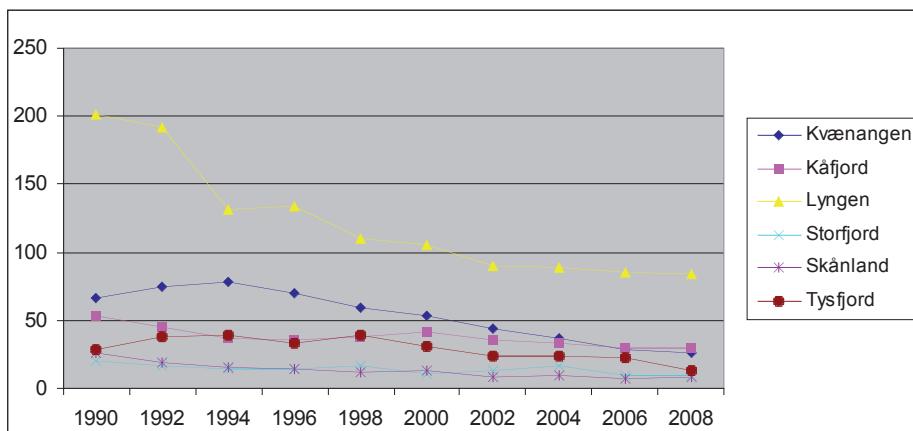
Seamma ovdáneapmi guolásteddjiid logu ektui lea maiddái riddo-/vuotnasuohkaniin Romssas ja Nordlánndas. Ovdáneapmi dáid fylkkaid SUF-suohkaniin govviduvvo figuvrrain vuolábealde.

Figuvra 3.18 Guolásteddjiidloku oktiibuot válljejuvvon SUF-suohkaniin Romssas ja Nordlánndas 1990-2008 áigodagas

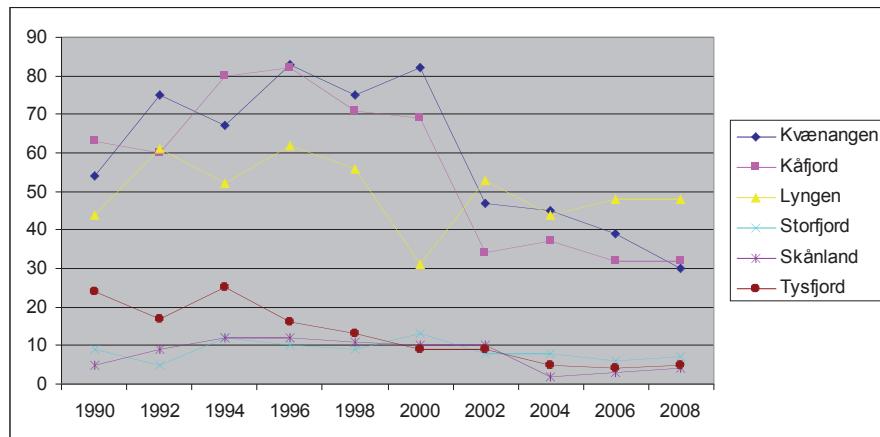
Válljejuvvon Romssa-beale SUF-suohkaniid gaskkas de Skánáhis guolásteddjiid lohku eanemusat njiejai 1990-2008 rádjai, mii mearkkaša ahte lohku njiejai 61%. Návuonas dán áigodagas guolásteddjiid lohku njiejai beliin (-53 proseanta), ja eará SUF-suohkaniin Davvi-Romssas eai njiedjan seamma ollu: Ivgus-46, Omasvuonas-41 ja Gáivuonas-40 proseanttain. Divttasuonas Nordlánndas guolásteddjiid lohku niejai 66% lagi 1990 rájes gitta 2008 rádjai.

Figuvra 3.19 Guolásteddjiid lohku geain guolásteapmi lei váldoealáhussan válljejuvvon suohkaniin Romssas ja Nordlánndas gaskal 1990-2008.

Válljejuvvon Romssa-suohkaniin leat váldoealáhusguolásteddjiid lohku njiedjan gaskal 43 ja 69 proseanttain 1990 rájes gitta 2008 rádjai. Unnimusat njiedjan lei Ivgus ja stuorimus Skánihis. Daid eará suohkaniin guolásteddjiid lohki njiejai gaskal 50 ja 61 proseanttain.³¹

Figuvra 3.20 Guolásteddjiid lohku geain guolásteapmi lei oalgealáhus válljejuvvon suohkaniin Romssas ja Nordlánndas 1990-2008

Figuvra 3.17 čájeha stuora rievdadusaid oalgeguolásteddjiid logus gitta 2000-logu álggu rádjai. Soames rievdadusat sáhttet leat dáhpáhuvvan danin go registrerenvierut lea rievdan.³²

3.5.2 Lassáneaddji gaskamearálaš ahki guolásteddjiin

Guolásteddjiid gaskamearálaš ahki lassána. NAČ 2008: 5 buohtastahtá ahkejuogu Finnmarkkus jagi 2006:s vástideaddji loguiguin riikkas oppalaččat ja Romssa, Nordlánnda ja Møre og Romsdal ektui (s. 210-211). Riikadásis jagi 1984:s 26 proseanta guolásteddjiin ledje 30 jagi dahje nuorabut, vástideaddji logut jagi 2006:s lei 17 proseanta. Guolásteddjiid lohku

³¹ Logut válljejuvvon suohkaniid mielde, geahča 3. mildosa.

³² NAČ 2008: 5 mielde sáhttet eavttut man mielde oažžut fatnasa čálihuvvot fanaslogahahkii válikkuhit sihke fanas ja guolásteddjiid lohkui. Logahaga fatnasat main ii leat leamašan sálaš majimus golmma jagis, sihkkjuvvojat logahagas. 2004 rájes lea maid mearriduvvon logahahkii čálihandivat. Guolásteddjiid lohku geain guolásteapmi lei oalgealáhus válljejuvvon suohkaniin Romssas ja Nordlánndas 1990-2008. Dáid rievdadusaid šaddá maiddái vuhtiiváldit go árvvoštallá guolásteddjiid ja fatnasiid logu njiedjan. Nuppi bealis sáhttá dat ahte šaddá sihkkut”árjjahis fatnasiid” mearkalogahagas lea unnit guolásteddjiid lohku geain guolásteapmi lei oalgealáhus válljejuvvon suohkaniin Romssas ja Nordlánndas 1990-2008.

geat leat badjel 60 lagi lea seamma áigodagas lassánan, 26% rájes 36 prosentii. Finnmárkkus ledje unnimus guolásteaddjít geain ahki lei gaskal 20 ja 30 lagi (vuolil 10 proseanta), ja Møre og Romsdalas ledje eanemus guolásteaddjin dán ahkejoavkkus (20 proseanta). Nuorra guolásteddjiid lohku lea dássedit njiedjan dán fylkkas.³³ Ahkejoavkkus 50+ lei dilli nuppeládj. Dás lei Finnmárku bajimusas ja Møre ja Romsdal vuolimusas.

Ovdáneapmi ahkejuogu ektui soames SUF-suohkaniin áigodagas 1990-2008: Porsáñggus guolásteddjiid lohki njiejai buot eanemusat Finnmárkkus válljejuvvon SUF-suohkaniid gaskkas, lohku njiejai olles 70 proseanttain. Vuolil 30 jahkásaš guolásteddjiid lohku ii leat bájlo obage rievdan 1990 - 2008 rádjai (1990: 18% ja 2008: 19 proseanta), ja badjel 60 jahkásaš guolásteddjiid lohku unnui beliin seamma áigodagas –30proseantas 15 prosentii.

1990 rájes gitta 2008 rádjai guolásteddjiid lohku unnimusat njiejai Gáivuonas Romssas (40 proseanttain). Dáppé ahkejuohku logut veaháš earránit Porsáñggus loguin. Vuolil 30 jahkásaš guolásteddjiid lohku njiejai 18 proseantas 10 prosentii, ja badjel 60 jahkásaš guolásteddjiid lohku lassáni 33 proseantas 35 prosentii. Divttasuonas Nordlánnddas lei sullásash ovdáneapmi: vuolil 30 jahkásaš guolásteddjiid lohku niejai 26 proseantas 16 prosentii, ja badjel 60 jahkásaš guolásteddjiid lohku lassáni 16 proseantas 22 prosentii.

Mii oaidnit maiddái ovdáneapmi ahkejuogu hárrái guolásteddjiid gaskkas sáhttá lea iešgudetlágan suohkaniin main buohkain guolásteddjiid lohku njiedjá. Vejolaš duogáš dasa ahte dilli lea earaláganin Porsáñggus Gáivuona ja Divttasuona ektui sáhttá leat ahte Porsáñggus lea vejolašvuhta doaimmahit guolásteami oalgeealáhussan sakka njiedjan, danin go bivdu dál doaimmahuvvo vuona olggumus oasis ja guovlluin olggobalde vuona, mii gáibida stutorit fatnasiid go dat máid oasseáiggebivdit dábálaččat geavahit.

3.5.3 Hárvelohkosaš fatnasat ja smávit fatnasiid lohku eanemusat njiedjan

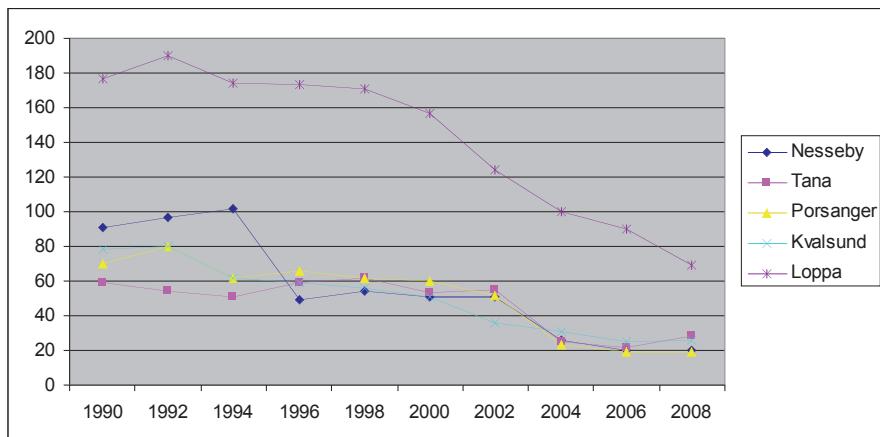
Registrejuvvon guolástusfatnasiid lohku njiedjan riikkadásis 17 391 fatnasis lagi 1990:s 6790 fatnasiid lagi 2008:s mearkkaša 61% njiedjama. Finnmárkkus, Romssas, Nordlánnddas lea njiedjan 48, 64 ja 59%.³⁴ NAČ 2008: 5 mielde lea vuosttažettiin smávit fatnasiid lohku mii njiedjá, sihke Finnmárkkus ja eará fylkkain. Badjel 15 mehtera fatnasiid lohku lea oalle rievddatkeahattá, gaskal 10 ja 15 mehtera guhkkodaga fatnasiid lohku lassána veaháš, ja vuolil 10 mehtera guhkkosaš fatnasiid lohku lea beliin unnon, ja eanemusat njiedjan manjil lagi 2000. Riikkadásis lea fatnasiid lohku njiedjan 52proseanttain dán áigodagas.

³³ Geahča figuvrra 7.1 s. 211 NAČ 2008: 5:s.

³⁴ Riddoguolástuslávdegotti evttohus (NAČ 2008: 5) buohtastahtá fanasstruktuvrra rievdamá gaskal Finnmárkku ja Møre ja Romsdalas. Goappaš fylkkain lea fatnasiid lohku njiedjan unnit go eará fylkkain. Møre ja Romsdal ledje 2005:s mealgat eanet guolásteaddjít go Finnmárkkus, ja hárvelohkosaš fatnasat. Dát govvida eará oli guolásteamis, namalassii ahte Finnmárkkus guolásteaddjí mealgat eanet iešheanaláš guolásteaddjít iežaset fatnasiin go dan máid Møre ja Romsdal guolásteaddjít leat. Møre ja Romsdalas leat 3,4 guolásteaddjí juohke fatnasa nammii, ja Finnmárkkus ges 1,3 guolásteaddjí juohke fatnasa nammii (s. x).

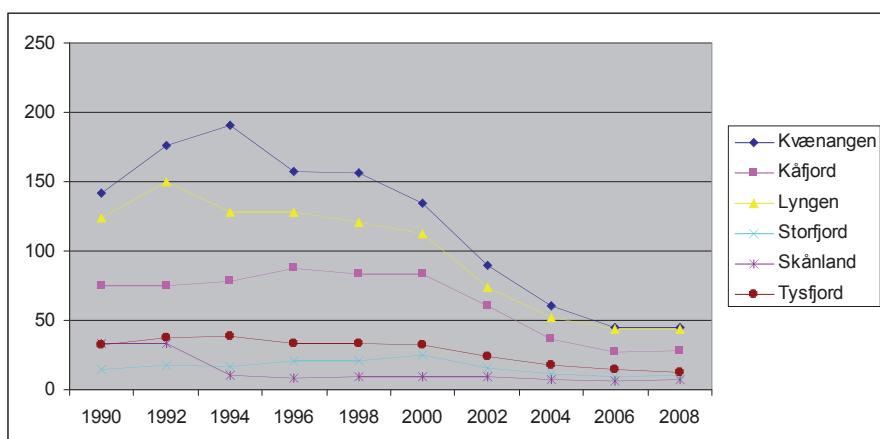
Guokte čuovvovaš figuvrrat govvitit registrerejuvvo fatnasiid logu ovdáneami soames válljejuvvo SUF-suohkaniin, Finnmarkkus ja Romssas ja Nordlánnddas gaskal 1990 ja 2008.

Figuvra 3.21 Registrerejuvvo fatnasiid lohku soames SUF-suohkaniin Finnmarkkus 1990 – 2008 rádjai.

Guolástusfatnasiid logu niedjan lea leamašan stuorit válljejuvvo SUF-suohkaniin go Finnmarkku fylkkas oktiibuot (48 proseanta). Deanus fatnasiid lohki njiejai unnimusat – 53 proseanta. Unjárga lea fanaslogu njiedjama dáfus heajumus go fatnasiid lohku njiejai 78 proseanttain. Porsánggus maiddái fatnasiid lohku njiejai badjel 70 proseanttain (-73), Ja Láhppis ja Fálesnuoris fatnasiid lohku njiejai 61 ja 67% seamma áigodagas.

Figuvra 3.22 Registrerejuvvo fatnasiid lohku soames SUF-suohkaniin Romssas ja Nordlánnddas 1990-2008

SUF-suohkaniin Gáivuonas, Ivgus ja Omasvuonas fatnasiid lohki njiejai gaskal 63 ja 68 proseanttain 1990 rájes gitta 2008 rádjai. Omasvuona suohkan, njealját Davvi-Romssa

suhkan mii gullá SUF-guvlui, earránií eará suohkaniin go fatnasiid lohku “dušše” njiejai 33%. Skániid suohkan fas earret eará suohkaniin go fatnasiid lohku njiejai mealgat eanet go namuhuvvon suohkaniin – olles 79 proseanttain. Divttasuonas fatnasiid lohku njiejai 63 proseanttain. Gaskamearálažjan njiejaid fatnasiid lohku Romssas ja Nordlánddas 64 ja 63 proseanttain.

3.5.4 Hárvelohkosaš bovdoearit

Jagi 1990:s álgaghuvvui odđa regulerenvuogádat danin go dalle ja dalá resursaváilli dihte dillí árvvoštaljojuvvui suorggahahti roassun dorskeguolásteapmái. Dát odđa vuogádat – mii gohčojuvvui fanasearrin – mearkkašii bivdoearri (ja nu vuogatvuhta bivdit) juhkkojuvvui viissi eavttuid vuodul. Váldoulbmiliin lei dáhkidot doarvái stuorra eriid sidjiide geaid árvvoštallet eanemus sorjavaččat dorskebivdui. Sorjavašvuhta árvvoštaljojuvvui manjimus golmma jagiid bivdojuvvon dorskehivvodaga mielde ovdal go dát odđa vuogádat mearriduvvui. Mánga smávva guolásteaddjí geat eai bivdán nu stuora hivvodaga eai ollášuhhttán dáid eavttuid, ja danin eai ožzon ng. fanaseriid (manjjil gohčoduvvón joavku-I). Okta duogážiin dasa go ledje vuollegris sálašsturrodagat daid golmma vuodđojagiin lei njuorjjomárran máŋgga vuonain Finnmárkkus.

Smávvaguolásteddjíide dát odđa ortnet dagahii negatiiva váikkuhusaid. Dábálaš vuotnasuohkaniin nugomat Fálesnuoris, Unjárggas, Porsánggus, Mátta-Várjjagis ja Deanus eai lean beare galle guolásteaddjin geain lei fanasearri lagi 1990:s, ja earret Unjárggas de leat massán bivdoeriid das rájes. Eará vuotnaguovllut– Áltá, Davvisiida ja Láhppi – 1990 juogadeapmi šattai buorrin. Buot dát suohkanat ledje massán ollu eriid gaskal 1990 ja 2006 (NAČ 2008: 5).

Bajábealde namuhuvvon NAČ deattuhii odđa regulerenvuogádagá väikkahuhusaid vuogatvuodaide ja rekruttemii. Dađistaga ovdánahttojuvvui márkan eriid gávppašeami várás, mii mearkkašii oiddu daidda geat ledje ožzon nuvttá eriid, ja daidda geain lei kapitála alcceaseaset hákhat dákkár oassálastinlobi. Nu movt Riddoguolástslávdegoddi cealká: ”šattai divraset ja váddáset beassat guolástusealáhussii, ja riddo- ja vuotnaássiin ii lean diehtelas bivdin vuogatvuhta” (s.221).

3.6 Čoahkkáigeassu

Boazodoallu

Sámi boazodoalus lea gaskamearálaččat siidaosiid lohku njiedjan 18 proseanttain 1990-2008 áigodagas. Boazologu rievdan 1980 rájes čájeha stuora molsašumiid. 1980 rájes, dalle go sámi boazodoalu boazolohku lei vuollegaš otná ektui, de boazolohku lea lassánan 41 proseant. 1990 rájes – mii mearkkaša jahki go boazolohku lei allat – lea lassáneapmi leamašan 3 proseanta. Gaskamearálaš boazolohku juohke siidoasi nammii lea lassánan 25 proseanttain dán seamma áigodagas. Meroštaljojuvvon jahkebarggu sámi boazodoalu lea njiedjan 16 proseanttain, muhto olbmuid lohku juohke siidoasis lea lassánan 13 proseanttain.

Eanandoallu

Stuorimus rievdadus eanandoalus SUF-guovllus majimus logijagis lea ah te dálloodoaluid lohkui lea njedjan. 1989 gitta 2005 rádjai lea lohku njedjan 59%, mii mearkkaša 12 proseanta eanet go riikka gaskamearri. Smávva doaluid lohku lea eanemusat njedjan. Sturrodatšlájas ‘vuolil 50 dehkar’ ja gaskal 50-99 dehkar lea lohku njedjan 92 ja 71 proseanttain gaskal 1989 ja 2005. Lea dušše eanandoaluin main sturrodat lea ‘200 dehkar ja stuorit’ main lohku lea lassánan (duppastalon) seamma áigodagas.

Mis eai leat logut mat duoðaštivčii ovdáneami bargiid logu ektui eanandoalus SUF-guovllus. Muhto registrerejuvvon bargoárja eanandoallo- ja gilvvagárdedoaimmas (mearkkašahti šláđa bargiidlogu hárrai) lea njedjan buot golmma davimus fylkkain 1998-1999 rájes gitte 2006 rádjai, mii mearkkaša sullii seamma stuora njedjama (gaskal 23 ja 30 proseanta) SUF-guovllus bargoárja hárrai eanandoalu siskkobéalde.

Guolásteapmi

Guolástusealáhus SUF-suohkaniin (ráddjejuvvon suohkaniidda mat ollásit gullet SUF-guvlui) lea sakka unnon gaskal 1990 ja 2008. Eanas dán suohkaniin lea guolásteddjiid lohku njedjan gaskal 50 ja 60 proseanttain. Seamma dáhpáhuvvá maiddái guolásteddjiid logu ektui SUF-suohkaniin Romssas ja Nordlánddas. Válljejuvvon SUF-suohkaniin dáid fylkkain de guolásteddjiid lohku njiejai gaskal 40 ja 60% 1990 rájes gitte 2008 rádjai. Riikkadásis guolásteddjiid lohku njiejai seamma áigodagas 53 proseanttain.

Registrerejuvvon guolástusfatnasiid logu njedjan seamma áigodagas riikkadásis lea 61 proseanta. Smávit fatnasiid lohku lea eanemusat njedjan. Válljejuvvon SUF-suohkaniin Finnmarkkus lea fatnasiid lohku njedjan gaskal 53 ja 78 proseanttain. Dán suohkaniin lea fatnasiid lohku eanet go muđui fylkkas oktiibout (48 proseanttain).

Eanas válljejuvvon SUF-suohkaniin Romssas ja Nordlánddas fatnasiid lohku njiejai gaskal 63 ja 68% 1990 gitte 2008 rádjai. Guokte suohkana ledje earenoamážat njedjama hárrai, Skániid suohkanis gos fatnasiid lohku njiejai 33%, ja Skániid gos lohku njiejai olles 79%. Gaskamearalaš fatnasiid logu njedjan Romssa ja Nordlánnda fylkkain lei 64 ja 63%.

Eará momeantat main lea mearkkašupmi vuodđoealáhusaid bargosajiide

Logut bajábealde čájehit earret eará ah te bargiidlohu vuodđoealáhusain sámi ássanguovlluin, nugomat boazodoalus, eanandoalus ja guolásteamis majimus logijagiid lea njedjan. Dáid ealáhusaid mearkkašupmi bargosajiide sámi ássanguovlluin ii boade oidsii dušše das máid gohčoda ealáhusaid vuodđobuvttadeamis, muhto maiddái nállašuhttimis, márkanfievrrideamis, gávppašeamis og turisma oktavuodas. Lassi dasa dát ealáhusat lea vuodđun oallu daid bargosajiide mat lea ásahuvvón almmolaš hálddahuśain.

Čoahkkáigeasus leat čujuhan gaskamearalaš loguide juohke ovttaskas ealáhusain. Muhto nu movt muđui namuhuvvón kápihtalis de leat stuora erohusat geográfalaš guovlluid gaskkas ovdáneami hárrai sihke boazodoalus, eanandoalus ja guolásteamis. Sámi ealáhusstatistihka sahtta lea ávkkáalaš reaidun ladastallamis erohusaid duogáža, ja maiddái árvvoštallat oppalaš váikkuhusaid mágga ealáhussan dihto geográfalaš guovllus. (Dát sahtta guoskat sihke ekonomalaš, kultuvrralaš ja kultuvrralaš rievdadusaide).

Árvvoštallamis sihke sivaid ja váikkuhusaid sahtta leat heivvolazjan mielde váldit loguid guhkit áigi badjel go dušše 1990, mii lea sámi statistihka vuolggasadjí.

3.7 Viidáset ovdánahttimis sámi ealáhusstatistikhka

Bargamis sámi statistikhkain lea buori muddui buoridan vejolašvuodaid ovdanbidjat statisttalaš govvádusaid dan ovdáneamis mii sámi ássanguovlluin lea leamašan. Viidáset ovdánahttimis dán statistikhkisuorggi sáhttá leat dárbašlažjan árvvoštallat addá go statistikhka doarvái buori dieđuid dehálaš beliid birra juuhke ealáhusas, vejolašvuodaid čuovvut ovddidanhámiid guhkit áiggi badjel ja doarvái áigi árvvoštallat-siskkálidasat ovttta ealáhusas go lea sáhka áigodagas ja geográfalaš guovlluin, muhto maiddái iešgudet ealáhusaid gaskkas. Sohkabealviidotat gullá maiddái dákkár árvvoštallamii. Lea earenoamážiid dárbun gávdnat loguid mat oainnusindahket nissonolbmuid bargoárjja vuodđoealáhusain eanet ja buorebut go máid otná statistikhka dahká.

3.7.1 Lotnolasealáhusaid statistikhka?

Ovdamearkan das mii lea dehálaš bealli sámi guovluid lotnolasealáhusain lea ahte áinnas dárbašuvvojtit eanet dieđut lotnolasealáhusaid birra. Nu movt juo lea namuhuvvon lea iešgudetlágan lotnolasealáhus heiveheamit ain dábálačha sámi ássanguovlluin. Statistikhka mii earenoamážiid čájehivčii ovdáneami dákkár heivehemii gal ii gávdno. Viidáset ovdánahttimis sámi statistikhka de lea sávahahhti ahte dát bealli čielgaseappot ovdanboahatá – áinnas sierra šláđjan. Dan oktavuodas sáhttá leat heivvolažjan árvvoštallat movt dehálaš lotnolas-dagaldagaid nugomat meahcásteami ja duoji, maid dábálaččat doaimmaha bohtalasat eará ealáhusaiguin, sáhttá dagahit oinnolažjan dábálaš ealáhusstatistikhkas.

Lea maiddái dárbašlaš oažžut olámuddui ovdáneami loguid mii čájehivčii movt dáid ealáhusaid ealáhusdolliid lohku ovdána, ja movt dietnasat dábálaš bálkábarggus lea oassin dállodoalu oppalaš ekonomijas, ovdamearkka dihte ahte nubbi bargá vuodđoealáhusas ja nubbi dábálaš bálkábarggus. Dás sáhttá boazodoalloháldahusa statistikhka geavahuvvot ovdamearkan. Dat čájeha dietnasiid eará surrgiid ja eará ealáhusdoaimmas mas lea váikkahuus boazodoalu ekonomijii, ja ahte leat eanas nissonolbmot geain leat dákkár dietnasat.

3.7.2 Logut vuodđun buohastahttiidda

Árvvoštallamis ovddidanhámiid de lea dárbun ahte leat logut sihke oanehat ja guhkit áigodagas čohkkejuvvon. Omd. ealáhusfáddá SSB *historjjálaš statistikhka* (<http://www.ssb.no/emner/10/04/>). Maiddái sámi ássanguovlluid ektui de lea dárbbalaš ahte leat logut iešgudet áigodagai. 1990 sámi statistikhka vuolggasadjin lea heivvolaš danin go Sámediggi das rájes lea doaibman. Muhto livčii maid sávahahhti ahte leat guhkit áigodagat, omd. 1970-logu rájes, ja áinnas eanas áiggi maŋŋil soahteáiggi.³⁵ Vuogas áigodatšláđja sáhttá

³⁵ Nuppi málmmisoahti lei nu go diehtit čielga áigge-earrun servodatovdáneami ja

riemdat nuppi ealáhusas nubbái, ja lea sorjavaš dasa ahte gávdno relevánta statistikhka juohke ealáhusas .

Buohastahttimiid oktavuođas, sahttá SUF-guovllu ektui leat áigeguovdilin buohastahttit ránnjáguovlluid ektui (dat guovllut suohkanis mat eai leat gullevačča SUF-guvlui), muhto maiddái buohastahttit ovdánemiin suohkan-, fylkka- ja riikkadásis. Dáinna ii leat ulbmil ovdánahattit odđa statistikhka buot oktavuođade, muhto dagahit ahte gávdni statistikhka sahttá geavahuvvot sámi oktavuođas (omd. buohastahttimis SUF-loguid).

Nu movt čujuhuvvon vuosttaš raporttas (raporta 1) de sahttá čujuhit moanaid positiiva ovddánemiide sámiid ássanguovlluin, muhto gos leat stuora molsašumi. Mii čujuheimmet majimus stuuradiggediedáhhussii norgga sámepolitihka birra (2008) mii čujuhii positiiva ovddidanhámiide, muhto maiddái ahte ollu sápmelaččaide árbevirolaš sámi ássanguovlluin riekte- ja politihkkaovdáneapmi norgga sápmelaččaid várás ii boade ávkin. Dát čájeha ahte lea dehálaš buohastahttit iešguđet sámi ássanguovlluid, sihke ovddidanhámiid ja valljodagaid juogadeames iešguđet sámi ássanguovlluid gaskkas (omd. juogadeames SUF-ruđaid).

3.7.3 Viiddideames sámi ealáhusstatistikhka?

Statistalaš ávdnasat leat lađastallamiidda, plánema ja politihkahábmema guovddás veahkkeneavvut. Statistikhka mii lea dán kápihttalva vuodđun, dagaha vuosttažettiin vuodu ovddidanhámiid govvidit. Dákkár govvideamit sáhttet lea vuoddun gažaldagaide navdosiidda ja oktavuođaid birra, muhto dárkilaččaide lađastallan vuodđoealáhusain de dárbbasuvvo eanet máhtolašvuhta moanaid surgiin. Omd. dán kápihttalva logut čájehit ahte bargiid lohku sámi ássanguovlluid vuodđoealáhusain lea njiedjan. Muhto duogázis njiedjamiidda lea máŋga ja iešguđetláganat, mii mearkkaša ollu hástalusaid go galgá geavahut loguid ealáhusovdáneami lađastallama oktavuođas. Unnit bargit ovttia ealáhusas sahttá čilget sihke oktagaslaččaid válljemien ja válljema rámm Maeavttuigun – mas juste dan ealáhusas bargat molssaevttolaš ealáhusgeaidnun lea guovddážis. Danin dárbbasat eanet máhtolašvuhta ja dieđuid oktagaslaččaid válljema birra, ja maiddái iešguđetlágan rámm Maeavttuid maiddái.

Rámm Maeavttut vuodđoealáhusaid várás leat vuosttažettiin luonduvalljodagat ja eatnamat ja movt daid hálddašit, vuogatvuodat ja vuogatvuodajuohku ja viiddis gelbbolašvuhta (sihke ealáhusdolliid ja almmolaš eiseválldiid máhtolašvuhta). Maiddái olbmuid lohku geain lea beroštupmi ja vejolašvuhta álgit juste dan ealáhussii lea maiddái m rámm Maeavttu ektui. Oainnusindahkamis iešguđet rámm Maeavttuid sámi statistikhka oktavuođas lea dehálaš go galgá árvvoštallat ovddidanhámiid, ja maiddái árvvoštallamis iešguđetlágan árjašlájaid oktavuođas.

Maiddái dárbbasuvvojut vuodđodieđut sihke mihtomeriid ektui dan ektui máid sahttá gohčodit árjadagaldahkan (omd.- bisteavaš dahje sierranas juolludeamit) vuodđoealáhusain. Árjadagaldat sáhttet leat juogo riikkaidgaskasaš vuoruheamit (omd. davviguovllu-vuoruheapmi ja guovlopolitihkalaš vuoruheamit) ja sámepolitihkalaš, fylkkasuohkanlaš ja suohkanlaš vuoruheamit. Maiddái eaktodáhtolaš organisašuvnnaid ja ovttaskas olbmuid ángirušsan lea oassi dákkár oktavuođas. Maiddái lea dárburun earret diehtit resursageavaheami ja –ávkkástallama birra mas leat váikkuhusat vuodđoealáhusaide. Dát guoská earenoamážiid

politihkahábmema dáfus, ja earenoamážiid daid guovlluin gos vásihedje evakuerema ja boaldima (Finnmárku ja Davvi-Romsa).

daid guovlluide mat leat guovddážis resursaávkkástallama oktavuodas, nu movt davviguovlluin odne.

Sámiid sajádahkan sihke guovlu- ja ravidaguovllu álbmogiin ja minoritehtan ja álgoálbmogiin váikkuhit rámmaeavttuid ealáhusaide várás sámi ássanguovlluin. Dát mearkkaša ahte sihke dábálaš bire- ja ealáhuspolithkka mii lea earenoamáš relevánta guovlluide ja riekteovdáneapmái ja politihkkahábmen sápmelačaid várás minoritehtan ja álgoálbmogiin sáhttá sakka váikkuhit ealáhusovdáneami dáin guovlluin.

Riekteovdáneapmi sihke minoritehta- ja álgoálbmogiin ja birasriekti jáhkrimis dagaha eanet dárbbasha statistikhka álgoálbmogiid ja minoritehtaid ássanguovlluid birra- earret eará guovlluid viidodaga ja luonduvalljodagaid ávkkástallama birra, ja maiddái resursaguovlluid dili birra. Riekteovdáneapmi mii mearkkaša lassáneaddji váikkuhanfámu sáhttá maiddái dagahit eará mihtomeriid ja davviguovlluid govdalastima, ja nu dagahit dárbbashažjan ahte gávdno guovlluvuodustuvvon statistikhka. Birasrievtti oktavuodas leat ovdánahttojuvvon odđa hálddašandábit sihke riikkaidgaskasaš ja našunála dásis. Čadaheames ekovuogádathálddašeami bajtdási prinsihppan gáibida eanet máhtolašvuoda iešguđet ekovuogádagaid birra, dás maiddái máhtu statistikhkahámiid birra (ee. máddodatsturrodagaid ja -ávkkástallama).

Buot bajábealde namuhuvvon dagaldagain sáhttá lea mearkkašupmi sámi ealáhusstatistikhka viidáset ovdánahtima oktavuodas.

Juohke áidna vuodđoealáhusa ektui sáhttá leat vuogas digaštallat makkár árjadagaldagaid, resursageavaheami ja ávkkástallama mii sáhttá leat relevánta identifiseret ja oainnusindahkamis statistikhka oktavuodas – ovttas muđui eará statistikhka juohke ovttaskas ealáhusa várás. Sáhttá maiddái leat dárbbashažjan árvvoštallat makkár vuodđodieđuid sáhttá almmuhit mearkalugu hápmin.

Čujuhusat

Bargo- ja searvadahtindepartemeanta: *Sámepolitihkka* (St.died. nr. 28 (2007-2008)).

Finnmárku fylkkasuohkan: Finnmárku-statistihkka. <http://www fifo.no/finnstat/>

Guolástusdirektoráhta: Guolásteami statistihkka.
<http://www.fiskeridir.no/fiskeridir/statistikk/fiskeri>

Guolástus- ja riddodepartemeanta: *NAC 2008: 5 Vuoigatvuohta bivdit meara ábis olggobealde Finnmárku* (Riddoguolástuslázdegotti evttohus).

Otterstad, Oddmund (1994): "Norgga guolástusealáhus 1945 – 1992 rádjai: Maŋásgeahčastat loahpahuvvon birrajohtui". I: Otterstad, O. ja S. Jentoft (red.): *Leve kysten? Strandhogg i fiskeri-Norge*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Boazodoallohálddahus: *Boazodoalu resursarehketdoallu 2007 cuonjománu 1.beaivvi gitta 2008 njukčamánu 31.beaivvi boazodoallojagi resursarehketdoallu*.

---- Boazodoalu jagi 2000 oppalašrehketdoallu

---- Boazoealáhusa oppalašrehketdoallu. *2007 rehketdoallu 2008 bušeahhta*.

Statistalaš guovddášdoaimmahat: *Sámi statistihkka 2008*. <http://www.ssb.no/samer/>

----- 2008 luondduvalljodagat ja biras. Statistihka lađastallamat, gáhppálat nr. 102. Neahntagáhppálat: http://www.ssb.no/emner/01/sa_nrm/

Mielddus 1

Rievdadusat boazodoalus 1990-2008. Proseantalogut.

Boazodoallo-guovllut	Aktiiva siidaosiid logu rievdan	Olbumuid lohku juhke aktiiva siidaosis	Meroštallojuvvon jahkibargguid logu rievdan	Boazologu rievdan boazodoalloguovlluin	Boazologu rievdan juohke siida-oasis
Nuorta-Finnmárku	-15	16	-14	13	33
oarje-Finnmárku	-27	3	-26	-4	31
Romsa	-4	20	-4	6	10
Nordlánda	-8	52	2	23	34
Davvi-Trøndelaga	Rievddatkeahttá	42	-4	-2	-2
Lulli-Trøndelaga/Hedemárku	-9	17	-5	-15	-6
Sámi boazodoallu oktiibuot	-18	13	-15	3	25

Mielddus 2

Dállodoaluid lohku geavahuvvon eatnamiid (dehkar) SUF-guovlluin válgabiiriin davábealde Sáltoduoddara. 1989-2005. Proseantalogut.

	Oktiibuot	0-49 dehkar	55-99 dehkar	100-199 dehkar	200 dehkar Ja eanet
Norga	-47 %	-83 %	-59 %	-34 %	63 %
Davvi-Norga	-52	-89	-70	-42	124
SUF-guovlluin oktiibuot	-59	-92	-71	-26	114
SUF-guovllut válgabiiriin:³⁶					
Várjjat	-55	-90	-73	-56	32
Deatnu	-58	-96	-69	-43	25
Kárášjohka	-58	-100	-100	-52	21
Guovdageaidnu	-51	-100	-100	-50	60
Porsánju	-73	-100	-100	-48	189
Áltá/Fálesnuorri	-65	-93	-69	-21	58
Davvi-Romsa SUF	-57	-91	-74	4	426
Gaska-Romsa SUF	-72	-94	-70	11	100
Lulli-Romsa	-49	-92	-58	-10	215
Davvi Nordlánða	-30	-100	-100	20	600
Gaska Nordlánða	-45	-100	20	-100	700

³⁶ Dieđut dállodoaluid logu birra ee. 1989:s ja 2005:s dáin válgabiiriin, geahča tabealla 06839 Statistihkkabájku, fáttá sámit.

Mielddus 3

**Guolásteddjiid, fatnasiid ja olmmošlogu rievdan 1990–2008 (1990-2005 logut ruoðus).
Proseantalogut.**

	Guolásteaddjít oktiibuot	Oalge- ealáhus (A-bláðđi)	Váldoealáhus (B-bláðđi)	Fatnasat
Norga	-53 (-47)	-63 (-58)	-50 (-43)	-61
Finnmárku	-52 (-44)	-60 (-41)	-50 (-46)	-48 (-41)
Porsáŋgu	-74 (-67)	-83 (-75)	-62 (-56)	-73 (-73)
Deatnu	-39 (-43)	-62 (-53)	-17 (-31)	-53 (-63)
Unjárga	-39 (-39)	-58 (-68)	-22 (-11)	-78 (-77)
Láhppi	-62 (-48)	-63 (-30)	-61 (-54)	-61 (-48)
Fálesnuorri	-66 (-66)	-64 (-71)	-67 (-62)	-67 (-63)
Romsa:	-57 (-54)	-58 (-55)	-56 (-54)	-64 (-60)

Návuotna	-53 (-41)	-44 (-30)	-61 (49)	-68 (-63)
Gáivuotna	-47 (-47)	-49 (-48)	-43 (-45)	-63 (-60)
Ivgu	-54 (-56)	-36 (-36)	-58 (-60)	-65 (-64)
Omasvuotna	-32 (-32)	-22 (-33)	-50 (-45)	-33 (-33)
Skániid	-66 (-74)	-20 (-60)	-69 (-73)	-79 (-81)
Nordlánða	-53 (-47)	-64 (-59)	-45 (-36)	-59 (-52)
Divttasvuotna	-66 (-47)	-79 (-83)	-55 (-17)	-63 (-47)

4 Sámeiella mánáidgárddis ja skuvllas

Čoahkkáigeassu

Golmma jagis 2006 rájes 2009 rádjái njiejai lohku galle vuodđoskuvlaoahppis lei oahpahus Sámeigielas nubbingiellan 593 ohppiin. Dat mearkkaša ahte fága lea massan 29 % ohppiin dan golbma majemus jagis.

Seamma áigodagas njiejai sámi mánáidgárde lohku 67:s 60:i. Ollislaš lohku mánáin geat leat sámeigielat mánáidgárdefálaldagas, njiejai maiddái veaháš, lohku vuodđoskuvlaoahppiin geain lea Sámeiella vuosttašgiellan bisui relatiivalaš dássein áigodagas.

4.1 Statistihkka ja giellaplánen

Vai galgá sáhttit jođihit buori ja deaivilis almmolaš minoritehtagiellaplánema, de lea oppalačcat dehálaš ahte lea statistihkka das man galle bearraša dahje eankalolbmo geavahit dan dihto giela beaivválašgiellan, ja das man gallis muđui máhttet giela muhtun dásis. Viidásit lea dehálaš diehtit man hubmit leat, ja gos sii orrot.

Lihkostuvvan almmolaš giellaplánemii, maid leat jođihan mánggaid logiid jagiid Walesas Keltalaš giela kymriska ektui, lea vuodđun buorre statistihkka giellageavaheddjiin.³⁷ Manjnil go lohku gallis hupmet kymriska lea njiedjan mánggaid jagiid, de leat Walesas dál eanegat geat máhttet hupmat kymriska nuoramus buolvvas go váhnenbuolvvas. Dan bohtosa livče leamaš ollu váddásit oláhit almma buori statistihka haga duohta gielladilálašvuodđain.

Ii leat makkárge statistihkka das galle bearraša dahje eankalolbmo geavahit sámeigela beaivválašgiellan, dahje das gallis muđui hálddašit giela. Eatge dieđe maidege sihkkarit sámeigelagiid agi birra dahje gos sii áasset³⁸. Diet statistihkka váilevašvuohta lea stuora hehtehussan oažžumis deaivilis almmolaš giellaplánema sámegillii.

Sihkkaris statistihkka mii goitge lea, guoská sámegillii mánáidgárddis ja skuvladoaimmahagas. Go mii dán válđokapihtalis galgat ovdanbuktit statistihka sámeigielas servodagas, de fertet danne ráddjet dan mánáidgárdái ja skuvlii. Muhto maiddái dan dáfus lea statistihkka váilevaš. Statistihkka lea buoremus vuodđoskuvlalla sámegieloahpahusa dáfus, heajumus lea statistihkka joatkaskuvlla dáfus.

³⁷ Williams, Colin H. (ed.) (2000): *Language Revitalization, Policy and Planning in Wales*. Cardiff: University of Wales Press.

4.1 Sámeigella mánáidgárddis

Gielladiehtagis (sosiolingvistihkas) hupmet áinnas ”gielalaš domena” birra. Gillii lea nannejupmi go lea geavahusas máŋgga domenas. Ruoktu, dahje váldobearraša, atnet buot deháleamos gielalaš domenan minoritehtagielain. Mäppelis ruovttu leat várra mánáidgárddit nubbin deháleamos gielalaš domenan min guovllu máilmmiss.

Olggobealde sámeigela váldoguovlluid lea dávja mánáidgárdi *áidna* domena olggobealde ruovttu gos sámegielat ovdaskuvlamánát besset geavahit gielaset. Máŋgii hupmet maiddáí unnán sámeigela ruovttuin, ja de šaddá mánáidgárdi buot deháleamos giella gaskkusteaddjin.

Sámeigela váldoguovlluin nannejit ja ovddidit sámi mánáidgárddit mánáid ruovttugiela. Mánáidgárddit leat danne hui dehálaš gielalaš domenan sihkkarastit sámeigela beaivválaš geavahangiellan boahtteágái.

4.1.1 Sámeigielat mánáidgárdefálaldagaid logu rievdadusat

Tabealla 4.1 vulobelalde čájeha rievdadusaid logus galli mánáidgárddis lea sámeigella fálaldahkan áigodagas lagi 2002 ja dan rájes 2008 rádjái ja dan lagi.

Tabealla 4.1 Lohku galli mánáidgárddis lea sámeigella giellafálaldahkan lagiid 2002–2008³⁹

Jahki	2002	2005	2006	2007	2008
Mánáidgárddit sámeigelfálaldagaiguin oktiibuot	49	64	67	56	60
Sámi mánáidgárddit	43	46	47	40	41
Dárogielat mánáidgárddit sámeigelfálaldagaiguin	6	18	20	16	19

Tabeallas oaidnit ahte eanemus sámeigielat mánáidgárdefálaldagat ledje lagi 2006. Jagiid manjel lea sámi mánáidgárddiid lohku njiedjan čiežain, ja lohku galli dárogielat mánáidgárddis lea sámeigelfálaldat lea njiedjan ovttain.

Diet njiedjamat eai leat guorahallojuvvon. Váhnemiid beroštupmi válljet sámeigielat mánáidgárdefálaldaga sáhttá unnume. Dahje sáhttá váhnemiin ain seamma ollu beroštupmi go ovdal, muhsto ahte lea šaddan váddásit oažžut sámeigielat mánáidgárdebargiid go ovdal, ja danne fálaldat lea unnon.

Eai leat statstihkat mat mualit galle sámeigielat ovdaskuvlaoahpaheaddji leat, dahje gos sámeigielat mánáidgárdeveahkebargiid háhk. Diet váilevašvuhta dakhá váttisin plánet sihke movt háhkat odđa bargiid bargui ja loktet gelbbolašvuoda sis geat jo barget mánáidgárddiin.

³⁹ Logut buot tabeallain mat leat mánáidgárddiid birra, leat vižžon Sámedikkis (2007): *Strátegaláš plána sámi mánáidgárddiide 2008–2011*. Kárášjohka.

4.1.2 Rievdadusat logus galli mánás lea sámegielat mánáidgárdefálaldat

Tabealla 4.2 vulobealde čájeha rievdadusa logus galli mánáidgárdemánás lea sámegiella giellafálaldat jagi 2002 ja das rájes jagi 2008 rádjái ja dan jagi.

Tabealla 4.2 Lohku galli mánás lei sámegielfálaldat mánáidgárddis jagiid 2002-2008.

Jahki	2002	2005	2006	2007	2008
Lohku galli mánás lea sámegielfálaldat oktiibuot	880	925	975	956	940
Lohku galle máná leat sámi mánáidgárdiin	870	882	929	925	905
Lohku galli mánás lea sámegielfálaldat dárogielat mánáidgárdiin	10	43	46	31	35

Jagi 2006 ledje eanemus, 975 mánáidgárdemánás lei sámegielat fálaldat. Guokte čuovvovaš jagi njiejai lohku 4 % (–35 máná).

Vaikko leat variašuvnnat de ferte dadjat ahte mánáid lohku sámi mánáidgárdefálaldagain lea bisson oalle dássedin tabealla áigodagas. Go májemerus jagiid leat 35 máná unnibut sámi mánáidgárdefálaldagain, de sahtta das oktavuohta dainna ahte fálaldagaid lohku maiddái lea njiedjan, geahča kapihttal 4.1.1 badjelis. (Dahje nuppoládje: Fálaldagaid lohku sahtta njiedjan danne go beroštupmi lea unnon. Dán áššis eat sahte leat sihkkarat daiguiin loguiguin mat leat.)

4.1.3 Mánáidgárdefálaldagat juhkkojuvvon gielaide davvi-, julev- ja lullisámegillii

Tabeallain 4.3 gitta 4.7 vulobealde oaidnit mo sámegielat mánáidgárdefálaldagat juohkásit guđege áššaigullevaš gielaid gaskkas.

4.1.3.1 Davvisámegiella

Tabealla 4.3 Lohku galli mánáidgárddis lea davvisámegielat giellafáladat jagiid 2002-2008.

Jahki	2002	2006	2007	2008
Lohku galli mánáidgárddis lea davvisámegiella fálaldahkan oktiibuot	45	62⁴⁰	52⁴¹	53
Davvisámegielat mánáidgárdit	42	44	38	38
Dárogielat mánáidgárdit main lea davvisámegiella fálaldahkan	3	18 ⁴²	14 ⁴³	13

⁴⁰ Dáin lea ovttá sámi mánáidgárddis sihke lulli-ja davvisámegielat fálaldat.

⁴¹ Dáin lea guovtti sámi mánáidgárddis sihke lulli- ja davvisámegielat fálaldat.

**Tabealla 4.4 Lohku galli mánás lea davvisámegielat fálaldat mánáidgárddis jagiid
2002-2008**

Jahki	2002	2006	2007	2008
Lohku galli mánáidgárdemánás lea davvisámegielat fálaldat oktiibuot	862	946	917	884
Lohku galle máná leat davvisámegielat mánáidgárddiin	857	906	900	868
Lohku galli mánás lea davvisámegielat fálaldat dárogielat mánáidgárddiin	5	40	17	16

Tabeallat 4.3 ja 4.4 čájehit ahte dain mánáin geat váldet vuostá sámegielat mánáidgárdefálaldaga, leat eatnasat davvisámegielagat. 2008:s ledje davvisámegielat máná 94 % olles logus.

Go davvisámegielat mánát leat nu stuora oassin ollslaš logus, de leat tendeanssat tabeallain 4.1 ja 4.2 dat seamma go tabeallain 4.3 ja 4.4. badjelis (geahča danne čielggademiid dain majemus namuhuvvon tabeallain).

4.1.3.2 Julevsámegiella

Jagiid 1989 rájes gitta 2007 radjái lei dušše okta julevsámegielat mánáidgárdi Norggas. Dat mánáidgárdi lei (ja lea) Ájluovttas Divttasuonas Nordländdas. Jagi 2008 ásahuvvui okta vel julevsámi mánáidgárdefálaldat – Bådåddjås. Diet guokte fálaldaga leat dál visot julevsámegielat mánáidgárdefálaldagat Norggas.

**Tabealla 4.5 Lohku galli mánás lea julevsámegielat fálaldat mánáidgárddis jagiid
2002-2008**

Jahki	2002	2006	2007	2008
Lohku galli mánás lea julevsámegielat fálaldat oktiibuot	13	12	18	27
Lohku galle máná leat julevsámi mánáidgárddiin	13	12	18	27
Lohku galli mánás lea julevsámegielat fálaldat dárogielat mánáidgárddiin	0	0	0	0

Tabealla 4.5 čájeha duppalastima mánáin geain lea julevsámegielat mánáidgárdefálaldat jagiid 2002 rájes 2008 radjái. Lassáneapmi bodii lunddolačat go ásahedje odđa fálaldaga Bådåddjås lassin dasa mii lea Ájluovttas Divttasuonas.

⁴² Dáin lea ovttá dárogielat mánáidgárddis sihke lulli- ja davvisámegielat fálaldat.

⁴³ Dáin lea guovtti dárogielat mánáidgárddis sihke lulli- ja davvisámegielat fálaldat.

4.1.3.3 Lullisámegiella

Lullisápmelačat eai leat nu gallis, ja sii áasset bieđgut hui viiddis guovllus. Dat lea dahkan váttisin ásahtí sierra lullisámi mánáidgárddiid. Lullisámi mánáid lohku guđege báikkis gártá áinnas beare unnin ásahtí sierra mánáidgárddiid dahje mánáidgárdeossodagaaid.

Tabealla 4.6 vulobealde čájeha makkár lullisámegielat mánáidgárdefálaldagat leat ja leat leamaš jagiid 2002 rájes 2008 rádjái.

Tabealla 4.6 Lohku galli mánáidgárddis lea lullisámegiella giellafálaldahkan jagiid 2002-2008

Jahki	2002	2006	2007	2008
Lohku galli mánáidgárddis lea lullisámegielat fálaldat oktiibuot	3	5⁴⁴	5⁴⁵	6⁴⁶
Lullisámi mánáidgárddit	0	2	1	1
Dárogielat mánáidgárddit main lea lullisámegielat fálaldat	3	3 ⁴⁷	4 ⁴⁸	5 ⁴⁹

Tabealla 4.6 čájeha ahte dál lea duše okta mánáidgárdi mii definerejuvvo lullisámi mánáidgárdir. Jagi 2002 ii lean oktage.

Dien áigodaga leat leamaš lullisámegielat fálaldagat muđui dárogielat mánáidgárddiin. Go dakkár mánáidgárde lohku lea nu allat go guhtha 2008:s, de lea das oktavuohta Snåese suohkana rievdan giellapolithkain. Snåese šattai jagi 2007 oassin sámegiela hálldašanguvllus.

Go juste jagi 2006 lohkkojuvvojedje guokte lullisámegielat mánáidgárddi (muđui duše okta), de ferte dat vuolgit das mo okta fálaldagain lea lohkkojuvvon, ovdalgo duohta mánáidgárdeasaheapmi jagi 2006 ja heittihheapmi jagi 2007.

Tabealla 4.7 Lohku galli mánás lea lullisámegielat fáladat mánáidgárddis jagiid 2002-2008

⁴⁴ Dáin lea ovttá sámi mánáidgárddis sihke lulli-ja davvisámegielat fálaldat.

⁴⁵ Dáin lea guovtti sámi mánáidgárddis sihke lulli-ja davvisámegielat fálaldat.

⁴⁶ Dáin lea ovttá sámi mánáidgárddis sihke lulli-ja davvisámegielat fálaldat.

⁴⁷ Dáin lea ovttá dárogielat mánáidgárddis sihke lulli- ja davvisámegielat fálaldat.

⁴⁸ Dáin lea guovtti dárogielat mánáidgárddis sihke lulli- ja davvisámegielat fálaldat.

⁴⁹ Dáin lea ovttá dárogielat mánáidgárddis sihke lulli- ja davvisámegielat fálaldat.

Jahki	2002	2006	2007	2008
Lohku galli mánás lea lullisámegielat fálaldat oktiibuot	5	17	21	29
Lohku galle máná leat lullisámi mánáidgárddiin	0	11	7	10
Lohku galli mánás lea lullisámegielat fálaldat dárogielat mánáidgárddiin	5	6	14	19

Tabealla 4.7 čájeha ahte eai leat goassege leamaš nu ollu ovdaskuvlamáná geat ožžot lullisámegielat mánáidgárdefálaldaga go jagi 2008. Goitge lea dat lohku hui vuollin dan ektui man galli oahppis lea lullisámegielat oahpahus vuodđoskuvllas (geahča tabeall 4.12).

Go lullisámegiella lea hearkkes dilis beaivválašgiellan ruovttuin, de lea erenoamáš dehálaš giela boahtteágái ahte buohkat geain lea beroštupmi oahppat lullisámegiela, ožžot fálaldaga mánáidgárddi bokte.

4.1.4 Čielggadeapmi mánáidgárddi loguide

Mánáidgárdestatistikat maid dás leat čielggadan, leat statistikhkat maid sámediggeháldahus lea ráhkadan dan oktavuođas go Sámediggi juolluda doarjagiid sámi mánáidgárddiide ja mánáidgárdeossođagaide. Daid loguid vuodul lea vejolaš dadjat juoidá dáid birra: 1) Njiedjá vai lassána go sámi mánáidgárdefálaldagaid lohku? 2) Njiedjá vai lassána go lohku gallis geavahit fálaldaga? 3) Man galle fálaldaga leat juogustuvvon sámi mánáidgárdin, ja man galle leat juogustuvvon sámegielat fálaldahkan muđui dárogielat mánáidgárddis? 4) Movt juohkásit mánáidgárdefálaldagat golbma áššáigullevaš sámegiela gaskkas?

Daid statistikhkaid lea váttis geavahit *njuolga* sámegiela nannen bargqus. Danne go statistikhkat eai gostege juoge mánáidgárdefálaldagaid dan mielde mii duodai dáhpáhuvvá mánáidgárddiin. Mii diehtít ahte muhtun mánáidgárddiin hupmet buot bargit buot mánáide olles beaivvi sámegiela. Eará mánáidgárddiin hupmet measta dušše dárogiela čadat, muhto deattuhit eanet sámi symbolaid ja muhtun sámi árbevirolaš doaimmaid (steiket varrabánnogáhkuid jna.) Eará mánáidgárdefálaldagat leat ges juosta dieid goabbatláganvuodáid gaskkas. Dien dilálášvuoda lea Marianne Storjord váldahallan aitto almmuhuvvon doavterdutkosis⁵⁰. Bohtosat Storjorda kvalitatiiva suorggat dutkosis galggašii dagahit ahte muhtun doaimmaha kvantitatiiva guorahallama sámi mánáidgárdefálaldagaid sisdoalus.

Mii rávvet boahtteágiggis defineret mánáidgárddiid dan mielde makkár gaskkustanmodealla dain lea. Dan dáfus lea vejolaš váldit vuodú internašunála juohkinmálliin ja heivehit daid sámi

⁵⁰ Storjord, Marianne (2008): *Barnehagebarns liv i en samisk kontekst. En arena for kulturell meningsskapning*. Tromsø: Universitetet i Tromsø

dimálášvuodaide. Dainna lágiin sáhttá dadjat eanet dan birra man nanu giellagaskkusteaddjít mánáidgárddit leat, ja leat go gievrras vai geahnohis modeallat maid lohku lassána.⁵¹

4.2 Sámegiella vuodđoskuvllas⁵²

4.2.1 Rievdadusat logus galli oahppis lea sámegiella oassin fágain

Tabealla 4.8 vulobelalde čájeha logu galle vuodđoskuvlaoahppis oktiibuot lea leamaš sámegiella fágan manjjilgo Norggas álggahedje 10 lagi vuodđoskuvlla lagi 1997/98.

Tabealla 4.8 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis oktiibuot lea sámegiella oassin fágain.

Jahki	1997/98	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Ohppiidlohu	2115	3055	2672	2542	2517

Norggas eai leat goassege leamáš nu ollu vuodđoskuvlaoahppit geain lea sámegiella fágan go skuvlajagi 2005/06. Dalle lei ollislaš ohppiidlohu 3055.

Skuvlajagi 2005/06 manjjil lea lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea sámegiella oassin fágain njiedjan juohke lagi. Oktiibuot lea ollislaš ohppiidlohu njiedjan 18 % manjjil 2005/06. (-538 oahppi).

Manjemus lagi nziejai lohku 1 % (-25 oahppi).

Dan stuora njiedjama sáhttá ipmirdit buorebut jus juohkit loguid nu ahte oaidnit guðe *joavkku* ohppiid lohku njiedjá.

4.2.2 Oahppit fágas sámegiella vuosttašgiellan

Tabealla 4.9 vulobelalde čájeha rievdadusaid ohppiid logus geat čuvvot fágaplána *Sámegiella vuosttašgiellan* lagiid 1997/98–2008/09.

Tabealla 4.9 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea sámegiella vuosttašgiellan

⁵¹ Vuodđoskuvla statistikhaid vuodul lea álkit dadjat juoidá giellagaskkusteami manusvuoda ja kvalitehta birra, dannego dat statistikhkat leat juhkkojuvvon iešguđet lágan fágaplánaid mielde ohppiid gielalaš eavttuid mielde.

⁵² Ohppiidlohu skuvlajagi 1997/98 lea vižzon dás: Todal, Jon (2002): *Jos fal gáhttet gollegielat*.

Tromsø: Humanistisk fakultet, Universitetet i Tromsø.

Buot ohppiidlogut lagi 2005/06 ja das rájes gitta lagi 2007/08 rádjái ja dan jahkái leat dán kapihtalis vižzon dás: *Grunnskolens informasjonssystem på Internett*, adr:

<http://gsi.wis.no/servlet/gsi07.SjekkPassord?pass=&Malform=B&GSIType=07>

Skuvlajagi 2008/09 logut leat vižzon Oahpahusdirektoráhta, interneahhtačujuhusas:

<http://www.wis.no/gsi/tallene/>

Jahki	1997/98	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Ohppiidloku	897	998	1020	1027	1043

Skuvlajagi 1997/98 rájes lea ohppiid lohku geain lea sámeigiella vuosttašgiellan lassánan 16 % (+146 oahppi). Lassáneapmi lea dásset, eage leat goassege leamaš nu ollu oahppit geat leat čuvvon fágaplána *Sámeigiella vuosttašgiellan* go skuvlajagi 2008/09.

Manjemuus jagi lassánii vuosttašgiellaohppiid lohku 1,5 % (+ 16 oahppi).

4.2.3 Oahppit fágas sámeigiella nubbingiellan

Tabealla 4.10 vulobealde čájeha rievdadusaid logus galle vuodðoskuvlaoahppi leat válljen fágaplána Sámeigiella nubbingiellan skuvlajagiid manjel 1997/98. Juogus ”oahppit geat čuvvot sámeigiella nubbingiella fágaplána” siskkilda dás ohppiid máŋgga nubbingiellafága molsxaeavttuin.

Tabealla 4.10 Lohku galli vuodðoskuvlaoahppis lea sámeigiella nubbingiellan

Jahki	1997/98	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Ohppiidloku	1218	2057	1652	1515	1474

Tabealla 4.10 čájeha ahte ledje eanemus nubbingiellaoahppit skuvlajagi 2005/06 loguin 2057. Fágas lea dan rájes njiedjan ohppiidloku 29% (-593 oahppi). Dat lea nu ollu njiedjan ahte lea buorre ágga iskat dárkleappot mii lea dáhpáhuvvan.

Čuovvovačat galgal juohkit loguid fágaplánaid *Nubbingiella 2* ja *Nubbingiellan 3* mielde. Viidásit juohkit loguid golmma áššaigullevaš giela mielde, ja áigut maiddái iskat movt dat leat juohkásan gávpotsuohkaniid ja boaittoskuohkaniid gaskkas.

4.2.4 Nubbingiellaoahppiid juohkin *Nubbingiella 2* ja *Nubbingiella 3* mielde

Manjilgo sisafievrridedje Máhttoloktema 2006:s sisafievrridedje guokte juhkosa ”sámeigiella nubbingiella”. Dan guovtti juhkosa namat leat *Nubbingiella 2* ja *Nubbingiella 3*. Ohppiid ovddalgihtii máhttu lea vuodðu earuheapmái, ja *Nubbingiella 2* eaktuda eanet máhttít go *Nubbingiella 3*. Vejolaš lea sirdit 3:s 2:i gaskan, ja sáhttá maiddái sirdit *Nubbingiella 2*:s fágapláni *Sámeigiella vuosttašgiellan* jus oahppá giela doarvái burest.

Skuvlajagi 2008/09 lea vuosttaš jahki go almmuhuvvo logut movt nubbingiellaoahppit juohkásit *Nubbingiella 2* ja *Nubbingiella 3* gaskkas. Juohkáseapmi lei nu go čájehit tabeallas 4.11 vulobealde.

Tabealla 4.11 Nubbingiellaohppiid juohkáseapmi sámegielas fágaplánaid *Nubbingiella 2* ja *Nubbingiella 3* gaskkas, skuvlajahki 2008/09. Vuodđoskuvla.

	Goappaš fágaplánat	Nubbingiella 2	Nubbingiella 3
Buot golbma giela	1474	677	797

Oaidnit ahte eanas nubbingiellaohppit čuvvot fágaplána *Nubbingiella 3* skuvlajagi 2008/09. Juohkáseapmi lea 54% *Nubbingiella 3* ja 46 % *Nubbingiella 2*.

Eai leat gávdnamis statistihkat mat sahtáše čájehit vejolaš rievadusaid ohppiidlogu juohkáseamis *áiggi badjel* dien guovtti sámegiella nubbingiellan fága gaskkas.

4.2.5 Oahppit lullisámegielas

Tabealla 4.12 vulobelalde čájeha rievadusaid logus galle oahppi leat válljen lullisámegiela vuodđoskuvllas jajid 1997/98-2008/09.

Tabealla 4.12 Lohku galle vuodđoskuvlaohppis lea lullisámegiella oassin fágain 1997/98–2008/09

	1997/98	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Oktiibuot	90	123	116	105	101
1. giella	4	16	18	16	19
2. giella	86	107	98	89	82

Tabealla 4.12 čájeha seamma ovdánantendeanssaid lullisámegielas vuodđoskuvllas go oppalaččat sámegiela ektui.

Dat ollislaš lohku ohppiin geain lea lullisámegiella oassin fágain lassánni 1997/98 rájes 2005/06 rádjái. Dan rájes lea dat njedjan juohke lagi. Njedjan 2005/06 rájes 2008/09 rádjái lea leamáš oktiibuot 18 % (-22 oahppi).

Manjemus lagi njiejai ollislaš lohku vuodđoskuvlaohppiin geain lea lullisámegiella oassin fágain 4 % (-4 oahppi).

Tabealla čájeha viidásit ahte lohku vuodđoskuvlaohppiin geat čuvvot fágaplána *Lullisámegiella vuosttašgiellan*, lea lassánan ollu 1997/98 rájes dálázii. Dat lea maiddái ovttalágan oppalaš tendeanssain sámegiela ektui. Vuosttašgiellaoahppit dahke lagi 1997/98 4 % buot ohppiin geain lei lullisámegiella fágan. 2008/09 ledje dat 19 %.

Eai leat goassege ovdal leamaš nu ollu vuodđoskuvlaohppit geat leat čuvvon fágaplána *Lullisámegiella vuosttašgiellan* go skuvlajagi 2008/09.

Ohppiidlohku lullisámegielas nubbingiellan lea tendeansa nuppoguvlui. Lohku lea njedjan 23 % manjil bajemusjagi 2005/06 (-25 oahppi).

Manjemus lagi njiejai nubbingiellaohppiid lohku lullisámegielas 8 % (-7 oahppi).

Máhttolokten refoarpma sisafievrrideami maajjal álggahedje vuodđoskuvillas guokte juhkosa nubbingillii, *Nubbingiella 2* ja *Nubbingiella 3* dan mielde man ollu oahppit máhtte ovdalacčas. *Nubbigiella 2* eaktuda eanet máttit ovdalacčas go *Nubbigiella 3*. Dan vuogádagas leat dárkileappot čállán kap. 4.2.3 badjelis.

Tabealla 4.13 vulobealde čájeha movt lullisámegiela nubbingiellaoahppit juohkásedje dan guovtti juhkosa gaskkas skuvlajagi 2008/09.

**Tabealla 4.13 Lullisámegiela nubbingiellaoahppiid juohkáseapmi fágaplánaid
Nubbingiella 2 ja *Nubbingiella 3* gaskkas, skuvlajagi 2008/09.
 Vuodđoskuvla.**

Lullisámegiella	Goappaš fágaplánat	Nubbingiella 2	Nubbingiella 3
	82	68	14

Tabeallas 4.13 oaidnit measta buohkaid vuodđoskuvlaohppiin geat leat válljen lullisámegiela nubbingiellan, válljen málle Nubbingiella 2.

Eai leat gávdnamis statistihkat mat sáhttet čájehit vejolaš rievdadusaid ohppiidlogu juohkáseames áiggi badjel dan guokte molssaeavttu gaskkas fágas lullisámegiella nubbingiellan.

4.2.6 Oahppit julevsámegielas

Tabealla 4.14 vulobealde čájeha rievdadusaid logus galle vuodđoskuvlaohppis lea lullisámegiella oassin fágain jagiid 1997/98–2008/09.

Tabealla 4.14 Lohku galli vuodđoskuvlaohppis lea julevsámegiella oassin fágain 1997/98–2008/09.

Jahki	1997/98	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Oktiibut	53	88	77	79	77
1. giella	18	29	31	25	27
2. giella	35	59	46	54	50

Tabealla 4.14 čájeha ollslaš logu vuodđoskuvlaohppiin geain lea julevsámegiella oassin fágain lassánan 45 % (+24 oahppi) dan rájes go Norggas šattai logi jagi vuodđoskuvla 1997:s.

Lohku lei alimusas skuvlajagi 2005/06, 88 ohppiin. Dan rájes lea njiedjan 12,5 % (-11 oahppi).

Manemus skuvlajagi njiejai lohku 2,5 % (-2 oahppi).

Mii oaidnit tendeanssaid ollslaš ohppiidlogus julevsámegielas ovttaláganin sámegiela oppalaš loguiguin daid jagiid.

Tabealla 4.14 čájeha viidásit ahte lohku galle vuodđoskuvlaoahppi čuvvot fágaplána julevsámegiella vuosttašgiellan, lea lassánan čielgasit 1997 rájes. 2005 rájes lea vuosttašgiellaohppiid lohku bisson dássein.

Lohku galle oahppis lea julevsámegiella nubbingiellan lea maiddái lassánan jagiid manjel 1997 go geahčá ollislačcat. Muhto lohku lea njiedjan manjel go lei bajemusas skuvlajagi 2005/06. Dan golmma jagis lea lohku njiedjan 15 % (-9 oahppi).

Manjemus skuvlajagi (2007/08 rájes 2008/09 rádjái) lea lohku galle oahppis lea julevsámegiella nubbingiellan njiedjan 7 % (-4 oahppi).

Máhttolokten refoarpma sisafievrrideami manjil leat vuodđoskuvllas álggahan guokte juhkosa nubbingillii, *Nubbigiella 2* ja *Nubbigiella 3*, dan mielde man ollu oahppit máhttet giela ovdalačcas. *Nubbingiella 2* eaktuda eanet ovddalgihtii máhtu go *Nubbingiella 3*. Dan vuogádagas leat čállán dárkleappot kap. 4.2.4. badjelis.

Tabealla 4.15 vulobealde čájeha movt julevsámegiela nubbingiellaohppit juohkásedje guovtti juhkosa gaskkas skuvlajagi 2008/09.

Tabealla 4.15 Julevsámegiela nubbingiellaohppiid juohkáseapmi fágaplánaid *Nubbigiella 2* ja *Nubbigiella 3* gaskkas, skuvlajagi 2008/09. Vuodđoskuvla.

	Goappaš fágaplánat	Nubbingiella 2	Nubbingiella 3
Julevsámegiella	50	36	14

Tabealla 4.15 čájeha ahte measta buohkat julevsámegiela nubbingiellaohppiin (35 oahppi 50 oahppis) leat válljen molssaeavttu *Nubbingiella 2*.

Eai leat gávdnamis logut mat sahttet čájehit vejolaš rievdadusaid ohppiidlogu juohkáseamis badjel áiggi dan guovtti molssaeavttu gaskkas fágas julevsámegiella nubbingiella.

4.2.7 Oahppit davvisámegielas

Tabealla 4.16 vulobealde čájeha rievdadusaid logus galle vuodđoskuvlaoahppis lea davvisámegiella oassin fágain 1997/ 98–2008/ 09

Tabealla 4.16 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea davvisámegiella oassin fágain 1997/ 98–2008/ 09

Jahki	1997/98	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Oktiibuo	2249	2844	2479	2354	2339
1. giella	875	953	971	984	997
2. giella	1374	1891	1508	1370	1342

Ollislaš lohku galli oahppis lei davvisámegiella, lei alimusas skuvlajagi 2005/06 2844 ohppiin. Dan rájes lea lohku njiedjan 18 % (-505 oahppi). Manemus skuvlajagi njiejai lohku 0,6 % (-15 oahppi).

Tabealla 4.16 čájeha viidásit ahte lohku galle vuodđoskuvlaoahppi čuvvot fágaplána davvisámegiella vuosttašiellan, lea lassánan 14 % (+122) 1997 rájes. Vuosttašiellaoahppiidlohu lassánii dássedit olles áigodaga.

Ohppiidlohu davvisámegielas nubbingiellan lei bajemusas skuvlajagi 2005/06 1891 ohppiin. Dan rájes lea lohku njiedjan olles 29 % (-549 oahppi).

Manemus skuvlajagi (2007/08 rájes 2008/09 rádjái) njiejai lohku 2 % (-28 oahppi).

Máhttolokten refoarpma sisafievrrideami maŋnil leat vuodđoskuvllas álggahan guokte kategorija nubbingillii, *Nubbigiella 2* ja *Nubbigiella 3*, dan mielde man ollu oahppit máhttet giela ovdalačcas. *Nubbingiella 2* eaktuda eanet ovddalgiitii máhtu go *Nubbingiella 3*. Dan vuogádagas leat čállán dárkleappot kap. 4.2.4 badjelis.

Tabealla 4.17 vulobelalde čájeha movt davvisámegiela nubbingiellaohppit juohkásit dan guovtti juhkosa gaskkas skuvlajagi 2008/09.

**Tabealla 4.17 Davvisámegiela nubbingiellaohppiid juohkáseapmi fágaplánaid
Nubbigiella 2 ja *Nubbigiella 3* gaskkas, skuvlajagi 2008/09. Vuodđoskuvla.**

	Goappaš fágaplánat	Nubbingiella 2	Nubbingiella 3
Davvisámegiella	1342	573	769

Eatnasat davvisámegiela nubbingiellaohppiin leat válljen molssaeavttu *Nubbingiella 3*. Dákko lea erohus davvisámegielat ohppiin lullisámegielagiin ja julevsámegielagiin. Dain guovtti maŋbuin válljejedje buori muddui eatnasat nubbingiellaohppiin *Nubbingiella 2* (geahča tabeallaid 4.13 ja 4.14 badjelis).

Eai leat logut ollámuttus mat sáhtáše čájehit vejoláš rievdadusaid ohppiidlogu juohkáseamis áiggi badjel dan guovtti molssaeavttu gaskkas fágas davvisámegiella nubbingiella.

4.2.8 Oahppit geain lea sámegiella oassin fágain gávpotsuohkaniin

Tabealla 4.18 vulobelalde čájeha rievdadusaid logus vuodđoskuvlaoahppiin geat orrot gávpotsuohkaniin ja geain lea sámegiella oassin fágain. Dát tabealla sistisdoallá seamma skuvlajagiid go tabeallat 4.8 gitta 4.10 earret skuvlajagi 2005/06. Go dien jagi eai leat luohtehahti logut nubbingiellaohpahusas dain suohkaniin.

Tabealla 4.18 Lohku galle vuodđoskuvlaohppis gávpotsuohkaniin lea sámeigiella oassin fágain 1997/98–2008/09.

Jahki	1997/98	2006/07	2007/08	2008/09
Oktiibuot	284	857	765	708
Mátta-Várjjat	43	151	78	61
Čáhcesuolu	0	77	78	81
Hammarfeasta	3	11	11	20
Álaheadju	195	414	400	392
Romsa	24	151	147	116
Harstada	0	6	6	2
Narviika	4	10	11	7
Bådåddjå	0	12	14	7
Oslo	15	25	20	22

Tabealla 4.18 čájeha ahte ollislaš lohku vuodđoskuvlaohppiin geain lea sámeigiella oassin fágain ja geat orrot gávpotsuohkaniin, lea lassánan 150 % (+424 oahppi) dan rájes go logi jagi vuodđoskuvla álggahuvvui 1997:s.

Jagi 1997/98 dahke gávpotoahppit 13 % buot ohppiin geain lei sámeigiella fágan Norggas, 2008/09 dahke sii 28 %.

Sámeigela ohppiidlogu garra lassáneami gávpotsuohkaniin sáhttá čilget oppalaš urbaniseremiin ja álbtotjohttaladdamiin. Dat leat rievdamat maid oaidnit sihke sámi ja norgga álbmoga ektui.

Goitge lea eará čielga tendeansa tabeallas, tendeansa maid ii sahte čilget oppalaš servodatrievdamiin. Tabealla mielde lei lohku galle gávpotoahppis lea sámeigiella oassin fágain alimusas skuvlajagi 2006/07, 857 ohppiin. Dan rájes lea dat ollislaš ohppiidlohku njiedjan 17 % (-149 oahppi). Eanemus lea lohku njiedjan Mátta-Várjjagis. Doppe njiejai lohku 60 % (-90 oahppi) majemus golmma jagis.

Jus juohkit loguid fágaplánaid (sámeigiella 1. ja 2. giella) mielde, de oažžut loguid nugo čájehuvvon tabeallain 4.19 ja 4.20 vulobelalde.

Tabealla 4.19 Lohku galli vuodđoskuvlaohppis lei sámeigiella vuosttašiellan gávpotsuohkaniin 1997/98–2008/09

Jahki	1997/98	2006/07	2007/08	2008/09
Oktiibuot	5	65	96	98
Mátta-Várjjat	0	0	0	0
Čáhcesuolu	0	1	1	1
Hammarfeasta	0	0	0	0
Álaheadju	4	31	45	53
Romsa	1	33	38	34
Harstada	0	0	0	0
Narviika	0	0	0	0
Bådåddjå	0	0	0	0
Oslo	0	0	12	10

Tabealla 4.19 čájeha ahte lohku galle vuodđoskuvlaoahppi čuvvo fágaplána davvisámegiella vuosttašgiellan gávpotsuohkanii lassánii 5 oahppis 1997:s 98 oahppái 2009/09:s. Majemus skuvlajagi lassánii lohku guvttiin ohppiin.

Gávpotoahppit geain lei sámeigiella vuosttašgiellan dahke 0,6 % visot ohppiin geain lei sámeigiella vuosttašgiellan Norggas 1997/98:s, 2008/09:s dahke sii 9 %. Dán lassáneami sáttá čilget dainna go norgga servodagas lea oppalaš urbaniseren.

Lohku gávpotoahppiin geain lea sámeigiella vuosttašgiellan lea lassánan aitonassii Álaheaju ja Romssa gávpogiid dihte. Dát ledje muđui *áidna* gávpotsuohkanat main ledje sámeigiela vuosttašgiellaoahppit 1997:s.

Gávpotsuohkanat leat earenoamážit leamaš dehálačcat sámeigiela nubbingiellaoahpahussii. 1997/1998:s dahke gávpotoahppit geain lei sámeigiella nubbingiellan 23 % visot dain ohppiin geain lei sámeigiella nubbingiellan Norggas, 2008/09:s dahke sii 41 %.

Tabealla 4.20 Lohku galli vuodđoskuvlaoahppis lea sámeigiella nubbingiellan gávpotsuohkanii

Jahki	1997/98	2006/07	2007/08	2008/09
Oktiibuot	279	792	669	610
Mátta-Várjjat	43	151	78	61
Čáhcesuolu	0	76	77	80
Hammarfeasta	3	11	11	20
Álaheadju	191	383	355	339
Romsa	23	118	109	82
Harstada	0	6	6	2
Narviika	4	10	11	7
Bådåddjå	0	12	14	7
Oslo	15	25	8	12

Tabealla 4.20 čájeha ahte skuvlajagis 2006/07 čomastii lohku gávpotoahppiin geain lei sámeigiella nubbingiellan 792 rádjai. Majit jagiid njiejai lohku 23 % (-182 oahppi).

Majemus skuvlajagi (2007/08 rájes 2008/09 rádjai) njiejai lohku gávpotoahppiin geat čuvvot fágaplána *Sámeigella nubbingiellan* 9 % (-59 oahppi).

Statistikka akto ii sáhte čilget manin lohku ohppiin geain lea sámeigiella nubbingiellan lea njiedjan nu sakka majemus jagiid. Eanemus lea lohku njiedjan Mátta-Várjjat suohkanis. Dáppe lea ohppiidlohku njiedjan eanet go beliin (-61 oahppi) majemus golmma jagis.

4.2.10 Čielggadeamit vuodđoskuvlla loguide

Vuođdoskuvlla ohppiidstatistikas lea tendeansa mii lea čielgaseappot go mihkkege eará: Lohku ohppiin geain lea sámegiella nubbingiellan lea sakka njiedjan. Lohku ohppiin geat válljejit sámegiela vuosttašgiellan goargnu ollu unnit go maid nubbingiellaohppiid lohku njiedjá. Dat mearkkaša ahte oppalaš lohku ohppiin geain lea sámegiella fágan njiedjá sakka jagis jahkái.

1990 rájes gitta 2005 rádjai lassánii ges juohke lagi lohku ohppiin geain lei sámegiella fágan. Lohku njiedjagođii 2006:s.

Finnmárkkus digaštalle báikkálaččat sámegiela nubbingiellaohpahusa eavttuid 2009:s. Das bodii ovdan ahte okta váttisvuhta oahpahusas lea leamaš ahte oahpahusa gudneárgirvuodadássi lea loktanen manjel go fágaplána *Sámi giella ja kultuvra* nogai doaibmamis 2006:s. Eará váttisvuhta lea guoskevaš fága- ja diibmojuogustussii guovlluin olggobealde Sámegiela gáhttenguvllu. Oahppit geat válljejit sámegiela ožžot jogo eanet diimmuid go skuvlaskihpárat, dahje fertejit válljet guođđit osiid eará fágain. Dát dilli mielddisbuktá ahte luhpét sámegiellafágas.

Jus lea sávaldat fuolahit beroštumi mii gávdno oahppat sámegiela vuodđoskuvllas, de fertejit hálldahusválddit (ráđđehus ja Sámediggi) gávdnat čovdosiid daidda geavatlaš váttisvuodaide mat odne leat.

4.3 Sámegiella joatkkaskuvllas

Sámegiella lea almmolaš giella Norggas. Jus boahtteáiggis galget giela aktiivvalaččat atnit hálldahusas, skuvladoaimmahagas ja eará almmolaš doaimmain, de fertejit gávdnot olbmot geat máhttet atnit giela cálalaččat dáin dásii. Oallugat sis galget bestejuvvot sin gaskkas geain odne lea sámegieloahpahus joatkkaskuvllas.

Sámegieloahpahusa fállit ollu fylkkagieldda joatkkaskuvllain. Dasa lassin ožžot oahppit dan guovtti joatkkaskuvllas maid stáda hálldaša Guovdageainnus ja Kárášjogas sámegieloahpahusa. Ii gávdno makkárge guovddáš statistikhka sámegieloahpahusas fylkkagieldda joatkkaskuvllain.

Dan guovtti sámi joatkkaskuvllas maid stáda hálldaša lea ohppiidlohu sámegieloahpahusas nu go tabealla 4.21 čájeha vuolábealde.

Tabealla 4.21 Giellaválljen sámi joatkkaskuvllain Guovdageainnus ja Kárášjogas

		Oktiibuot		Guovdageaidnu		Kárášjohka	
		N	%	N	%	N	%
2008	1. giella	140	71.8	94	90.4	46	50.5
	2. giella (2)	31	15.9	7	6.7	24	26.4
	2. giella (3)	21	10.8	0	0	21	23.1
	Vierrogiella	3	1.5	3	2.9	0	0
	Ohppiidloku	195	100	104	100	91	100
2007	1. giella	131	72.4	84	92.3	47	52.2
	2. giella (2)	31	17.1	7	7.7	24	26.7
	2. giella (3)	19	10.5	0	0	19	21.1
	Vierrogiella	0	0	0	0	0	0
	Ohppiidloku	181	100	91	100	90	100
2008	1. giella	139	70.9	80	87.0	59	56.7
	2. giella (2)	51	26.0	7	7.6	44	42.3
	2. giella (3)	2	1.0	1*	1.1	1	1.0
	Vierrogiella	4	2.1	4	4.3	0	0
	Ohppiidloku	196	100	92	100	104	100
2006	1. giella	159	74.0	83	85.6	76	64.4
	2. giella (2)	32	14.9	7	7.2	25	21.2
	2. giella (3)	2	1.0	2*	2.0	0	0
	Vierrogiella	22	10.1	5	5.2	17	14.4
	Ohppiidloku	215	100	97	100	118	100

* Oahppi(t) geas(-in) lea sámeigiella c-giellan.

Tabeallas oaidnit ahte oppalaš lohku ohppiin geain lea sámeigiella vuosttaš- ja nubbingiellan lea unnán rievdan dan guovtti sámi joatkkaskuvllas jagiin 2005/06 gitta 2008/09 rádjai. Muho oaidnit maiddái ahte leat erohusat dan guovtti skuvlla gaskkas.

Joatkkaskuvllas Kárášjogas lea ollu unnit proseantta oahppit geain lea *sámeigiella vuosttašgiellan* Guovdageainnus skuvlla ektui. Ja Kárášjogas lea dát proseanta juohke jagi njiedjan 64 % rájes 2005/06 gitta 50,5 % rádjai 2008/09.

4.4 Čoahkkáigeassu sámegielas mánáidgárddiin ja skuvllain

Oppalačcat áigut čujuhit daidda váttisvuodaide mat leat das go ii gávdno statistikhka mii čájeha man gallis hálldašit sámegielia iešgudet lágan dásis. Dakkár statistikhka lea vudolaš visot giellaoahpahusas.

Nannoseamos logut mat mis leat giela dáfus lea mánáidgárde- ja skuvlastatistikhka. Mii leat dás cielggadan 2008/09 statistikhkaid. Čielggadeamit čájehit ahte maiddái dat statistikhkat livče sahttan leat buorebut.

4.4.1 Sámegiella mánáidgárddis

Jagiin 2002 gitta 2008 rádjai lea lohku ovdaskuvlamánain geain lea muhtin lágan sámegielat fálldat mánáidgárddis lassánan 7 %, 880 rájes 940 rádjai.

Lulli- ja julevsámi mánáidgárdefálldat lea kvantitatiivalačcat buorránan dán áigodagas. 2002:s lei 13 ovdaskuvlamánás fálldat, 2008:s lei lohku 27. Lullisámemánáide leat logut 5 mána 2002:s ja 29 mána 2008:s.

Sámi mánáidgárddiid lohku lea leamaš stádis áigodagas, muhto lassánan leat dárogielat mánáidgárddit mat maiddái addet sámegielat fálldagaid. 2002:s ledje 6 dakkár dárogielat mánáidgárddi, 2008:s ledje 19.

Statistikkafievrrideamis lea leamaš váilevašvuohta go ii leat vejolaš oaidnit statistikhkas *makkár* giellagaskkusteami mánáidgárddit leat doaimmahan, oaidná duššo *galle* fálldaga leat, ja *galle* máná leat fálldagaid atnán. Čujuhit Marianne Storjorda doavtterdutkosii 2008:s mii čájeha man iešgudet láganat fálldagat sahttet leat “sámi mánáidgárdi” luohkkájuogu siskkobalde.

Sámi giellaplánemii livčii leamaš hirbmat ávkin jus livčiimet diehtán man galle máná čuvvot daid gievramus sámegielat modeallaid, ja gallis ledje geahnoheappot sámegielat fálldagain. Go jurddaša sámegielia boahtteáiggi aktiivvalaš atnugiellan, de lea ovdamunni jus eanemus lági mielde mánát ožžot fálldaga gievramus sámegielat modeallaide.

4.4.2 Sámegiella vuodđoskuvllas

Njiedjan logus dain ohppiin main lea sámegiella nubbingiellan dahká ahte oppalaš lohku vuodđoskuvlaohppiin geain lea sámegiella fágan lea unnon juohke jagi manjel 2005. Dat maiddái dáhpahuval manjemu skuvlajagi. Njiedjan 2005 rájes lea dramáhtalaš.

Oahppit geat áasset olggobealde Sámegiela hálldašanguovllu, ja geat válljejit sámegiela nubbingiellan, ožžot jogo eanet skuvladiimmuid go skuvlaskihpárat, dahje fertejit válljet guoddit osiid eará fágain. Dát dilli dagaha ahte luhpet sámegieláfágas. Jus hálddahusváldit háliidit fuolahit sámegielberoštumi de fertejit boahtteáiggi dihte gávdnat buori čovdosa diibmojuogusgažaldhki.

Ain stuorát oassi vuodđoskuvlaohppiin geain lea sámeigiella fágan orrot gávpotgielldain. 1997:s orro 13 % dain ohppiin gávpotgielldain, 2008/09 skuvlajagis lei proseanta lassánan 28 rádjai.

4.4.3 Sámeigiella joatkkaskuvllain

Ii gávdno makkárge guovddáš statistikhka joatkkaskuvllaid sámegieloahpahussii. Dakkár statistikhka lea dárbašlaš vai galgá sáhttit doaimmahit ulbmillaš politihka ovddidit sámeigela joatkkaoahpahusas.

Gávdnojut statistikhkat sámegieloahpahussii dan guovtti sámi joatkkaskuvlii maid stáda hálldaša Guovdageainnus ja Kárášjogas. Dan statistikhka tendeansa lea ahte logut ohppiin geain lea sámeigiella vuosstašgiellan njiedjá joatkkaskuvllas Kárášjogas. Dat lohku lea dál nu vuollin go 50 %. Guovdageainnus lea lohku stádis.

Gáldut maid leat atnán

Fishman, Joshua (1991): *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters

Vuođđoskuvllaid diehtojuohkinfálaldat:

<http://gsi.wis.no/servlet/gsi07.SjekkPassord?pass=&Malform=B&GSIType=07>

Sámediggi/Sametinget (2007): *Strátegalaš plána sámi mánáidgárddiide 2008-2011*. Kárášjohka.

Storjord, Marianne (2008): *Barnehagebarns liv i en samisk kontekst. En arena for kulturell meningsskapning*. Romsa: Romssa universitehta

Todal, Jon (2002): *Jos fal gáhttet gollegielat*. Romsa: Romssa universitehta

Oahppodirektoráhta: <http://www.wis.no/gsi/tallene/>

Williams, Colin H. (ed.) (2000): *Language Revitalization, Policy and Planning in Wales*. Cardiff: University of Wales Press.

5 Oahppu SOF-guovllus

Čoahkkáigeassu

Oahppodássi SOF-guovllu (guovlu gos Sámediggi juolluda doarjagiid) álbtogas gaskal 24 ja 65 lagi čájeha ahte leat eanegat geat eai leat čádahan joatkaoahpahusa riikagaskameari ektui. Nuppedáfus lea nissoniin SOF-guovllus relatiivalaš oallugiin čádahuvvon universitehta - dahje allaskuvlaohppu. Biedggoássan guovlluin lea dat oassi stuorit go riikagaskamearri, ja čoahkkebáikkiin lea fas veahás vuollelis dan. SOF-guovllu dievdduid gaskkas lea oassi geain lea universitehta- dahje allaskuvlaohppu unnit go riikagaskamearri, erenoamážit lea nu čoahkkebáikkiin.

SOF-guovllus leat unnit nuorat geat jotket vuodđoskuvllas njuolga álbtotallaskuvlii dahje joatkaskuvlii, dan ektui mo lea dilálašvuohta ohppiin muđui riikkas.

Ohppiidmolsašupmi joatkaskuvllas čájeha maiddái ahte SOF-guovllus unnibut čádahit normerejuvvon áigái ja eanegat heitet. Nu lea erenoamážit bártniid gaskkas. Diet čilgehus lea čielgaseamos fidnofágalaš oahpposurggiin. Diet dilálašvuohta lea unnán rievdan áiggi mielde.

Miellagiddevaš oassi lea ahte njuolggó álgan joatkaoahpahusa manjil universitehta- ja allaskuvlaohppui lea SOF-guovllus alit riikagaskameari ektui. Unnibut čádahit joatkaoahpu, muhto sin gaskkas geat čádahit, čájehit logut ahte lea stuora beroštupmi gazzat universitehta- dahje allaskuvlaohppu.

5.1 Álggahus

Dát kapiittal lea joatkka dás “”Kapittel 5 Utdanningsnivå i SUF-området – økende kjønnsforskjeller” “ Sámi logut muallit 1, 2008. Go álbtogas oahppodássi lea hui guovddážis, de joatkkašuvvá dát maiddái dás “Sámi logut muallit 2” . Geahččat oahppodási olles álbtogas ektui geat leat badjel 16 lagi ja álbtogas ektui gaskal 24 ja 65 lagi. Dát manjut juogus adno ollu OECD siskkobealde ja čájeha váldoáššálaččat oahppodási ámmátaktiiva álbtogas. Viidásit geahččat lagabui ohppiid joatkima vuodđoskuvllas álbtotallaskuvlii ja joatkaskuvlii ja njuolggó joatkima joatkaskuvllas universitehtii/allaskuvlii.

Loahpas dán kapiittalis geahččat lagabui mo ohppiidmolsašupmi lea geografija, oahpposurggi ja sohkabeali ektui. Mii leat válljen geahččat dilálašvuoda rievdamá čoahkke- ja biedggoássan guovlluin nugo dat definerejuvvorit almmolaš statistikhain.

5.2 Oahppodássi 1994:s ja 2008:s

Oahppodássi álbmogis lea lassánan mearkkašahti ollu 1994 rájes 2008 rádjái, dainna lágiin ahte eai leat šat nu oallugat geain lea vuoddoskuvla alimus oahppodássin ja eanegin lea oahppu universitehta- ja allaskuvladásis.

Dan oaidnit buot joavkkuin maid guorahallat dán kapihtalis. Nu leage maiddái alit oahppodássi čoahkkebáike guovlluin go bieđgoássan guovlluin sihke dievdduid ja nissoniid gaskkas. Oahppodássi oaidnit ain dievduin SOF-guovllus leat vuollelis go riikagaskamearri ja vuollelis go eará guovlluin Sáltoduoddara davábealde.

Dát erohus lea erenoamážit stuoris čoahkkebáikkii. Doppé lea erohus lassánan 1994 rájes 2008 radjái sihke riikagaskameari ektui ja go buohtastahtá guovlluiguiin Sáltoduoddara davábeale. SOF-guovlluin lea maiddái dievduin bieđgoássan guovlluin oahppodássi vuolemusas. Erenoamážit leat oallugat geain ii leat joatkaoahppu, dat lea lagabui 10 proseantapoenja vuollelis riikagaskameari. Nissoniid gaskkas geat leat ámmáktiiva agis (24 gitta 65 lagi) geat orrot SOF-guovllus bieđgoássan guovllus, lea oassi geain lea universitehta- ja allaskuvlaoahppu relativalaš allat. Oppalačat lea lohku guokte proseantapoenja badjelis riikagaskameari. Dat seamma oassi nissoniin čoahkkebáikkii lea veahás vuollelis riikagaskameari.

Dievduin SOF-guovlluin lea čielgasit vuollelis oahppodássi go álbmogis mudui. Oassi geat leat čádahan universitehta- ja allaskuvlla ja geat orrot čoahkkebáikkii, lea olles 10 proseantapoenja vuollelis go mii lea gaskamearri álbmogis. Bieđgoássan guovlluin lea unnit erohus, sullii 2 proseantapoenja.

Tabella 5.1 Alimus čádahuvvon oahppu olbmuin 16 jagis ja boarraseappuin SOF-guovllus, vástideaddji geográfalaš guovlluin Sáltoduoddara davábealde ja olles riikkas. Proseanta.

Oahppodássi ja geografija	Ássit 1.1.1994 oahppodássiin 1.10.1993				Ássit 1.1.2008 oahppodássiin 1.10.2007			
	Dievddut		Nissonat		Dievddut		Nissonat	
	Čoahkkebáiki	Bieđgoássan	Čoahkkebáiki	Bieđgoássan	Čoahkkebáiki	Bieđgoássan	Čoahkkebáiki	Bieđgoássan
Vuoddoskuvladássi								
Olles riika	31,7	44,2	39,3	48,2	28,1	36,2	30,5	36,4
SOF-guovlu	42,0	54,6	46,8	59,5	37,1	47,0	36,6	47,0
Guovllut mudui Sáltoduoddara davábealde	34,3	51,0	42,4	59,2	31,5	41,9	33,6	44,6
Joatkaoahppodássi								
Olles riika	46,0	46,8	42,3	41,6	44,0	50,9	40,0	43,8
SOF-guovlu	42,9	37,6	36,3	30,4	44,4	42,0	36,8	33,3
Guovllut mudui Sáltoduoddara davábealde	46,3	41,4	39,9	32,6	44,5	46,1	37,7	37,6
Universitehta- ja allaskuvladássi								
Olles riika	22,3	9,0	18,4	10,3	27,9	12,9	29,4	19,7
SOF-guovlu	15,1	7,7	16,8	10,1	18,5	11,0	26,6	19,7
Guovllut mudui Sáltoduoddara davábealde	19,3	7,6	17,7	8,2	23,9	12,0	28,6	17,9

Tabella 5.2 Alimus čađahuvvon oahppu olbmuin agis 24–65 jagi SOF-guovllus, vástideaddji geográfalaš guovluin Sáltoduoddara davábeale ja olles riikkas. Proseanta.

Oahppodássi ja geografiija	Ássit 1.1.1994 oahppodássiin 1.10.1993				Ássit 1.1.2008 oahppodássiin 1.10.2007			
	Dievddut		Nissonat		Dievddut		Nissonat	
	Čoa-hkke-báički	Bied-ggo-ássan	Čoa-hkke-báički	Bied-ggo-ássan	Čoa-hkke-báički	Bied-ggo-ássan	Čoa-hkke-báički	Bied-ggo-ássan
Vuoddoskuvladássi								
Olles riika	25,6	37,0	31,1	39,0	20,3	26,3	20,9	25,4
SOF-guovlu	35,8	47,6	37,1	50,0	27,9	37,6	23,4	31,9
Guovllut muđui Sáltoduoddara davábealde	27,9	42,6	30,8	37,8	22,4	31,4	21,8	29,9
Joatkaoahppodássi								
Olles riika	47,1	51,0	44,9	47,0	45,9	57,5	40,4	48,1
SOF-guovlu	44,8	41,8	40,1	35,4	48,7	48,3	39,7	39,6
Guovllut muđui Sáltoduoddara davábealde	48,0	47,0	45,1	48,0	47,4	52,7	39,7	44,5
Universitehta- ja allaskuvladássi								
Olles riika	27,3	12,0	24,0	14,0	33,8	16,2	38,8	26,5
SOF-guovlu	19,5	10,5	22,8	14,5	23,4	14,2	36,9	28,5
Guovllut muđui Sáltoduoddara davábealde	24,1	10,3	24,1	14,2	30,2	15,9	38,5	25,6

SGDa čoahkkebáikedefinišuvdna

Viesut ovttasajis galget registrerejuvvot čoahkkebáikin jus doppe orrot unnimusat 200 olbmo, ja viesuid gaska ii galgga dábálaččat eanet go 50 mehtera. Lobálaš lea árvvu mielde dohkkehít spiehkastagaid badjel 50 mehtera viesuid gaskkas guovluin gos ii galgga dahje ii leat lohpi hukset. Dat sahttet ovdamearka dihte leat álbmotšilljut, valáštallanhuksehusat, industrijaguovllut dahje lunddolaš hehttehusat nugo jogat dahje gilvvaeatnamat. Viessočoakkáldagat mat lunndolaččat gullet čoahkkebáikái, lohkojít oassin go leat eanemusat 400 mehtera eret čoahkkebáikeguovddážis. Dat gullet oassin čoahkkebáikái dego satelihttan dan čoahkkebáikeguovddážii.

5.3 Joatkin vuodđoskuvllas álbmotallaskuvlii ja joatkkaoahppui

Oppalohkái jotket 97 proseanta ohppiin njuolga vuodđoskuvllas álbmotallaskuvlii dahje joatkkaoahppui. Nu lea goappaš sohkabeliid dáfus ja lea leamaš stabiila áigodagas jagiid 1994 gitta 2007. Unnibut jotket vuodđoskuvllas álbmotallaskuvlii dahje joatkkaoahpahussii ohppiid gaskkas SOF-guovllus. Maiddái ohppiin eará guovlluin Sáltoduoddara davábealde lea oassi geat jotket vuollelis go riikagaskamearri. Sihke nieiddain ja erenoamážit bártniin SOF-guovllus lea oassi vuollin geat njuolga jotket álbmotallaskuvlii dahje joatkkaoahppui mañjil loahpahuvvon vuodđoskuvlla. Jagi 1994 ja 2000 leat 10 proseanta bártniin, ja lagi 2007 lea 7 proseanta sihke bártniin ja nieiddain SOF-guovllus geat eai álgge njuolga álbmotallaskuvlii dahje joatkkaoahpahussii.

Tabealla 5.3 Njuolggo joatkin vuodđoskuvllas álbmotallaskuvlii ja joatkkaoahppui 1994, 2000 ja 2007. Proseanta.

Sohkabealli ja geográfalaš guovlu	1994	2000	2007
Olles riika	97	96	97
SOF-guovlu	92	92	93
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	96	95	94
Dievddut, olles riika	97	96	97
SOF-guovlu	90	90	93
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	96	95	94
Nissonat, olles riika	97	97	97
SOF-guovlu	94	94	93
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	97	96	94

Lunddolaš čilgehush dásá sáhttá leat ahte SOF-guovlluin lea stuorit oassi álmogis mii eallá vuodđoealáhusain, maidda lea álkit ja dábálaččabut mañjil vuodđoskuvlla álgit njuolga dan dihto ealáhussii.

Go proseanttaid mielde leat lagi 2007 eanet bártnit go ovdal geat jotket njuolga vuodđoskuvllas álbmotallaskuvlii dahje joatkkaoahpahussii go jagiid ovdal, de sáhttá das oktavuohta váttis áiggiiguin ealáhusas ja boazodoalus. Goitge lea stuorit oassi go riikagaskamearri (4 proseantapoenna) geat eai mana njuolga vuodđoskuvllas joatkkaoahppui. Sivva dasa lea nugo ovdalaččas namuhuvvon várra dat lagat čatnašupmi vuodđoealáhusaide, guhkes gaska joatkkaskuvllaide ja láigolanjas orrun vejolaš oahppin, ja soaitá veaháš unnit skuvlamokta.

Dákko livčeé sávahahti viidásit iskamii nuorain geat eai álgge njuolga álbmotallaskuvlii dahje joatkkaoahppui, maid dat válljejit bargat, ja mii movttidahttá dan válljejupmái.

5.4 *Ohppiidmolsašupmi joatkaoahpahusas*

Dán kapihtala loguide leat vuodðun ohppiidmolsašumilogut maid SGD lea ráhkadan. Vuolggasadjí lea ohppiin geat ágetto vuodðokursii vuohčan dihto áigemearis mii čuovvu joatkaoahpahusa vihtta lagi. Dás čuovvut ohppiid geat ágetto vuodðokursii 1994:s ja 2002:s, gitta čuovvovaččat 1999 ja 2007 radjái.

Vuollil 60 proseanta čadahit joatkaoahpahusa normerejuvvon áigái. Leat unnán erohusat buolvva gaskkas geat álge 1994:s, buohtastahttojuvvon buolvvain geat álge 2002:s. Čielgasit oaidná ahte eanet nieiddat go bártnit čadahit normerejuvvon áigái. Daid áššáigullevaš jagiid loahpahedje 16 ja 17 proseantapoeňja eanet nieiddat go bártnit siskkobealde normerejuvvon áiggi. Manjil vihtta lagi lea measta 70 proseanta čadahan joatkaoahpahusa, 75 proseanta nieiddain ja buori 60 proseanta bártniin.

Buolvvas geat álge vuodðokursii lagi 2002, heite 18 proseanta joatkaoahpahusas- almma eksamena haga, das su. 14 proseanta nieiddain ja 22 proseanta bártniin.

SOF-guovllus hárvebut čadahit siskkobealde normerejuvvon áiggi. Lohku 1994-bulvii lei 46 proseanta ja dušše 42 proseanta sidjiide geat álge vuodðokursii lagi 2002. Erohus bártniid ja nieiddaid gaskkas lea sullii nugo riikkas muđui.

SOF-guovllus leat ollu eanet oahppit geat heitet joatkaoahpahusas gaskan go muđui riikkas. Sihke 1994:s ja 2002:s dagai lohku galle oahppi SOF-guovllus heite, 10 proseantapoeňja eanet go riikagaskamearri. Jagi 2002 heite 2 proseantapoeňja unnibut buohtastahttojuvvon loguin gallis heite SOF-guovllus 1994:s, muhto go buohtastahttá riikagaskameriin de gal ii leat leamaš buorráneapmi. Badjel goalmádasoassi bártniin SOF-guovllus heite joatkaoahpahusas, mii lei 2002:s 12 proseantapoeňja eanet go riikagaskamearri.

**Tabealla 5.4 Oahppit geat álge vuodđokursii vuohčan 1994:s ja 2002:s, dan mielde man muddui leat ollen joatkaoahpahusain maŋjil vihtta jagi.
Sohkabealit ja geográfalaš guovllut. Proseanta.**

Sohkabealli ja geográfalaš guovlu	Skuvlaálgin 1994					
	Absoluutta Logut	Proseanta				
		Oktii-buot	Čadahan normerej. áigái	Čadahan eanet go normerej. áigái	Ain joatkka skuvla oahpahusas	Čadahan JKII dahj. váldán fágageahčal., ii ceavzán
Olles riika	54356	58	10	5	6	20
SOF-guovlu	673	46	10	8	6	30
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	4303	49	11	7	8	24
Dievddut	27765	50	10	7	7	26
SOF-guovlu	329	40	8	9	7	36
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	2258	42	11	8	9	30
Nissonat	26591	66	10	4	6	14
SOF-guovlu	344	51	13	7	6	24
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	2045	57	12	7	7	17
Skuvlaálgin 2002						
Olles riika	54519	57	12	7	7	18
SOF-guovlu	570	42	10	10	10	28
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	4125	46	13	9	9	23
Dievddut	27996	48	14	8	8	22
SOF-guovlu	290	37	9	12	8	34
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	2109	38	14	12	9	28
Nissonat	26523	65	9	5	7	14
SOF-guovlu	280	46	12	9	11	22
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	2016	55	12	7	8	17

5.5 Joatkaoahpu čađaheapmi oahposuorggi válljema mielde

Joatkaoahpu ohppiidmolsašumi dáfus, lea stuora erohus ohppiin dábálašoahpu oahposuorggis ja fidnofágalaš oahposuorggis. Dát erohus ii leat gitta geográfalaš guovllus dahje sohkabealis. Buolvvas mii álggi vuodđokursii 2002:s, čađahedje 76 proseanta ohppiin geat vázze dábálašoahpu oahposuorggis normerejuvvon áigái, ja dušše 39 proseanta ohppiin fidnofágalaš oahposuorggis čađahedje. Ohppiin geat álge 2002:s heite 36 proseanta ohppiin fidnofágalaš oahposurggiin, ja seamma dahke 7 proseanta dábálašoahpu fágsuorggis. Riikadásis čađahit eanet nieiddat go bártnit, siskkobéalde normerejuvvon áiggi, ja leat eanet bártnit go nieiddat geat heitet gaskan. Dát guoská goappaš oahposurggiide. Go buohtastahttá ohppiid geaid válde ohppui 1994:s ja 2002:s, de orru leahkime nu ahte unnit oahppit heite 2002:s., muhto ahte sii geavahit eanet áiggi čađahit skuvlla, ja erenoamážit fidnofágalaš oahposuorggis. Sáltoduoddara davábealde leat unnit oahppit geat čađahit oahpu siskkobéalde normerejuvvon áiggi ja eanet go riikagaskameari geat heitet oahpus. Nu lea sisaváldin jagiid 1994 ja 2002, goappaš oahposurggiin ja sihke bártniid ja nieiddaid dáfus.

Ohppiid gaskkas geat álge 2002:s ja ledje gullevačcat SOF-gulvui, nannejuvvo diet tendeansa eanet. Dábalašfágalas oahposuorggis lea proseanttaid mielde stuorit oassi bártniin go nieiddain geat čadahit normerejuvvon áigái, muhto diet lea measta jeavddalaš vihtta lagi manjnjil álgima. Muhto leat proseanttaid mielde eanet bártnit go nieiddat geat heitet sihke dábalašoahpu ja fidnofágalaš oahposurggiin.

Fidnofágalaš oahposurggiin lea vuollil okta njealjádosoassi bártniin ja veaháš badjel okta goalmmádosoassi nieiddain geat gerje normerejuvvon áigái. 44 proseanta bártniin ja 32 proseanta nieiddain geat álge 2002:s, heite. Dat leat unnibut go ohppiid gaskkas geat álge 1994:s, dain badjel 50 proseanta bártniin ja 40 proseanta nieiddain heite skuvllas. Manjnjel vihtta lagi joatkaskuvllas dain geat álge 2002:s ja ásse SOF-guovluin, lea 47 proseanta nieiddain ja 33 proseanta bártniin čadahan fidnofágalaš oahposuorggi. Logut dábalašfágalas oahposuorgái leat čuovvovačcat 70 proseanta nieiddaide ja 71 proseanta bártniide.

Tabealla 5.5a Oahppit geat álge vuodđokursii vuohčan 1994:s, dan mielde man muddui leat ollen joatkaoahpahusas manjnjel vihtta lagi. Oahposuorgi, sohkabealli ja geográfalaš guovlu. Proseanta.

	Skuvlaálgin 1994					
	Absoluutta Logut	Proseanta				
		Oktii- buot	Čadahan normerej. áigái	Čadahan eanet go normerej. áigái	Ain joatkka- skuvla oahpa- husas	Čadahan JKII dahj. váldán fágagea- hčal., ii ceavzán
Sohkabealli ja geográfalaš guovlu						
Dábalašfágalas oahposuorggit						
Olles riika	30568	74	8	3	7	8
SOF-guovlu	347	62	11	5	8	13
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	2321	65	10	5	10	11
Dievddut	14225	71	8	4	8	9
SOF-guovlu	151	58	11	5	11	16
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1092	63	10	5	11	12
Nissonat	16343	76	8	3	6	7
SOF-guovlu	196	66	12	5	6	11
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1229	67	11	5	8	9
Fidnofágalaš oahposuorggit						
Olles riika	23788	38	13	8	5	36
SOF-guovlu	326	28	10	11	4	47
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1982	31	12	10	7	39
Dievddut	13540	29	13	10	5	43
SOF-guovlu	178	25	6	12	3	53
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1166	24	12	11	7	47
Nissonat	10248	50	13	6	6	25
SOF-guovlu	148	32	14	9	5	40
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	816	43	13	10	6	28

Tabealla 5.5b Oahppit geat álge vuodđokursii vuohčean 2002:s, dan mielde man muddui leat ollen joatkaoahpahusas maŋjel vihtta jagi. Oahpposuorgi, sohkabealli ja geográfalaš guovlu. Proseanta.

	Absoluhtta Logut	Skuvlaálgin 2002				
		Oktiibuot	Čadahan normerej. áigái	Čadahan eanet go normerej. áigái	Ain joatkka- skuvla oahpa- husas	Čadahan JKII dahj. váldán fágagea- hčal., ii ceavzán
Oahpposuorgi, sohkabealli ja geográfalaš guovlu						
Dábálašfágalas oahpposuorgi						
Olles riika	25767	76	7	3	7	7
SOF-guovlu	241	61	10	5	11	14
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1835	67	9	4	9	10
Dievddut	12085	72	6	4	9	9
SUF-området	100	65	6	3	10	16
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	827	63	8	6	12	11
Nissonat	13682	80	7	2	5	6
SOF-guovlu	141	58	12	6	12	12
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1008	71	10	3	8	9
Fidnofágalas oahpposuorggit						
Olles riika	28752	39	16	10	8	27
SOF-guovlu	329	28	11	15	9	39
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	2290	29	16	13	8	33
Dievddut	15911	31	19	12	7	32
SOF-guovlu	190	23	10	16	7	44
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1282	21	17	15	8	39
Nissonat	12841	49	12	8	9	22
SOF-guovlu	139	35	12	12	10	32
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1008	39	14	11	9	26

5.6 Njuolggó joatkin joatkkaskuvillas (lohkangelbbolašvuodaaddi) universitehtaoahppui

Oassi geat jotket njuolga joatkkaskuvillas (lohkangelbbolašvuohta) universitehta- dahje allaskuvlaoahppui lei lagi 2007 38 proseanta. Diet oassi lea lassánan, muhto molsašuvvan áiggi mielde. Vuosttažettiin lea oassi nissoniid gaskkas lassánan. Jagi 2007 lei lohku 42 proseanta nissoniidda ja 31 proseanta dievdduide.

SOF-guovllu ektui, leat oalle unnán lohkoávdnasat, mii sáhttá daguhit eanet molsašuddi loguid. Jagiid 1994, 2000 ja 2007 čájehit logut goitge ceahkkálas lassáneami oasis geat jotket njuolga alit ohppui, ja lagi 2007 lei oassi 6 proseantapoejña badjelis riikagaskameari. Sihke dievddut ja nissonat SOF-guovllus leat dan badjelis riikagaskameari.

Go buohtastahttá daid geat leat ceavzán joatkaoahpahusa 1994:s, daiguin 2007:s SOF-guovllus, de čájehit logut ahte leat 67 olbmo unnit geain lea lohkangelbbolašvuohta 2007:s go 1994:s. Das lea oktavuohta oppalaš olmmošlogu njiedjamiin SOF-guovllus, muhto čájeha maiddái váttisvuoda mii nuorain lea čađahit joatkaoahpahusa muđui riikka ektui.

Vaikko SOF-guovllu logut leat unnit, ja mii dainna fertet dulcot loguid várrogasat, de orru leahkime váldogovva ahte leat unnibut geat čađahit joatkka oahpu SOF-guovllus, muhto sin gaskkas geat čađahit ja ožžot lohkangelbbolašvuoda, orru leahkime stuora mokta gazzat universitehta- dahje allaskuvlaoahpu.

Tabealla 5.6 Njuolggó álgin joatkaoahpus (lohkangelbbolašvuodaaddi) universitehta- ja allaskuvlaoahppui 1994, 2000 ja 2007. Proseanta.

	1994	2000	2007
Sohkabealli ja geográfalaš guovlu			
Olles riika	33	30	38
SOF-guovlu	30	33	44
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	31	32	41
Dievddut, olles riika	32	21	31
SOF-guovlu	28	20	41
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	24	20	31
Nissonat, olles riika	34	36	42
SOF-guovlu	30	41	46
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	35	40	48

Tabella 5.7 Njuolggo álgin joatkaoahpus (lohkangelbbolašvuodaaddi) universitehta- ja allaskuvlaohppui 1994, 2000 ja 2007. Absoluutta logut.

Sohkabealli ja geográfalaš guovlu	1994		2000		2007	
	Ceavzán joatkk.s. oahp.	Alit oahpus	Ceavzán joatkk.s. oahp.	Alit oahpus	Ceavzán joatkk.s. oahp.	Alit oahpus
Olles riika	34729	11446	30677	9264	34974	13289
SOF-guovlu	352	104	271	89	285	126
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	2489	762	2068	662	2259	930
Dievddut, olles riika	14748	4698	11880	2451	14146	4452
SOF-guovlu	124	35	104	21	96	39
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1048	252	865	176	927	290
Nissonat, olles riika	19899	6737	18797	6813	20828	8837
SOF-guovlu	228	69	167	68	189	87
Ii SOF Sáltoduoddara davábealde	1441	510	1203	486	1332	640

Tabealla 5.6 ja 5.7 čájehit dušše proseanta ja logu das geat álget universitehta- ja allaskuvlaohppui, njuolga maŋŋel joatkaoahpahusa (lohkangelbbolašvuodaaddi). Čuovvovaš mii livčče miellagiddevaš iskat, lea álgin ja studeantamolsašupmi alit oahpus, relaterejuvvon oahppo tyhpaidé, sohkabeallái ja geográfalaš guovlluide.

Referánnsat:

Kvernmo, Siv E. (red.) (2003): *Nuorra Sámi /Ung i Sápmi*. Sámi dearvvašvuodadutkanguovddáš

Statistisk sentralbyrå: *Samisk statistikk 2008*

Statistisk sentralbyrå: <http://www.ssb.no/samer/>

Statistisk sentralbyrå (2006): *Samisk statistikk 2006/ Sámi statistikhka 2006*. Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (2008): *Samisk statistikk 2008/ Sámi statistikhka 2008*. Oslo-Kongsvinger.